

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

XIII. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ
(1965 – 1969)

Ertan YILDIZ

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
BİLİM UZMANLIĞI TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

ANKARA 2006

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Serdar SAĞLAM

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ayten SEZER (Danışman)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

Üye : Dr. Yunus KOBAL

Üye : Dr. Yasemin DOĞANER

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

/ / 2006

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Enstitü Müdürü

Ö Z E T

Türkiye'nin siyasi hayatına yön veren TBMM'ini hükümetler bazında incelemek, bir anlamda dönemin Türkiye'sini incelemektir. Türkiye'nin siyasi tarihi sürecinde başta iç politika olmak üzere toplumu, ekonomiyi, eğitimi, sağlığı, hukuku ve uluslararası ilişkileri irdeleyen her husus Meclisin süzgecinden geçmiştir. Ayrıca, Türk siyasi tarih sürecinde görev alan hükümetlerin incelenmesi; Atatürk ilke ve inkılaplarının uygulanmasına da ışık tutmaktadır. Çalışmamızda 22 Ekim 1965 – 13 Haziran 1969 tarihleri arasında görev yapan XIII. Dönem TBMM'nin yapısı ve çalışmaları esas alınarak dönemin Türkiye'sindeki iç ve dış siyasi gelişmeler konu edilmektedir.

Dört bölümden oluşan çalışmamızın arka planını oluşturması bakımından, 1876 yılında II. Abdülhamit tarafından ilan edilen ve o zamanki adıyla “Kanun-i Esasi” denilen ilk anayasamızla kurulması öngörülen ilk parlamentoya esas olan Tanzimat Fermanı başlangıç alınarak 1965 yılına kadar Osmanlı-Türk siyasi hayatında meclis kavramı, seçimler de esas alınarak dönemler halinde giriş kısmında kısaca incelenmiştir.

İlk bölümde, XIII. Dönem TBMM'nin sosyo-kültürel yapısı ortaya konularak, Meclis üyelerine ait bilgiler istatistik veriler halinde, tablo ve çizelgelerle zenginleştirilerek analiz edilmiştir. İkinci bölümde, incelenen dönemi kapsayan iç siyasal gelişmeler alt başlıklar altında ele alınmış, Mecliste bu konulara ilişkin olarak yürütülen faaliyetlere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, ele alınan dönemin Türk dış politikasına yer verilmiş, Türkiye'nin uluslararası arenada izlediği politikalar ve uluslararası ilişkileri aktarılmıştır. Son bölüm olan dördüncü bölümde ise ekonomi, eğitim ve sağlık konularındaki gelişmeler ile izlenen politikalar ana hatları ile incelenmiştir.

Sonuç kısmında XIII. Dönem TBMM'nin Türk siyasi hayatına olan katkılarının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

ABSTRACT

To examine carefully The Grand National Assembly of Turkey (GNAT), the main driver of the Turkish political life, at administrations level also gives us a chance to examine that period's Turkey. In Turkish political history process, all subjects that investigated; specially internal politics and further the society, economy, education, health, law and international relations, have been filtered by the Grand National Assembly. In addition, to study on the administrations that have served, illuminates the applications of Atatürk's principles and revolutions. Our study, based on the stucture and works of the 13rd term GNAT, served from October 22, 1965 to June 13,1969, analyses internal and foreign political events of that era's Turkey.

Tanzimat Fermanı (Political Reforms, 1839) that influenced our first parliamentary experience declared by Abdülhamid II and the first constitution "Kanun-i Esasi" (The Main Law), onwards to 1965 the concept of asambly in Ottoman-Turkish political life analysed on the terms and elections basis in the entry level that serves as a background for our four-section study.

In the first section, the 13rd term GNAT's social and cultural structure brought into view and the statistical data regarding to deputies served, have been analysed. In the second section, internal political events, took place at that era, discussed in different sub-sections and the actions taken by the Assembly about these events, have been analysed. In the third section, that period's Turkish foreign politics occupies the place. Turkey's political movements in the international arena and its international relations are quoted. In the fourth section, serves as the last one, events about economy, education, and health have taken examined.

In the conclusion part, the 13rd term GNAT's supplements to Turkish political life generally evaluated.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. Osmanlı Siyasi Hayatında Meclis	1
2. Cumhuriyet Döneminde Meclis	9
a. Tek Parti Dönemi	9
b. Çok Partili Cumhuriyet	14

BİRİNCİ BÖLÜM

XIII. DÖNEM TBMM'NİN YAPISI VE TAHLİLİ

1. 1965 Yılı Milletvekili Genel Seçimlerinin Tahlihi	27
2. XIII. Dönem TBMM'nin Türk Siyasi Hayatındaki Yeri ve Önemi	33
3. XIII. Dönem TBMM'nin Yapısı	34
4. XIII. Dönem TBMM Üyelerinin İstatistik Analizi	35
a. İllerin Dağılımına göre Partiler ve Milletvekili Sayıları	36
b. Meslek Dağılımları	42
c. Eğitim-Öğretim Durumları	46
ç. Doğum Tarihi ve Yaş Durumları	49
d. Yabancı Dil Düzeyleri	51
e. Çocuk Sayıları	54
f. Kadın Milletvekillerinin Durumu	55
5. Meclis Başkanlığı Seçimi	56
6. XIII. Dönem TBMM Hükümetinin Kurulması	58

İKİNCİ BÖLÜM

XIII. DÖNEM TBMM'NDE İÇ POLİTİKA GELİŞMELERİ

1. I. Demirel Hükümetinin Programı	65
2. Cumhurbaşkanlığı Sorunu	69
3. Kısmi Senato Seçimleri	71
4. Siyasi Gelişmeler ve Ayrışmalar	73
5. Seçim Kanunu Tartışmaları	82
6. Siyasi Hakların İadesi	86
7. Toplumsal Olaylar	91
a. Öğrenci olayları	91
b. İşçi hareketleri	97
8. Basına Kısıtlama Tasarısı	101
9. TRT Kanun Tasarısı ve Tartışmalar	103
10. Yasama ve Denetim Konuları	105
11. 1969 Seçim Hazırlıkları	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIII. DÖNEM TBMM'NİN DIŞ POLİTİKASI

1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Dış Politikası	111
2. Hükümetin Dış Politika Programı	114
3. Kıbrıs Sorunu ve Türkiye-Yunanistan İlişkileri	115
4. Türkiye-ABD İlişkileri	125
5. Türkiye-SSCB İlişkileri	130
6. Türkiye'nin Ortadoğu Politikası	132
7. Türkiye'nin Batı Avrupa ile İlişkileri	138
a. Türkiye-Federal Almanya İlişkileri	142
b. Türkiye-Fransa İlişkileri	144
8. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri	145

9. Türkiye-Yugoslavya İlişkileri.....	147
10. Türkiye-Romanya İlişkileri	147
11. Türkiye-Arnavutluk İlişkileri.....	148

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XIII. DÖNEM TBMM'NDE EKONOMİ, EĞİTİM VE SAĞLIK İŞLERİ

1. Ekonomi Alanındaki Gelişmeler.....	150
2. Eğitimle İlgili Gelişmeler	163
3. Sağlık Alanındaki Gelişmeler	166
SONUÇ.....	169
BİBLİYOGRAFYA.....	172

EK-A (XIII. Dönem TBMM-Millet Meclisi Alfabetik Üye Listesi)

EK-B (XIII. Dönem TBMM-Cumhuriyet Senatosu Alfabetik Üye Listesi)

ÖNSÖZ

Her millet tarihi bir mirasın sahibidir. Geçmiş ile bugün ve gelecek arasında sağlam köprüler kurulması, toplum hayatı, kültür, siyaset ve ekonomi alanında yaşanan tecrübelerin yani tarihi mirasın gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılması, devletlerin ve milletlerin tarihinde çok büyük önem taşımaktadır. Bu tarihi mirasın çok önemli bir bölümünü yasama ve Bakanlar Kurulu kanalıyla yürütme erkini kullanan TBMM şekillendirir.

Cumhuriyet döneminden bugüne kadar teşekkül eden TBMM hükümetlerinin portreleri; bu devirlerin bütün tarihini, Türkiye Cumhuriyetinin doğuşunu, ilerleyiş yolunda geçirdiği çeşitli safhaları ve elde edilen neticeleri gösteren tarihi, idari, siyasi, hukuki, ekonomik, ilmi, teknik, kültür ve çeşitli konulardaki en önemli bilgi kaynaklarıdır.

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından dönemler halinde incelenmekte olan TBMM'lerinden XIII. Dönem TBMM'si (22 Ekim 1965 – 13 Haziran 1969) bu tezin konusunu oluşturmaktadır. XIII. Dönem TBMM'si kısa süreli koalisyon hükümetlerinden sonra ilk kez tek partinin (AP) hükümet olması, Meclise ilk defa kendini sosyalist olarak tanımlayan TİP'in girmesi, CHP'nin şekillendirdiği "Ortanın Solu" diye bilinen politik yaklaşımın tartışmalarının sürmesi gibi hususlarla dikkat çekmektedir. Ayrıca, 2000'li yıllara kadar Türk siyasi hayatına, liderleri oldukları partiler vasıtasıyla – zaman zaman kesintiye uğramış olsa da- damgasını vuran şahsiyetler (Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş) için bu dönem önemli bir çıkış noktasıdır.

Çalışmamın hazırlanması safhasında bana her konuda yardımcı olan başta Ulaş ERMUTLU olmak üzere görev arkadaşlarıma, aileme ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ayten SEZER'e teşekkürlerimi ifade etmek istiyorum.

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
AİİTE	: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
AP	: Adalet Partisi
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BBYKP	: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
BĞZ	: Bağımsız
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CDTA	: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
CENTO	: Central Treaty Organization (Merkezi Antlaşma Örgütü)
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
CS	: Cumhuriyet Senatosu
D.	: Dönem
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

EOKA	: Etniki Organosi Kipriaku Agonos (Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü)
FKF	: Fikir Kulüpleri Federasyonu
GHMD	: Güvenlik ve Hukuk Muhabirleri Derneği
GİK	: Genel İdare Kurulu
GNAT	: Grand National Assembly of Turkey (Türkiye Büyük Millet Meclisi)
GP	: Güven Partisi
HÜAİTE	: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
HÜEFD	: Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
IMF	: International Money Fund (Uluslararası Para Fonu)
İBYKP	: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
KHO	: Kara Harp Okulu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MBG	: Milli Birlik Grubu
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MC	: Milliyetçi Cephe
MEB	: Milli Eğitim Bakanı
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MLF	: Multi Lateral Force (Çok Taraflı Güç)
MM	: Millet Meclisi
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
MTTB	: Milli Türk Talebeler Birliği
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Paktı Antlaşması)
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi

SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	: Sosyalist Halkçı Parti
SPK	: Siyasi Partiler Kanunu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TMGT	: Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı
TMT	: Türk Mukavemet Teşkilatı
TMTF	: Türkiye Milliyetçi Talebeler Federasyonu
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YSE	: Yol Su Elektrik Kurumu
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Türkiye’de meclis kavramı Türk modernleşmesiyle birlikte gelişmiş, Türk siyasi ve sosyal hayatında yerini almıştır. Meclis, Arapça “oturmak” anlamına gelen “cülus” kelimesinden türemiştir. Konuşmak ya da bir işi müzakere etmek için bir araya gelmiş topluluk anlamını taşımaktadır. Diğer bir anlamı ise devlet işlerinin görüşülmesi için bir başkanın idaresinde, belirli sayıda üyeden oluşan resmi heyettir.¹ Türkiye’de meclisin tarihsel gelişimini incelemek için, kavramın çıkış ve yol alış yılları olan Osmanlı dönemi (1839-1923) ile Cumhuriyet dönemi alt başlıklarında tek partili (1923-1945) ve çok partili (1946 ve sonrası) siyasal hayattan kısaca bahsetmek konu açısından önemlidir.

1. Osmanlı Siyasi Hayatında Meclis

Osmanlı Devleti XIX. asırda oldukça güç yıllar yaşıyordu. Batının her alanda hızla gelişmesi, Osmanlıyı tehdit edici boyutlara ulaşırken yöneticiler çözüm yolu olarak iyi işlemeyen bazı devlet kurumlarının reforma tabi tutulmasına inanmışlardı. Bu dönemde, hürriyet sözcüğünün bilinen hukuki anlamına Avrupa’dan gelen fikir hareketleri neticesinde siyasi anlamı da eklenmiş ve Osmanlı toplumu hızlı bir değişim geçirmeye başlamıştı. Dönüm noktası 1789 Fransız Devrimi olan “halk egemenliği” kavramı² hürriyet kavramının örgütlenmesini sağlamış, örgütlenmiş hürriyet ise, anayasa, temsili hükümet ve hukukun egemenliği kavramlarının gerekliliğini ortaya

¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Cihan Matbaacılık, Ankara, 1982, s. 710; **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 817.; Başta Osmanlı Devleti olmak üzere İslam ülkelerinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren meclis kelimesi, mahiyet ve fonksiyonları birbirinden farklı olsa da parlamento karşılığında kullanılmaya başlamıştır. **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s.242.

² 1791 Fransız Anayasasında yer alan “Egemenlik tektir ve millete aittir; bölünemez, vazgeçilemez ve kaldırılamaz; hiçbir grup egemenliği kendisine atfedemez ve tek bir kişi egemenliği üstlenemez” hükmü bu kavramın ana unsurunu oluşturmuştur. Halk veya devlet adına egemenliği kimin kullandığını araştıran İngiliz hukukçu John Austin, egemenliğin milletin parlamentosuna verilen bir yetki olduğu sonucuna varmıştır. İsmet Binark, **Meclis-i Mebusan-TBMM-Millî Egemenlik-Anayasa ve Anayasa Hukuku Bibliyografyası**, TBMM Vakfı Yayınları:31, Ankara, 2002, s. ix.; İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

koymuştu. Yönetim, alışılmış dini otoriteler yerine hukukçular ve politikacılar sınıfı ile laik bir hükümete ve kanunlara ihtiyaç gösteriyordu. III. Selim³'den beri devleti yeniden yapılandırma çabaları yoğunlaşmış, idare, maliye ve askeriyenin düzenlenmesi yaşamsal bir gereklilik halini almıştı.⁴

a. Tanzimat Dönemi

Osmanlı yöneticileri, “devletin kurtuluşu” için, halkın isteklerini göz önünde tutan, ciddiye alan liberal ve modern bir yönetim kurmak gerektiğini anlamışlardı.⁵ Tanzimat Fermanı olarak bilinen belge, 3 Kasım 1839’da bu amaçla ilan edilmişti.⁶ Bu fermanla padişah tek taraflı olarak kendi yetkilerini kısıtlamaktadır. Halkın kişisel güvenlik ve haklarına ait garantilerle, bunların gerçekleşmesini amaçlayan ceza ve usul prensipleriyle “idari ıslahat”la ilgili bir takım tedbirler Tanzimat Fermanının kapsamı içerisindeydi.⁷ Ancak, bu fermanla siyasi yapının teokratik prensiplerden kurtarılması

³ Selim III (1761-1808) Osmanlı padişahı. Devletin kurtuluşunu batılılaşmada görmüş, Nizam-ı Cedid denilen Batılılaşma hareketini başlatmıştır. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.9, s.4972.

⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 55-57.; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c.5, Ankara, 1983, s.61; Ahmet Özer, **Tanzimattan Bugüne Batılılaşma ve AB**, Kesit Yayınları, Ankara, 2004.; Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

⁵ Türkiye’de reform hareketleri geleneksel olanla batılı olanı bir sentez yapmaksızın yan yana bırakmıştır. Bu hareketlerin tabandan olması gerekirken ülkenin aydın ve elit tabakası tarafından üretilmesi, geniş halk kitlelerinin reformu kültürel ve manevi değerlere yabancılaşma olarak görmesine ve reformlara ilgisiz, soğuk ve hatta karşı tavır almasına sebep olmuştur. Ayrıca batılılaşma hareketleri için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY, İstanbul, 2003; Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1979, s. 45-50.; Osmanlı’nın son dönemlerinden Cumhuriyet Türkiye’sine devreden siyasal düşünce hayatına etki eden akımları ve Osmanlı Modernleşmesini yakından incelemek için bkz. Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.; Şeref Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1995.; Mehmet Aydın, **Tanzimatla Aranan Hüviyet**, TTK Yayınları, Ankara, 1994., Lewis, “The Turkish Democratic Experiment in Historical Perspective”, **Bilanço 1923-1998**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s.11-12.

⁶ Yaşar Yücel, “Açış Konuşması”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, Fakülteler Matbaası, İstanbul,1978, s.40-46.; Enver Ziya Karal, **Tanzimat-ı Hayriye Devri (1839-1856)**, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1999.

⁷ Tanzimat hem tavır, hem de başarı açısından öncekileri aşan bir anlam taşır. Bunlar, devlet yapısının Batı etkisinde yeni bir hukuk düzenine girmesi, geleneksel eğitim sistemi medreseler yanında Batı kaynaklı yeni eğitim kurumlarının açılması, Batı örneğine uygun olarak yeni ordunun kurulması, kültür hayatımızda Batı dillerinin, özellikle Fransızca’nın o zamana kadar görülmemiş şekilde önem kazanması

gerekirken, çekingen ve muhafazakar düşüncelerle ulema sınıfına taviz verilmeye devam edilmesi Tanzimat'ın uygulamadaki sıkıntısı olup Osmanlının yıkılışına kadar devam etmiştir.⁸ Tanzimat reformları, Meşrutiyet Döneminin Anayasası ile bazı siyasi, hukuki ve kültürel müesseselere uzanan bir köprü olmuştur. Tanzimat ile kurulan ve küçük çapta bir meclis önemini kazanan Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye 1868 tarihinde ikiye ayrılarak bunlardan biri olan Şura-i Devlet idare alanında bir danışma meclisi ve az yetkili bir idari yargı meclisi halinde görevine devam etmiştir. Şura-i Devlet padişahın karşısında bir nevi frenleyici bir kuvvet olarak Parlamento hazırlığını ifade etmiştir.⁹ Buna paralel olarak; Osmanlı modernleşmesinin öncülerinden Mithat Paşa 1864 yılında Tuna vilayetinde bir uygulama başlatarak, vilayet, liva, kaza ve nahiye idare meclislerini kurdurmuştur. Bu kısmi uygulama, 1871 yılında bütün ülkeye yaygınlaştırılarak bir tüzük hazırlanmış ve bu tüzüğe göre “vilayet idare meclisi” ve yılda bir toplanan “vilayet umumi meclisi”nde seçimle gelen üyeler bulundurulmuştur.¹⁰ Bu meclisler ilk genel seçimlerde gündeme gelerek, üyelerinin bir kısmı ilk Osmanlı parlamentosunun da mebusları olmuşlardır.¹¹

sayılabilir. Ekrem Üçyiğit, “Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat”, **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.; Yavuz Abadan, **Türkiye’de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1959, s. 23.; Ayrıca bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri(1789-1980)**, 2. Baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1997.; Musa Çadırcı, **Tanzimatın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1969, s.32-33.

⁹ Seyitdanlıoğlu, Türk yenileşmesi ve kuvvetler ayrılığı prensibinin gelişmesinde önemli rol oynayan Meclis-i Vala'nın bir danışma meclisi olarak kurulmasına rağmen görüşmeler, kararların alınma süreci ve işleyişi bakımından oldukça demokratik sayılabilecek bir serbestlik içinde parlamento gibi çalıştığını özellikle vurgulamaktadır. Meclis-i Vala için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala(1838-1868)**, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 1-3.; Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁰ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.15-23.; İsmet Giritli, **İdare Hukuku**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1992, s. 50.;

¹¹ İlk Meclis'te siyasi partilerin olmamasından dolayı Meclis üyelerine muvafık ve muhalif olanların ayrılmasının lazım geldiği söylenmesi üzerine mebuslar, “Estağfurullah, hepimiz şevketli padişahımızın ve hükümetimizin taraftarıyız.” diye cevap vermişlerdir. Bu yüzden halk bu Meclisi “Evet efendim Meclisi” olarak adlandırmıştır. Tökin, ilk Meclisin esasen demokratik bir ruh taşımadığını, halk menfaatlerinin temsilcisi olmadığını, siyasi partilerin de henüz kurulmamış olmasından dolayı Mecliste düşünce ve menfaat çatışmalarının yaşanmadığını belirtmektedir. Füzünan Hüsrev Tökin, **Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s.27-28.

b. I. Meşrutiyet Dönemi

Türk siyasi tarihinde ilk anayasa, Kanun-i Esasi adı ile 23 Aralık 1876'da, iç ve dış gelişmelerin bir ürünü olarak hazırlanıp, ilan edilmiştir.¹² Böylece Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet dönemi başlamıştır. Avrupa'da Meşrutiyet geniş, yeni bir sınıfın, burjuvazinin mücadelesi sonucu gerçekleştirildiği halde, Osmanlı Devletinin Meşrutiyet'e geçişinde sınıfsal bir zorlama hareketi değil, Jön Türkler ve İttihat Terakki Cemiyeti gibi hareketlerin başarılı öncülüğü vardır.¹³

Kanun-i Esasi kişiye angarya ve işkence yasağı, eğitim özgürlüğü, mal güvencesi, yasalar önünde eşitlik gibi bazı hak ve özgürlükleri tanımasına rağmen hürriyetleri koruma mekanizması getirememiştir. Kanun-i Esasi'de "Meclis-i Umumi" olarak anılan ilk parlamento "Heyet-i Mebusan" ve "Heyet-i Ayan" olarak iki kanattan oluşmuştur.¹⁴ İlk Osmanlı parlamentosu Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan bir törenle 19 Mart 1877'de II. Abdülhamid'in¹⁵ huzurunda açılmıştır. Atanmış 25 üyeli Ayan Meclisi ile 120 milletvekilinden kurulu bir Meclis-i Mebusan vardır.¹⁶ Parlamento ilk

¹² Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, 1992, s.95.; İbrahim Artuk, **Kanun-i Esasi ve Hatırat-ı Abide-i Meşrutiyet Madalyası**, TTK, Ankara, 1983. ; **Kanun-i Esasi'nin Yüzüncü Yılı**, AÜSBF Yayın No:423, Ankara, 1978.; Ebubekir Sofuoğlu, **Osmanlı Devleti'nde İslahatlar ve I. Meşrutiyet**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004.

¹³ Servet Armağan, **Türk Esas Teşkilat Hukuku**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1979, s. 20-25.; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1964, s.8-9.; Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991. ; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.; Ernest Edmondson Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Sander Yayınları, İstanbul, 1982.

¹⁴ Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s.16. ; Işıl Çakan, **Türk Parlamento Tarihinde İkinci Meclis**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999.

¹⁵ II. Abdülhamid (1842-1918) Padişah Abdülmecid'in oğludur. 31 Ağustos 1876'da, 34. Osmanlı padişahı olarak tahta çıktı. Yaklaşık 33 yıl süren bir saltanattan sonra, 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Kalan ömrünü önce Selanik, sonra Beylerbeyi'nde konak hapsinde geçirdi. Engin Akarlı, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999, s.253-273.; Bizzat yöneten, bir düşüncenin sembolü olan ve topluma umut verebilen bir kişiliğe sahip olarak şahsiyeti ve dönemi itibarıyla hem en çok tartışılan, hem de en çok ilgi uyandıran bir padişahtır. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, s.275-293. ; Süleyman Kani İrtem, **I. Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid**, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.

¹⁶ Lewis, a.g.e., s.166; Tekeli, Meclis-i Mebusanın 130 mebusan oluştuğunu ve her mebusun 50000 erkek nüfusu temsil ettiğini, seçilebilmek için az çok emlak sahibi olmak gerektiğini belirtiyor. Bkz.Sirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", **CDTA**, c. 7, s.1799-1800. ; Ayfer Özçelik, **Meclis-i Mebusan'ın Açılışı**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.; Bozkurt'a göre bu mecliste 69 müslüman ve 46 gayrimüslümandan

toplantısını, 20 Mart 1877 günü Sultanahmet'teki Darülfünun binasında yapmıştır. İlk meclis, 28 Haziran 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması nedeniyle dağılmış, ikinci genel seçim aynı yıl, yine zaman darlığı nedeniyle ve aynı esaslara göre yapılmıştır. 13 Aralık 1877'de açılan ikinci meclis, kısa süre sonra II. Abdülhamid tarafından, Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak 14 Şubat 1878'de kapatılmıştır. II. Abdülhamid parlamento tatil ederken 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını bahane etmiştir. Zira parlamento, savaşta başarısız tutumu nedeniyle hükümeti, dolayısıyla da padişahı eleştirmiş ve sorumlu tutmuştur. Eleştirilerden son derece rahatsız olan II. Abdülhamid, anayasayı askıya alarak meclisi önce tatil sonra da tehir etmiş ve milletvekillerine seçim bölgelerine dönmelerini emretmiştir.¹⁷ Böylece yaklaşık otuz yıl sürecek istibdat dönemi başlamıştır. İkinci meclis bir seçim yasası yapmayı başarmış ama uygulaması II. Meşrutiyet'te olmuştur. Hazırlanan bu yasa kimi değişikliklerle 1946 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.¹⁸

c. II. Meşrutiyet Dönemi

İTC'nin yoğun faaliyetleri sonucunda 23 Temmuz 1908'de Anayasa, yeniden yürürlüğe girmiş ve Meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir. Ardından, Meclis-i Mebusan için ilk seçimlerin aynı yılın Kasım ve Aralık aylarında yapılması kararlaştırılmıştır. O günlerin iletişim ve ulaşım olanakları içinde seçimler bir gün içinde

oluşan 115 üyeli Meclis-i Mebusan ile 26 Meclis-i Ayan üyesi vardır. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 76.

¹⁷ Lewis, a.g.e , s.168.; Ahmet Oğuz, **I. Meşrutiyet Meclisi Umumi'sinin Açılışı, İşleyişi ve Kapanması**, (Basılmamış Doktora Tezi), HÜAİTE, Ankara, 2003; Yılmaz Kızıltan, **I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

¹⁸ Bu seçim sisteminde, seçmenler, Meclis'teki temsilcileri belirleyen seçmen grubunu seçiyorlardı. Bu sistem Meclis'te yerel seçkinlerin iktidar ve nüfuzunu korumalarını sağladı. Öte yandan , CHP'nin radikal kanadının kırsal alanda toplumsal yapıyı değiştirmeye, toprak ağalarının gücünü zayıflatmaya yönelik bir siyaset uygulamasının başlıca engellerinden biri oldu. Ayrıca bu seçim kanunu, Milli Mücadele süresince Kemalistler ile bu güçler arasında oluşan gayri resmi bir ittifakın temel taşlarından biridir. Bkz. Feroz Ahmad, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasi Gelişmeleri", CDTA, c. 8, s.1992.; Recai G. Okandan, **Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar)**, İstanbul, 1937, s.237.; M. Abdülhaluk Çay, "1876 Meşrutiyet Meclisi", HÜEFD, c.4, Sayı 1, Ankara, 1985, s.75-86. Türkiye'de siyasal partilerle ilgili yasal düzenlemeler ilk kez II. Meşrutiyet döneminde 1909 tarih ve 320 sayılı Cemiyetler Kanununa göre kurulmuştur. Erdoğan Teziç, **Siyasal Partiler: Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s.28-80.

yapılamamış, günlerce sürmüştür. Örneğin İstanbul'da seçimler beş günde yapılmıştır. İstanbullular henüz seçim yaparken, Trabzon ilinde seçimler bitmiş, mebuslar İstanbul'a gelmişlerdi. Osmanlılar 30 yıl sonra gerçek anlamda ilk kez oy kullanmışlardı. Seçimler, 1877 Meclisi'nde görüşülen, "İntihab-ı Mebusan Kanunu"na göre iki dereceli olarak yapılmıştır. Seçme yaşı 25, seçilme yaşı 30 olarak belirlenmiş, devlete az çok bir vergi vermek koşulu getirilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilk parlamentosu 17 Aralık 1908'de İstanbul'da büyük bir coşku ile toplanmış olup Parlamento'ya seçilen mebusların çoğu İttihat ve Terakki'nin önerdiği ya da desteklediği adaylardır.¹⁹

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından başlayan Türkiye'nin ilk çok partili siyasal yaşam deneyimi seçim baskıları ve yolsuzluklarını da beraberinde getirmişti. İlk genel seçimden üç yıl sonra 11 Aralık 1911'de İstanbul mebusluğunun boşalması üzerine ilk kez ara seçim yapılmıştı. Seçimde İTC, Dahiliye Nazırı Memduh Beyi aday göstermişti. Dönemin muhalefet partisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı ise Tahir Hayrettin Bey'di. Yapılan seçimde, İttihatçıların adayı tek bir oy farkla seçimi kaybetmiş, İtilafçıların adayı kazanmıştı. Bu aynı zamanda, İTC'ne yönelik muhalefetin de arttığının kanıtıydı. Bu nedenle, 1912 yılındaki Meşrutiyet'in ikinci genel seçimlerinde, İttihatçılar çok iyi organize olarak tam bir baskı ve korku ortamı yarattılar. İttihatçılar devlet olanaklarını kullanarak oyların muhalefete gitmesini engellediler. Seçim sırasında askeri ve sivil devlet memurları seçime müdahale ettiler. Başkalarının adına oy kullanmak, oy sayımı sırasında hile yapmak gibi yolsuzluklar da seçimlerin sonucuna gölge düşürdü. Bu seçimlere dönemin muhaliflerince "dayaklı seçim" ya da "sopalı seçim" adı verilmiştir. Seçim sonucunda İttihatçılar 269, muhalifler ise 6 mebus

¹⁹ Tevfik Çavdar, "Müntehib-i Sani"den Seçmene, V Yayınları, Ankara, 1987, s. 5-8.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s.125-134.; Tekeli, a.g.m., s.1800.; Geniş bilgi için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, 1985.; Ökkeş Kurt, *İttihat Terakki Cemiyeti ve II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.; Ülkü Gürsoy, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Üzerine Bir Araştırma*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999.; Feroz Ahmad, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)*, İstanbul, 1978.

kazanmıştır.²⁰ Balkan Savaşı seçimlerin yapılmasını geciktirmişti. Bu arada “Bab-ı Ali” baskını olarak adlandırılan darbeden sonra İttihatçılar hükümete hakim oldular.²¹ İttihat ve Terakki, tek-parti rejimini kurdu. Nisan 1914’de yapılan beşinci genel seçimlerde parlamentonun neredeyse tamamı ittihatçı adaylardan oluşmuştu. Parlamento, 14 Mayıs 1914 tarihinde açıldı. Bu seçimlerden önce seçim yasasında bir önemli değişiklik yapılmış, ordu mensuplarının, askerlik hizmetinde buldukları süre içinde birinci ve ikinci seçmen²² olamayacakları hükme bağlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bu meclisin görev süresi içinde I. Dünya Savaşı’na girmiş ve yenilmişti. Bu meclis, Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından kısa bir süre sonra 20 Aralık 1918 tarihinde feshedildi.²³

II. Meşrutiyet ile yasama ve yürütme erkleri padişahтан ayrılmış, hükümet Meclis-i Mebusana karşı sorumlu hale gelmiş, dolayısıyla kuvvetler ayrılığı ilkesi ve parlamenter rejim Türk siyasi hayatına yerleşmeye başlamıştır. Ayrıca I. Meşrutiyet’le gelişen Osmanlıcılık akımı, II. Meşrutiyet’te Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi akımlarla değişik siyasi ve ideolojik fikirlere kaynaklık etmiş, Türk parlamenter sisteminin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır.²⁴

²⁰ Çavdar, *Müntehib-i...*, s. 9-13.; Mehmet O. Alkan, “Türkiye’de Seçim Tarihi”, *Görüş*, Mayıs 1999, s. 50.; Tarık Zafer Tunaya, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 1989, s. 167-171.; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990; Mehmet Kabasakal, *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.; Abdullah İslamoğlu, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004.

²¹ Yunus Nadi Abalıoğlu, *Bab-ı Ali’nin Milli Hareketi Dağıtmak ve Mustafa Kemal’i Tevkif Etmek Teşebbüsü*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955. ; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

²² Seçimler iki dereceli olarak her sancaktan 50000 erkek nüfus için bir kişi esasına göre yapıyordu. Birinci derece seçmenler her 500 kişi için bir kişi olmak üzere ikinci derece seçmenleri seçiyorlardı. Bkz. Tekeli, *a.g.m.*, s.1801.

²³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952, s.322-350.; Lewis, *a.g.e.*, s.218-237. ; İTC liderleri dünya savaşındaki rolleri, özellikle Ermeni tehcirinden dolayı sorumlu tutulup yargılanacakları endişesiyle 2-3 Kasım 1918’te bir Alman denizaltısı ile ülkeyi terk etmişlerdir. Partinin son kongresinde alınan karar gereği siyasete tanınmamış isimlerle ve başka adla devam edilmiştir Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.135.

²⁴ Çavdar, *Müntehib-i...*, s.41.; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 19-55.;Bülent Tanör,“Lozan’a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu”, *Lozan’ın 50. Yılı Armağanı*, İstanbul, 1979, s.203.

ç. Son Osmanlı Seçimleri

Osmanlı döneminin son genel seçimi Aralık 1919'da yapıldı. Ülkenin bir kısmı fiilen işgal edilmişti. İşgal altındaki yerlerde, örneğin Yunan ordusunun işgal ettiği İzmir'de seçim yapılamadı. Adana'da da seçimler yapılamamıştı. Ama İstanbul'daki Adanalılar gizlice toplanarak ikinci seçmenlerini seçtiler. Bunlar da, 4 mebus seçerek son parlamento'ya gönderdiler. Seçimleri, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderlik ettiği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adayları ezici bir çoğunlukla kazandılar.²⁵ Kısa ömürlü son Osmanlı Meclisi 12 Ocak 1920'de Fındıklı'daki binada toplandı. Anadolu hareketinin lideri Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye²⁶ namına, son Osmanlı Meclisi başkanlığına kutlama telgrafını çekti. Anadolu hareketini destekleyen bu meclis, günümüz Türkiye'sinin sınırlarının oluşturulmasına temel olan ve Misak-ı Milli²⁷ (Ulusal Ant) olarak adlandırılan belgeyi 28 Ocak 1920'de kabul etti, Erzurum ile Sivas Kongreleri'ndeki kararları da onayladı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edildiği gün, mebusların bir kısmı tutuklanıp Malta Adası'na sürüldüler. Son Osmanlı Meclisi Mebusan'ı 18 Mart 1920'de son toplantısını yaptı ve 5 Nisan 1920'de de kürsüye siyah bir bez örtülerek 1876'da kurulmuş olan Osmanlı parlamentosu fiilen de tarihe karıştı.²⁸

²⁵ Haydar Özügürlü, *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler*, TBMM Yayınları, 1994.; Faik Reşit Unat, *TBMM I. Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait Bazı Vesikalar*, Maarif Vekaleti, Ankara, 1944.

²⁶ Oğuz AYTEPE, *Milli Mücadele Başında Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin İç Siyaseti*, (Doktora Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993; Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1974.

²⁷ Nejat Kaymaz, *Misak-ı Milli Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında*, TTK Yayınları, Ankara, 1977.; Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul, 2003.

²⁸ Mustafa Kemal yayımladığı bir bildiri ile "Yediyüz yıllık Osmanlı devletinin hayat ve hakimiyetinin sona erdiğini, Türk milletinin medeni kabiliyetini, hayat ve istiklal hakkını ve bütün istikbalini korumak için olağanüstü yetkileri olan bir Meclis'i Ankara'da toplantıya çağırıldığını" bildirdi. Tökin, *a.g.e*, s.62; Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.77-93.; Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.204-221.; Ahmet Mumcu, "Misak-ı Milli ve Anayasamız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 1, s. 3, Temmuz 1985, s.813-830.; Lewis, *a.g.e*, s. 250-251.

2. Cumhuriyet Döneminde Meclis²⁹

a. Tek-Parti Dönemi

(1) İlk Meclis

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yıkılan 600 yıllık Osmanlı imparatorluğu içinden eşsiz bir mücadele ile yeni bir ulus devlet doğuyordu. Ülkenin işgal edilmesi yerel direniş hareketlerini ve örgütlerini ortaya çıkarmıştı. Önce herkes kendi başının çaresine bakmaya çalıştı. Bu dağıntık direniş hareketleri ve yerel kongreler Mustafa Kemal'in öncülüğünde güçlerini birleştirmeye başladılar. Amasya görüşmeleri ile Erzurum ve Sivas Kongreleri yeni oluşumun en önemli evreleri oldu. İstanbul'un işgaliyle Meclis-i Mebusan kapatılınca Müdafaa-i Hukuk hareketinin yürütme organı durumundaki "Heyet-i Temsiliye" adına Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920'de bir seçim bildirisi yayınladı. Bildiride İstanbul'da toplanmasına olanak kalmayan Meclis-i Mebusanın Anadolu'nun emin bir yerinde toplanması gerektiği belirtiliyordu. Ankara'da toplanması kararlaştırılan bu meclis, olağanüstü yetkilere sahip olacaktı. Büyük Millet Meclisi'nin üyesi olmak için son Osmanlı Meclisi'nin mebusları, Ankara'ya davet edilmişti. Ancak olanak olan yerlerde her ilden 5 temsilci gönderilecek şekilde seçim yapılması kararlaştırılmıştı. Böylece bir yandan, çağrılı üyelerin oluşturduğu 1919 yılı genel seçimlerinde seçilmiş mebuslar, diğer yandan ise, 19 Mart 1920'de yayımlanan beyanname ile yapılan genel seçimler sonucu seçilen mebuslardan oluşan Birinci Büyük Millet Meclisi, dünya tarihinde ender görülen bir şekilde iki farklı seçimle oluşan bir parlamento olmuştu.³⁰

Çeşitli dünya görüşündeki ve değişik ideolojilerdeki insanları bir araya toplayan bu meclisin ortak özelliği milli olmasıdır. Bu meclis, siyasi partilerin

²⁹ Tekeli Cumhuriyet Dönemi seçimlerini incelerken milat olarak 1950'de ilk kez ikinci bir partinin iktidarı ele geçirmek amacıyla seçmenin önüne çıktığı, tek dereceli, gizli oy, açık tasnifin yapıldığı yılın kabul edilmesi gerektiğini değerlendirmektedir. Tekeli, a.g.m., s.1802

³⁰ Kili, aynı yerde.; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.231-243.

olmaması³¹, hem yasama hem de yürütme fonksiyonunu yerine getirmesi sebebiyle kuvvetler ayrılığı ilkesinden uzaklaşmıştır. Mustafa Kemal'in meclis ve vekiller heyeti başkanı olduğu bu meclis, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı yürütmüş, Cumhuriyet'i müjdelemiş ve saltanatı kaldırarak Lozan Konferansı görüşmelerini başlatmıştır. Bir anlamda Cumhuriyet'in ilk anayasasını "Teşkilat-ı Esasiye" adıyla kabul etmişti. Seçimlerin iki yılda bir yapılması öngörülen Anayasa'da saltanat ve halifelikten söz edilmemiş, yasama ve yürütme gücü millet adına BMM'ne verilmiştir.³²

(2) Cumhuriyet Halk Partili Yıllar

Lozan görüşmeleri son aşamasına gelmişti. İnönü, görüşmeleri yürüten heyetin başındaydı. Meclis içindeki muhalefet ise güçlenmişti. İkinci grup İsmet Paşa³³'nin tutumuna ve Lozan Anlaşması'nın yapılmasına karşı çıkmaya başlamıştı.

³¹ Başarılan devrimleri koruma kaygısının yanı sıra, ülkenin henüz demokrasisini sindirecek siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel olgunluğa erişememesi, demokrasiyi diğer partilerin karşı devrime dönüştürme olasılığı gibi kaygıları dikkate almak Tek Parti Yönetimini zorunlu kılmıştır. Suna Kili, **Atatürk Devrimi**, İş Bankası Yayını, Ankara, 1981, s. 354.; Coşkun Üçok, **Siyasi Tarih (1789-1950)**, AÜ Yayınları, Ankara, 1981, s. 354.; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

³² Kili, **Türk Devrim...**, s. 105-120.; Tunaya, a.g.e., s.243; Ersin Kalaycıoğlu, "Türkiye'de Siyasal Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi", **Bilanço...**, c.1,s.96.; Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, 1990, Savaş Yayınları, s. 139-141; Hülya Özkan, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 97-98.; Lewis, a.g.e, s. 251; Birinci Meclis Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiği gibi çok sesli olmasına rağmen millidir ve bu milli niteliği kurtuluş savaşıyla birlikte doğan "egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait" olmasıyla daha belirgin hale gelmiştir. M. Kemal Atatürk, **Nutuk**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, s.324-325.; I. TBMM ile ilgili geniş bilgi için bkz. İhsan Güneş, **I. TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1985.; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis ve Milli Mücadelede Anadolu**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1994.; Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.; Kemal Öztürk, **İlk Meclis**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1999.; 491 No'lu Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 4685 No'lu kanunla Türkçeleştirilen tam metni için bkz. Zühtü Çubukçuoğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1945.; Lozan görüşmelerinin detayı için bkz. İsmet İnönü, **İsmet İnönü'nün Hatıraları: Lozan Antlaşması**, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1998.; Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993; Derya Şimşek, **Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Lozan Barış Konferansı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

³³ İsmet İnönü (1884-1973) Asker ve devlet adamı. İzmir'de doğdu. Harp akademisini 1906'da birincilikle bitirdi. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında üst düzey komutanlık yaptı. 1922-23'te Lozan Barış görüşmelerini yönetti. 30 Ekim 1923'te TC'nin ilk başbakanı oldu. 19 Kasım 1923'te CHP genel başkanlığı görevini de üstlendi. Askerlikle ilişkisi orgeneral olduğu 30 Haziran 1927'ye kadar sürdü. Atatürk'ün ölümünden sonra 11 Kasım 1938'te TC'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçildi. 26 Ağustos 1938'te toplanan CHP olağanüstü kurultayı İnönü'yü Milli Şef ve değişmez genel başkan ilan etti. CHP'den 4

Anlaşma'nın imzalanmasını tehlikeye atmak istemeyen Gazi Mustafa Kemal, seçimlere gidilmesine karar verdi. Seçimden önce 3 Nisan 1923'de seçim yasasında değişiklikler yapıldı. Eskiden her 50.000 erkek başına bir mebus seçilirken, bu rakam 20.000 olarak değiştirildi. Seçmen yaşı ise 18'e indirildi. Seçmek ve seçilebilmek için vergi vermek zorunluluğu kaldırıldı. Birinci Meclis'te partiler yoktu. İki grup vardı. İlki, "Birinci Grup" olarak adlandırılan Müdafaa-i Hukuk grubuydu. Diğeri ise "İkinci Grup" olarak adlandırılan muhalif gruptu.³⁴ İkinci grup, seçimlerden önce seçim yasasında değişiklik yaparak Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesini olanaksız kılmak istedi, ama başaramadı. Bu grup, alınan seçim kararını protesto etti ve seçimlere katılmadı. Müdafaa-i Hukuk grubu ise her bölgeden milletvekili listelerini kendisi hazırladı. Bazı kişiler, örneğin Yakup Kadri Karaosmanoğlu³⁵, Mardin'den aday olduğunu gazetelerden öğrenmişti. Seçimler sonucu oluşan parlamento, Müdafaa-i Hukuk grubunun isimlerinden oluşuyordu. Seçimler 28 Haziran 1923'de yapıldı. 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşması onaylandı. 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilan edildi ve oybirliği ile Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, Cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyet'in ilk hükümetini de çekirdeğini Müdafaa-i Hukuk grubunun oluşturduğu ve 9 Eylül 1923'te "Halk Fırkası" adını alan politik kuruluşla İsmet Paşa kurdu. İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1960 yılına kadar yürürlükte kalan 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu (Anayasa) yaptı. Laiklik ve devrimler konusunda temel dönüşümler başlamış, hilafet kaldırılmış, medreseler kapatılmıştı.³⁶

Kasım 1972'de istifa etti. 16 Kasım 1972'de eski Cumhurbaşkanı sıfatıyla Cumhuriyet Senatosu üyesi oldu. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.6, s.2977.

³⁴ Çavdar, **Müntehib-i...**, s.70-76.; Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara, 1972, s.227-228.; Naki Cevat Akerman, **Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar**, Ulus Basımevi, Ankara, 1950, s.41.; Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

³⁵ Yakup K. Karaosmanoğlu (1889-1974) Romancı, yazar. Romanlarında Türk toplumunun tanzimattan bu yana çeşitli dönemlerdeki toplumsal gerçekliğini sergilemiştir. Kahire'de doğdu, 1923 Mardin, 1931 Manisa milletvekili oldu. 27 Mayıs sonrası Kurucu meclis üyeliğine seçildi. Siyasal yaşamının son görevi 1961-1965 arasındaki Manisa milletvekilliği oldu. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.6, s.3147.

³⁶ Kili, **Türk Devrim...**, s.271-288; Eroğlu, **a.g.e** , s.201-221; Lewis, **a.g.e** , s. 256-273.; Tek parti devri ile ilgili olarak bkz. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.; Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.; Sadi İrmak, **Atatürk ve Meclis**, TTK Yayınları, Ankara, 1987. ; Nalan Seçkin, **İlk Meclisten Kalanlar (1920-1970)**, Divan Matbaası, Ankara, 1970.; Bayram Sakallı, **Milli**

Seçimden önce yapılan 16 Haziran 1927 tarihli yasa değişikliği ile ordu mensuplarının adaylıklarını koymadan önce ordudan istifa etmeleri veya emekliliklerini istemeleri şart koşuldu. Üçüncü dönem esnasında Türkiye'ye laiklik esaslarını getiren 1928 Anayasa değişikliği ve harf inkılabı gibi önemli değişimler yaşandı.³⁷

Tek-parti dönemi boyunca iki kez çok partili siyasal yaşama geçme girişimi yaşandı. Bunlardan ilki, 1924 yılındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla yaşanan deneyimdir. Birkaç kişinin oligarşik gayretlerine karşı koyarak hürriyetleri korumak amacıyla, dine ve inançlara saygılı, anayasa ve cumhuriyet prensiplerine bağlı olduğunu programında belirten bu parti, rejime ve inkılaplara tehdit olarak görülmüş, Şeyh Said³⁸ isyanı ile alakalı görüldüğünden 3 Haziran 1925'te seçimlere katılmadan kapatılmıştır. İkincisi ise Atatürk'ün emriyle ve Fethi Okyar³⁹ öncülüğünde parlamento dışı muhalefeti parlamentoya çekip kontrol altına almak ve hükümetin denetimsizliğine son vermek amacıyla 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'yla yaşanmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası, 1930 yılındaki belediye seçimlerine katılmasına ve büyük başarı elde etmesine rağmen tıpkı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gibi kısa süre sonra seçimlerde ve seçim sonrasında

Mücadelenin Sosyal Tarihi: Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.; İhsan Güneş, **Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş**, TTK Yayınları, İstanbul, 1987.

³⁷ Çavdar, **Müntehib-i...**, s.77.; Kili, **Türk Devrim...**, s.295-310; Lewis, **a.g.e.**, s. 275. Ayrıca bkz. İlknur Kılıç, **III. TBMM Döneminde Türk Siyasi Hayatı (1927-1931)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993.; Hale'e göre Türk ordusunun tarihsel mirasının üç ana ögesi vardır. Birincisi, Osmanlı'nın büyüklük döneminden itibaren ordunun neredeyse bütünüyle devletle özdeşleşmesi. İkincisi, imparatorluğun ölüm sancıklarına yaklaştığı 19. yüzyılın reform hareketinden itibaren subayların Batı tekniklerinin ve düşünce kalıplarının benimsenmesine dayalı yeni aydınlanmanın öncüleri olduğuna dair inanç. Üçüncüsü, Atatürk'ün 1920'lerdeki cumhuriyetinin ilk yıllarından itibaren ordunun, görevinin kışkalarla sınırlı olması gerektiği ve ancak devlet güvenliğinin tehlikeye düşmesi halinde açıkça siyasete müdahale edebileceğidir. William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Hil Yayın, İstanbul, 1996, s.14.

³⁸ Şeyh Said (1865-1925) Kürt din adamı. Doğu Anadolu'da bir Kürt devleti kurmak için ayaklanmıştı. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.10, s.5210.

³⁹ Fethi Okyar (1880-1943) Siyaset ve devlet adamı. Pirlepe'de doğdu. Askeri eğitim aldı. 1913'te ordudan istifa etti. 1913-17 Sofya elçiliği yaptı. 1923 ile 1924-1925 arası iki kez başbakanlık yapmış, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuştur. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.8, s.4284.

yoğun baskılara maruz kaldığı gerekçesiyle kendini feshetmiş ve genel seçimlere katılamamıştır.⁴⁰

Cumhuriyet'in üçüncü genel seçimleri 1931 yılında yapılmıştır. 1931 seçimlerinde CHP adayları dışında bağımsız milletvekilleri de adaylıklarını koymuşlardı. Dördüncü TBMM döneminde yine iktidarda olan CHP toplumda yerleşmediğini gördüğü inkılapları halka benimsetmek ve sevdirmek amacıyla altı ilkeyi programına alarak bu ilkelerin uygulayıcısı olmuştur. Kadınlara 1934 yılında seçim yasasında yapılan bir değişiklikle seçme ve seçilebilme hakkının verilmesi, soyadı kanunu, kılık – kıyafette yapılan değişiklikler, 1932'de Türk Dil Kurumu'nun kurulması, 1933'te üniversite reformu ile inkılabı savunacak kadrolara yer verilmesi, halkevlerinin açılması bu dönemin inkılapçı yönünü gösteren örneklerdir.⁴¹

1938 yılında Cumhuriyet, kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü kaybetmişti. Atatürk'ün ölümü ile İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuştur. 1938'de toplanan partinin olağanüstü kongresinde İnönü, CHP'nin sürekli genel başkanı olacak şekilde değişiklik yapıldı. "Milli Şef"⁴² unvanını alan İnönü'nün değişmez genel başkan unvanıyla oluşturduğu siyasi yapı tarzı, devlet yönetiminde yegane güç olan CHP'nin "parti-devlet" bütünleşmesini de kişiselliğe indirgiyordu. Sosyal ve ekonomik sorunlar

⁴⁰ TCF'nin kurulması aşamasında Halk Fırkası, 10 Kasım 1924 tarihinde verilen bir karar ile, yeni rejimin adının herhangi bir teşekkül tarafından istismarını önlemek için "Cumhuriyet Halk Fırkası" adını almıştır. Tökin, a.g.e , s.69; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 130-146.; Gencay Şaylan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", CDTA, c.8, s.2049.; Nevin Yurtsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994.; Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.; Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.; Cemal Kutay, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004.

⁴¹ Çavdar, *Müntehib-i...*, s.79.; Nilgün İnce, *IV. TBMM Dönemi Siyasi Hayatı (1931-1934)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993.; Halkevleri, Meşrutiyet döneminde 3 Temmuz 1911'de kurulan Türk Ocakları'nın yerine her tür kültür ve sanat etkinlikleri ile sosyal dayanışmayı da içeren bir kitle eğitim kurumu olarak düşünülmüştür. Şerafettin Turan, "Halkevleri", *Bilanço*, c.1, s.205-224.;

⁴² İsmet İnönü'nün milli şef olarak kabul edildiği dönemin 25 Ocak 1939'da Refik Saydam kabinesinin kuruluşuyla başlayıp, 19 Mayıs 1945 söylevinde demokrasiye geçiş işaretini vermesine kadar sürdüğü kabul edilmektedir. Mete Tuncay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri", CDTA, c.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1974.

toplumda kendini gösteriyordu. 1939 yazında köylüleri eğitimle aydınlatmak ve kalkındırmak gibi idealist bir amaçla kurulan köy enstitülerine⁴³ komünist eğilimli nifak yuvaları diye saldırılmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminde, dünyada savaşın getirdiği ekonomik sorunlar Türkiye’de de ekonomik ve askeri tedbirlerin zorunlu olarak alınmasına yol açmıştır. Halk toprak mahsulleri vergisi, varlık vergisi⁴⁴ gibi vergilerle ve artan fiyat artışları karşısında zor durumda kalmıştır. Savaş nedeniyle uygulanan bu yapı halk kitlelerinin ve kendi içerisinde bir takım muhaliflerin CHP’ne karşı tavır almasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonucunda demokrasi cephesinin savaştan galip çıkmasıyla, İnönü, iç ve dış koşulları da dikkate alarak Türkiye’nin çok partili hayata geçmesinin yararlarına inanmış ve Cumhuriyetin demokratik bir görünüm alması için çaba göstermiştir.⁴⁵

b. Çok Partili Cumhuriyet

(1) Demokrat Partili Yıllar

İkinci Dünya Savaşı sona ermiş, savaşı “demokrasiler” kazanmıştı. Türkiye savaşın bitiminde Almanya ve Japonya’ya savaş ilan ederek müttefiklerin yanında yer aldı. Artık sıcak savaş sona eriyor, “soğuk savaş” dönemi başlıyordu. Türkiye’de ise bu kez gerçek anlamda çok partili siyasal yaşama giriliyordu. Çok partili siyasal yaşamın ilk partisi, 18 Temmuz 1945 yılında Nuri Demirağ’ın kurduğu Milli Kalkınma Partisi’ydi.⁴⁶ Aynı yıl mecliste görüşülmekte olan Çiftçiyi Topraklandırma

⁴³ Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri*, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul, 2003.; Can Dünder, *Köy Enstitüleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

⁴⁴ Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi Kanunu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.; Bülent Çıldır, *II. Dünya Savaşı İktisadi Tedbirlerinden: Varlık Vergisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

⁴⁵ Kili, *Türk Devrim...*, s.344-352.; Tökin, a.g.e, s.76; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s. 46-51.; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, Ankara, 1986, s. 45.; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, Ankara, 1990, s.9. ; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Görüp ve Geçirdiklerim (1945-1970)*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.28.; Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi 1938-1945*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

⁴⁶ Bu parti dış politika alanında “İslam Birliği-Şark Federasyonu” istemekteydi. 1950 seçimlerine girdi fakat kazanamadı. Tökin, a.g.e, s.78; Ercan Haytoğlu, *Milli Kalkınma Partisi ve Siyasi Hayatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 9 Eylül Üniversitesi AİİTE, İzmir, 1990.; Memleketin temel

Kanunu, CHP içindeki ayrılığı su yüzüne çıkardı. Bu kanunun mecliste görüşüldüğü günlerde CHP, parti grubuna tarihe “dörtlü karar” adını geçen bir önerge vermişti. Anayasa ruhunun memlekette hakim olmasının demokrasi için gerekli olduğu düşüncesini savunan bu önerge Celal Bayar⁴⁷, Adnan Menderes⁴⁸, Refik Koraltan⁴⁹ ve Fuat Köprülü⁵⁰ tarafından imzalanmıştı. Bu dört kişi 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti’yi kurdular.⁵¹

meselerinde üzerinde geniş bir programı olmayan bu partinin demokratikleşmeye katkısı az ve zayıf olmuştur. Akandere, a.g.e., s.408.

⁴⁷ Celal Bayar (1883-1986) Gemlik’te doğdu. Son Osmanlı Meclisine Manisa milletvekili olarak girdi. İstanbul’un işgalini müteakip Ankara’ya geçerek, I.BMM’nde Bursa temsilcisi olarak yer aldı. 1921 yılından itibaren çeşitli dönemlerde bakanlık ve milletvekilliği ile 1937-1939 yılları arasında Başbakanlık yaptı. 1946’da DP’yi kurdu. 1957’de Cumhurbaşkanlığı’na seçildi. 27 Mayıs askeri darbesi ile tutuklanıp ömür boyu hapse mahkum edilen Bayar, 1964 yılında affa serbest kaldı. Siyasi yasaklarının kalkması ile siyasi faaliyetlerine devam etti. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.2, s.712-714.

⁴⁸ Adnan Menderes(1899-1961) Aydın’da doğdu. Siyasal yaşamı 1930’da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ile başlamış, Aydın örgütünü kurarak il başkanlığı yapmıştır. Parti kapatıldıktan sonra CHP’ye girmiş ve Aydın il başkanlığına seçilmiştir. 1946 yılında DP kurucuları arasında yer almış, 14 Mayıs 1950’de DP’nin seçimleri kazanmasıyla Başbakan olmuştur. 27 Mayıs 1960’a kadar başbakanlık yapan ve birbirini takip eden beş hükümet kuran Menderes askeri darbe sonrası Anayasa’yı ihlal suçundan ölüm cezasına çarptırılarak 1961 yılında idam edilmiştir. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.8, s.3887.; Geniş bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes’in Dramı**, İstanbul, 1993; Samet Ağaoğlu, **Arkadaşım Menderes**, İstanbul, 1971; Celal Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986.

⁴⁹ Refik Koraltan (1889-1974) Divriği’de doğdu. İstanbul Hukuk Fakültesi’ni bitirdi. 1920-1935 yılları arasında dört dönem Konya milletvekilliği yaptı. Çeşitli illerde valilik yapan Koraltan, 1946 yılında DP’nin kurucuları arasında bulunmuş, 1950’de milletvekili seçilerek 10 yıl süreyle de TBMM Başkanlığı yapmıştır. 27 Mayıs askeri darbesi ile tutuklanan ve ömür boyu hapse mahkum edilen Koraltan, 1964 yılında serbest bırakılmış, 1974’te vefat etmiştir. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.6, s.3307.

⁵⁰ Fuad Köprülü (1890-1966) İstanbul’da doğdu. 1910’da hukuk fakültesini bitirdi. Çeşitli gazete ve dergilerde şiiirleri, söyleşileri ve eleştirileri yayımlandı. 1924’te Türkiyat Enstitüsü’nü kurdu. 1935’te CHP Kars milletvekili olarak siyasete atıldı. 19 Eylül 1945’te Vatan gazetesinde çıkan “Demokrasi Ruhu” yazısıyla CHP’den çıkarıldı. 1950-1957 arası DP’de görev aldı. 1957’de kısa bir süre Hürriyet Partisi’nde çalıştı. 1961’de bir grup arkadaşı ile Yeni Demokrat Parti’yi kurdularsa da bu parti savcılıkça kapatıldı. Türkiye’de çağdaş tarihciliğin kurucularından olan Köprülü 1966’da öldü. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.6, s.3324.

⁵¹ Tökin, a.g.e., s.79; Muzaffer Sencer, **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, 1971, s. 197-198.; Ünal Başdoğan, **VII. TBMM Döneminde Türk Siyasi Hayatı (1943-1946)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 1972, s.72. “Dörtlü Karar”ın tam metni için bkz. Rifki Salim Burçak, **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, İstanbul, 1979, s. 241-244.; “Demokrat Parti Belgeleri”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:53, Mayıs 1988; Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş(1946-1950)**, Nüve Matbaası, İstanbul, 1982.; İsmet Bozdağ, **DP ve Ötekiler**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975. ; Sina Akşin, “Demokrat Partinin Kurulması”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:386, Mayıs 1988, s.15.

Çok partili dönemin ilk seçimi CHP'ne yönelik muhalefetin yoğunluğu ve yaygınlığı sebebiyle erkene alınmış, 1947 yerine 21 Temmuz 1946'da yapılması kararlaştırılmıştı. Seçimlerden önce 6 Haziran 1946'da hükümetin hazırladığı yeni bir seçim kanunu yayınlandı. Artık seçimler tek dereceli, ama yine çoğunluk esasına göre yapılacaktı. Türk siyasal yaşamında 1876 yılından beri uygulanan iki dereceli seçim sistemi terkedilmişti. Basit çoğunluk esasına dayanan seçim sistemi 1960'a kadar siyasal bunalımın kaynaklarından biri olacaktı. Bu süreçte Basın Kanunu, Üniversite Kanunu ve Cemiyetler Kanunu da yeniden düzenlenerek demokratikleşti. DP erken seçim için tam hazırlıklı değildi. Kurulalı henüz 6 ay olmuştu. Kısa bir tereddüitten sonra seçime girmeye karar verdiler ve yoğun bir seçim kampanyası başlattılar. Demokratların yaptığı mitinglere, uzun süredir tek parti yönetiminden bıkmış olan halk kesiminden büyük kalabalıklar katılmaya başladı. Bu durum, DP'ye yönelik baskıyı da beraberinde getirdi. Ancak, DP hızlı bir şekilde seçim kampanyasını yürütüyordu. 1946 yılındaki ilk çok partili seçimlerde ilk kez siyasal rekabet yaşanıyordu. Seçimler büyük bir heyecan içinde yapıldı. Demokrat Parti 465 milletvekilliği için 273 aday göstermiş, bunun da ancak 62'si seçilebilmişti. Ancak daha oy verme sırasında itirazlar başlamıştı. DP'nin seçim öncesinde ve sonrasında en çok eleştirdiği konu, seçim yasasının antidemokratik hükümleriydi. Seçimlerin ardından da usulsüzlük yapıldığını öne sürerek eleştiri dozunu arttırdı. Bu amaçla İstanbul başta olmak üzere Bursa, Balıkesir, Adana, Konya ve Ankara'da büyük mitingler yapıldı. DP, seçim sonuçlarına itiraz ettiyse de bir sonuç çıkmadı. Gerçekten de Türkiye'nin bir çok yerinde seçime hile karışmış ve usulsüzlükler yapılmıştı. CHP'nin uyguladığı bu usulsüzlükler nedeniyle bu seçimler "hileli seçimler" olarak anılacaktı.⁵² DP, seçim ve yargı güvencesinin sağlanmadığını, hükümet ile memurların tarafsız kalmadığını ve seçimlerin CHP'nin baskı ve müdahalesi altında geçtiğini ısrarla vurguluyordu. CHP ise DP'yi halkı ayaklanmaya kışkırtmakla suçluyordu.⁵³

⁵² Çavdar, *Müntehib-i.*, s.82-87.; Alkan, *a.g.m.*, s.53.

⁵³ H. Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul Matbaası, İstanbul,1967, s.140-144.; Dönemin İçişleri Bakanı Hilmi Uran seçimin dürüstlüğünü savunarak muhalefetin sertleşmesinde en büyük etken olarak basını gösterdi. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s.451.

Sonbaharda yapılan il genel meclisi üyelik seçimi de benzer bir havada geçmiş, gerilim tırmanmıştı. Türkiye alışık olmadığı muhalefetle tanışıyor, parlamentoda sert tartışmalar yapılıyordu. Çok partili siyasal yaşama geçeli neredeyse bir yıl olmuştu ki, ilk ciddi siyasal kriz patlak verdi. CHP hükümeti, DP'yi gayri meşru ilan etme noktasına kadar geldi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 12 Temmuz 1947'de, "12 Temmuz Beyannamesi" olarak anılan bir bildiri yayınlamak zorunda kaldı. İnönü yayımladığı bildiri ile tarafları sükunete davet ediyor, çatışmayı uzlaşmaya, kavgayı barışa çeviriyordu. Seçimle oluşan parlamentodaki muhalefet partisi olan DP'nin meşru olduğu ısrarla belirtilmişti. Çok partili demokrasinin yürüyeceğini vurgulaması ise Türkiye'yi rahatlatmıştı. Böylece çok partili siyasal yaşama geçişte son derece önemli bir rol oynayan İsmet İnönü, ilk krizin de atlatılmasını sağladı.⁵⁴ Bu süreç içinde DP'de de parti içi muhalefet oluştu. Partinin sert muhalefet izlemesi gerektiğini vurgulayan bu grup partiden ihraç edilince 20 Temmuz 1948'de Millet Partisini kurdular.⁵⁵

1950 seçimleri öncesinde, 16 Şubat 1950'de Şemsettin Günaltay⁵⁶ hükümeti, muhalefetteki DP'nin de eleştirilerini dikkate alarak gerçekten demokratik bir seçim yasası hazırladı. Bu yasaya göre seçimler tek dereceli, genel, eşit, gizli oy, açık tasnif esasına göre yapılacaktı. Seçimlerde propaganda serbest bırakılmış ve yargı güvencesi getirilmişti. Artık bütün gözler seçim gününe çevrilmişti. 14 Mayıs 1950 de yapılan genel seçimler sonucunda DP, büyük başarı göstererek 487 milletvekilliğinden 408'ini kazandı. DP'nin temsil ettiği taşra küçük burjuvazisinin, Batı Anadolu'daki büyük toprak sahipleri ve tüccarlarla yaptığı ittifak, köylülüğün önemli bir kesimini de peşinden sürükleyerek, bürokrasinin önderliğindeki geleneksel CHP tabanını yenilgiye

⁵⁴ Karpat, a.g.e, s. 162 ; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii*, c.1, Ankara, 1965, s.433-436; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul, 1994, s.60.; 12 Temmuz Beyannamesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Cumhurbaşkanı İnönü'nün Beyannamesi", *Ulus*, 12 Temmuz 1947.; Eroğul, *Demokrat Parti...*, s. 55.

⁵⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi...*, s.652-653.

⁵⁶ Şemsettin Günaltay (1883-1961), Tarihçi ve siyaset adamı. Erzincan Kemaliye'de doğdu. İsviçre'de doğa bilimleri eğitimi gördü. 1923-1954 arası Sivas ve Erzincan milletvekillikleri ile 1949-50 arasında Başbakanlık yaptı. 1941'de TTK Başkanı oldu ve ölene kadar sürdürdü. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, c.5, s.2551.

uğratmıştır. Demokrat Parti'nin seçim sloganı olarak pek sık dile getirdiği gibi artık "Söz Millettin"di. CHP 69 milletvekili, Millet Partisi ise bir milletvekili çıkarmıştı. Bağımsız milletvekillerinin sayısı ise dokuzdu. Türkiye'de ilk iktidar değişikliği son derece barışçı bir ortamda ve seçimle gerçekleşiyor ve çok partili siyasal hayat yeni bir boyut kazanıyordu. Meclis 22 Mayıs'ta toplandı. Meclis başkanlığına Refik Koraltan, Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar seçildi. Hükümet, Adnan Menderes'in Başbakanlığında kuruldu.⁵⁷ Hükümet, iktidarının ikinci ayı dolmadan BM Güvenlik Konseyi'nin Kore'de kuzey saldırısına karşı koyma kararını fırsat bilerek, NATO'ya kabul edilmemizi sağlamak amacıyla savaşa bir tugay gönderdi. Aynı dönemde Arapça ezan yasağının kaldırılması, genel af kanunu çıkarılması, dış ticarete liberasyona gidilmesi, özel girişimin desteklenmesi hükümet tarafından uygulamaya sokuldu. 1950-1953 yılları arasında ekonomik açıdan büyüme ve bolluk dönemi yaşandı. Bu dönemde elverişli hava koşulları ve tarıma açılan yeni alanlar sayesinde tarımsal üretim artmıştı. Öte yandan Kore Savaşı nedeniyle dünya piyasalarında tarımsal ürünlere yönelik bir talep ortaya çıkmıştı. Üstelik İkinci Dünya Savaşı nedeniyle hazinede döviz ve altın birikimi vardı. Buna 1950 sonrası ihracat gelirleri de eklenince Türkiye bir "bolluklar ülkesi"ne dönüşmüştü. "Altın yıllar" DP'ye ikinci zaferini kazandırdı.⁵⁸

DP ekonomideki gelişme sayesinde 1954 yılında yapılan seçimlerde de başarı gösteriyor ve seçimin galibi oluyordu. DP iktidarı ülke siyasetine taze kan ve popüler bakış açısı getirerek halktan aldığı desteği bir kat daha artırmıştı. Seçim sistemi sayesinde yüzde 57'ye yakın oy almış ama milletvekilliklerinin yüzde 93'ünü (541 milletvekilliğinden 490'ını) kazanmıştı. CHP ise oyların yüzde 35'ini almış ama milletvekilliğinin ancak yüzde altısına sahip olmuş ve 30 milletvekili çıkarmıştı.

⁵⁷ Mehmet Arif Demirel, **Demokrat Parti İktidarının 1950-1960 Günlüğü**, Ankara, 1965, s.5; Rıfıkı Salim Burçak, **Türkiye'de Milli İradenin Zaferi**, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara, 1994, s. 20-21.

⁵⁸ Mehmet Arif Demirel, **a.g.e.**, s.3-6.; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Tekin Erer, **On Yıllık Mücadelesi**, İstanbul, 1963 ; DP'nin çok partili hayata geçişte, iktidarının gücünü toplumsal hayatta yaptığı reformlarla halka hissettirmek istemesi (popüler siyaset izlemesi), bu dönemin klasik merkez ağırlıklı siyasal düzenden toplum ağırlıklı sisteme geçişte temel bir süreç başlatması olarak değerlendirilebilir. Bkz. İlkay Sunar, "Demokrat Parti ve Popülizm", **CDTA**, c. 8, s.2076.

Cumhuriyetçi Millet Partisi beş, bağımsızlar ise 10 milletvekili kazanmıştı. Parlamento aritmetiği, DP'ye geniş bir hareket alanı sağladı. DP, meclis çoğunluğu ile ulusal iradeyi özdeşleştirmişti. Bu tarihten sonra bir türlü başlayamadığı demokratik değişimi bir kenara bırakarak muhalefete, basına, aydınlara karşı bir baskıya girişiyor, otoriter bir yönetim kurmaya kalkışyordu.⁵⁹ Bu seçimden sonra oylarını muhalefete veren kimi iller, DP tarafından cezalandırılmıştı. Bazı iller, ilçe haline getirildi veya bazı iller ikiye bölündü. Örneğin seçimlerde Cumhuriyetçi Millet Partisi, Kırşehir'de oyların yüzde 44.3'ünü alarak beş milletvekili çıkarabilmişti. Kırşehir'in muhalefete oy vermesine sinirlenen Adnan Menderes, bu ili cezalandıracak ve 48 saat içinde çıkarılan bir kanunla "ilçe" haline getirilerek Nevşehir'e bağlanacaktı. Aynı seçimde CHP'ye oy veren Malatya ise ikiye bölünerek Adıyaman ili oluşturulacaktı.⁶⁰

1954 yılında ekonomik açıdan sıkıntılı bir dönem başladı. Teşvik edilen göç anlayışı beraberinde gecekondulaşma, geleneksel tarımın yerini sanayinin alması gibi sorunları da getirmişti. Elverişli hava koşulları bitmiş, tarımsal üretim gerilemeye başlamıştı. Kore Savaşı bitmiş, dünya piyasalarındaki tarımsal ürün talebi de sona ermişti. DP, seçim sarhoşluğu içinde iktisadi kuralları bir kenara itti. Daha az büyüme ve daha az harcama yapmayı tercih etmedi. Dünya piyasalarında tarımsal malların fiyatları hızla düşerken Toprak Mahsulleri Ofisi devreye sokuldu. Buğday yüksek fiyatla alındı, ama kentliye de ucuz ekmek yedirildi. Aradaki fark TMO'nin zararı olarak görüldü. Bu sübvansiyon piyasadaki para miktarının artmasına neden olmuş ve döviz darboğazı gündeme gelmişti. Dış kredi arayışı başladı. Hükümetin başvurusu üzerine Ankara'ya ilk kez IMF heyeti geldi. IMF klasik reçetesini öneriyordu: "Harcamaları kısın, KİT ürünlerine zam yapın ve dış ödemeler dengesini kurmak için yüksek oranlı bir

⁵⁹ Yaşar Baytal, **X. Dönem TBMM (1954-1957)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 1998, s. 27-28, 214-215 ; DP için olgunluk devresi olan bu dönem, DP iktidarının basın ve üniversitelerden tepki almaya başladığı dönemdir. Bunda basın ve üniversite kanununda yapılan değişikliklerin etkisi büyüktür. DP iktidarına yapılan eleştiriler halk tabanından çok CHP'inde desteklediği bu çevreler tarafından yürütülmüştür. Rıfat Şahin, **XI. Dönem TBMM (1957-1960)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) HÜAİİTE, Ankara, 1998, s. 8.

⁶⁰ Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)**, Ankara, 1995, İmge Kitabevi Yayınları, s.63.

devalüasyon gerçekleştirin.” Hükümet seçime giderken “kemer sıkmak” niyetinde değildi. Ekonomik sıkıntı, siyasal gerginliği de beraberinde getirdi. Köy enstitülerinin kaldırılması, din derslerinin uygulamaya konulması, imam hatip okulları ile ilahiyat fakültelerinin açılması eğitimin politize edildiği tartışmalarını da beraberinde getirdi. DP ise muhalefete, basına, üniversitelere ve aydınlara yönelik uyguladığı sindirme programı ve baskıcı yönetimle siyasal ve toplumsal muhalefetin güçlenmesine yardımcı oluyordu. Ancak ekonomik bunalımın derinleşmeye başlaması istikrar tedbirlerinin ertelenemez hale gelmesi demektir. Bu nedenle ekonomik önlemler ertelendi, seçim tarihi ise 1958 yerine 1957 Ekim’ine alındı.⁶¹

DP, seçim öncesinden seçim yasasında değişiklikler yaptı. Hürriyet Partisi’nin seçimlerde başarısını önlemek için partilerin seçimlere il ve ilçe örgütlerini tamamladıkları illerde girebilecekleri hükmü getirildi. Bunun yanı sıra seçimlerde partilerin ittifak yapmasını engelleyici değişiklik yapıldı. Son olarak seçim tarihinden altı ay evvel partisinden ayrılmamış olanların başka partilerden aday olamayacağı hükmü getirildi. Bu son hüküm DP’den ayrılan Fuad Köprülü’yü hedef alıyordu.⁶² Seçimlerde DP’nin oyları öncekilere göre azaldı, ancak seçim sistemi sayesinde 419 sandalye kazandı. CHP 173, CMP ve Hürriyet Partisi ise dört milletvekili çıkardı, ikide bağımsız milletvekili vardı. CHP yüzde 41 oranında oy alırken milletvekilliği oranı yüzde 29 da kalmıştı. DP ise yüzde 47 oranında oy almasına rağmen milletvekilliğinin yüzde 70’ine sahip oldu. CHP bir çok yerde usulsüzlük yapıldığı için sonuçlara itiraz etti.⁶³ Seçimlerin ardından 4 Ağustos 1958 tarihinde ilk istikrar paketi açıklandı. Devlet harcamaları kısıyor, KİT ürünlerine zam yapıyordu. Dolar, yaklaşık yüzde 300’lük bir artışla 9 liraya çıkarılıyordu. Ekonomik ve siyasal bunalım gittikçe derinleşti. Dönem boyunca seçimlerde uygulanan basit çoğunluk sistemi seçmen tercihinin parlamentoya

⁶¹ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi ..*, s.61-64.

⁶² Eroğul, *Demokrat Parti..*, s.123-125.; Seçimlerden bir buçuk ay önce istifa ederek daha sonra Hürriyet Partisine geçen Köprülü o günkü durumu “tek parti, tek şef sistemini yeniden canlandırmak isteyen bir adama karşı ülke çapında bir mücadele” diye özetlemektedir. Tunçay, “Siyasal Gelişimin Evreleri”, s.1980.

⁶³ Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi ..*, s.64-70.; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, İstanbul, 1982, Hil Yayınları, s.71; Şahin, a.g.e , s.35-36.

yansımaları önledi. Muhalefet güç birliği oluşturmak ve tabanını genişletmek için birleşmelere gitti. Türkiye Köylü Partisi ile Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşerek 16 Ekim 1958'de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi adını aldı. Hürriyet Partisi ise 24 Kasım 1958'de CHP'ye katıldı. Muhalefetin güç birliğine karşılık Menderes'in isteğiyle Vatan Cephesi kuruldu. Güç birliği ile Vatan Cephesi ocakları halk ve siyasetler arasında birbirine düşman iki blok yarattı ve bu gerginlik Meclis'i de iş yapamaz hale getirdi. İlk askeri darbeye giden yolun siyasal taşları da döşenmeye başlamıştı. Tahkikat Komisyonu ise sonun başlangıcıydı.⁶⁴

(2) 27 Mayıs ve Sonrası

TSK, siyaset sürecinin esas amacından uzaklaşmasını, dinin politikaya alet edilmesini ve DP'nin parti tüzüğüne dışına çıkmasını gerekçe göstererek 27 Mayıs 1960'da yönetime el koydu.⁶⁵ 28 Mayıs bildirisiyle faaliyete geçen Milli Birlik Kurulu, en kısa zamanda kurulacak Kurucu Meclis ile birlikte memleketin nizamını demokratik esaslara göre düzenleyeceğini belirtmiştir.⁶⁶ Kurucu Meclis tarafından hazırlanan yeni anayasa, 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunularak yüzde 62 evet oyu ile kabul edilmiş⁶⁷ ve görece olarak Türkiye'nin gördüğü en demokratik, liberal ve

⁶⁴ Toplumsal çatışma ve olayların tırmanması 30 Nisan 1959 Uşak, 4 Mayıs 1959 İstanbul-Topkapı, 11 Eylül 1959 Çanakkale, 24 Mart 1960 Kayseri-Yeşilhisar olayları ile daha da vahimleşti. DP'nin kurduğu Tahkikat Komisyonu'nun amacı ise CHP'nin gayri meşru ve kanun dışı faaliyetlerinin oluş şekli ve bunların nelerden meydana geldiğini araştırma, tespit ve memleketin her tarafında yaygın olarak görülen kanun dışı siyasi faaliyetlerin sebeplerini ortaya çıkarmak olarak tespit edilmiştir. Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi ..**, s.71-77.; Şevket Süreyya Aydemir, **İhtilalin Mantığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 291-300.; Piraye Bigat Cerrahoğlu, **Demokrat Parti Masalı**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996, s.95-96.; Ali Fuat Başgil, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1966.

⁶⁵ İhtilalin hukuki dayanağı olarak Ordu Dahili Hizmetler Kanununun 34 ncü maddesi esas alınmıştır. 9 Ocak 1961 tarihli 10702 sayılı resmi gazetede yayımlanan TSK İç Hizmet Kanunu 10 Haziran 1935 tarih ve 2771 sayılı Ordu Dahili Hizmet Kanununu yürürlükten kaldırmıştır. Ordu kavramı yerine TSK kavramı bu tarihten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. O. Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, Ankara, 1993, s.70.; Demirel, yıllar sonra 27 Mayıs için "Halkın elinden devleti alma hareketidir." demiştir. Mehmet Altan, **Darbelerin Ekonomisi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1990, s.69.; Ümit Özdağ, **27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

⁶⁶ Ancak, kamu hukuku doktrini açısından yapılan bir incelemede; bu dönemde yasama, yürütme ve yargılama tasarruflarında bulunan iradelerin "organik" niteliği bulunmadığı, dolayısıyla, devletin organik tasarruflarının yerini kişisel irade tasarruflarının aldığı görüşü ileri sürülmüştür. Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi**, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s.14.

⁶⁷ **Resmi Gazete**, 9 Ağustos 1961, Sayı: 10859.

özgürlükçü anayasası olmuştur.⁶⁸ Yeni Anayasa ile kuvvetler birliği ilkesi yumuşatılarak, TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan oluşmuş, Anayasa Mahkemesi kurularak kanunların Anayasa'ya aykırı olması önlenmeye çalışılmıştır.⁶⁹ 1961 Anayasası, çift meclisli parlamenter sistem, Anayasa Mahkemesi, Devlet Planlama Teşkilatı, çalışma yaşamında düzenlemeler (grev hakkı vb.), üniversite özerkliği, TRT, siyasi partiler, MGK gibi düzenlemeleri ile daha sonraki dönemlere de temel oluşturacak nitelikte demokratik bir zemin hazırlamıştır. Seçim sisteminde de önemli değişiklikler gündeme gelmiştir. 26 Nisan 1961'de yapılan değişikliklerle seçmen yaşı 21 olarak belirlenerek, yargı denetimi korunmuş, seçimlerin adil bir biçimde yapılmasını sağlamak ve iktidardaki siyasal partinin müdahalesini en aza indirmek amacı ile Millet Meclisi seçimlerinden önce adalet, içişleri ve ulaştırma bakanlarının görevlerinden çekilecekleri hükmünü getirmiştir. Getirilen yeniliklerden biri de önceki döneme tepki niteliğinde olan oransal (nispi) temsil; d'Hondt seçim sisteminin benimsenmesiydi. Ayrıca seçimlerde adayların, partilerin yerel örgütlerince saptanması, genel merkezin ancak yüzde 10 oranında bir hakka sahip olması öngörülmüştü. Senato seçimlerinde ise çoğunluk sistemi benimsenmişti. Darbe sonrasında 15 Ekim 1961'de yapılan ilk seçimlere Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi⁷⁰, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi katıldı. AP, YTP ve CKMP oyların yüzde 60'dan

⁶⁸ Bülent Tanör, **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Basımevi, İstanbul, 1986, s.129-130.; Mahir Kaynak'a göre bu anayasanın en önemli iki özelliği, atanmışların gücünü artırmak ve sola açık olmasıdır. Davut Dursun, **12 Mart Darbesi**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2003, s.200-201.

⁶⁹ Mehmet Zafer Yıldız, **Türk Siyasi Hayatında XII. Dönem TBMM (1961-1965)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 1998, s. 20.

⁷⁰ Kurucu Meclis, 12 Ocak 1961'den itibaren siyasi partilerin faaliyetlerine izin verdi. Ancak, 29 Eylül'de mahkeme kararıyla kapatılan DP lehine propaganda yapmak yasaktı. DP'nin kapatılmasıyla memleketin siyasi hayatında meydana gelen boşluğu doldurmak amacıyla eski demokratlar ile yeni şahsiyetler, DP'nin dağıtılmış teşkilatını saflarına çekmek için çalıştılar. Bu kadro, bütün eski DP'lileri bir çatı altında toplayarak, geçmiş tecrübelerden ders alarak, daha olgunlaşmış bir halde ve en çabuk şekilde teşkilatlandı. 27 Mayıs sonrası orduda yapılan tasfiye sırasında emekli edilen Genelkurmay eski başkanı Ragıp Gümüşpala başkanlığında örgütlenen Adalet Partisi, 11 Şubat 1961 tarihinde Ankara'da kuruldu. AP'nin programında, parti "...Türk milletini milli tarih şuuru içinde, Batı medeniyeti seviyesine çıkarmayı ideallerinin temeli yapmış bir siyasi teşekkül" olarak tanımlıyor ve "Türk milletini geri kalmışlıktan, sefaletten ve siyasi vesayetten kurtarmak, hür dünyanın demokratik, ileri ve müreffeh, hür bir üyesi haline getirmek için" çalışılacağı öngörülmüyordu. Partinin kuruluş dönemindeki amblemi, arkasında doğan güneş bulunan açık bir kitaptı. Daha sonra halk arasında DP ile özdeşleştirilen "demirkırat"ı simgeleyen beyaz at simge olarak seçildi. **Büyük Larousse**, Interpress Yayıncılık, c.1, İstanbul, 1986, s.82; Tökin, a.g.e , s.103.

fazlasını aldılar. AP 158, CKMP 54, YTP 65 ve CHP'de 173 milletvekili çıkardı. Seçim sonuçları tek partinin iktidar olmasına olanak vermedi. Türkiye, koalisyonlarla ilk kez bu dönemde tanıştı. 1961-1965 yılları arasında dört koalisyon hükümeti kuruldu.⁷¹ Askerin tedirginliği nedeniyle ilk üç koalisyon İnönü başkanlığında oluşturuldu.

Eski cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1963 Mart'ında, AP'nin af kampanyası sonucunda Kayseri Cezaevi'nden şartlı olarak tahliye oldu. Darbecilerin günlünü almak içinde 27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı olarak kabul edildi. 1962 Şubatındaki başarısız darbe girişimini 1963 Mayıs'ında İnönü hükümetine tekrarlayan ve başarısız olan Harp Okulu komutanı Albay Talat Aydemir⁷² ölüm cezasına çarptırıldı.⁷³

Bu arada AP genel başkanı Ragıp Gümüşpala⁷⁴,nın beklenmeyen ölümü merkez sağda yeni bir liderin, Süleyman Demirel'in⁷⁵ ortaya çıkmasına neden

⁷¹ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi ...*, s.103-115; Tekeli, *a.g.m.*, s.1803.

⁷² Talat Aydemir (1917-1964) Bilecik'te doğdu. 1954'te Harp Akademisini bitirdi. 1956-59 arasında DP'yi devirme çalışmaları yapan gizli ihtilalci örgütte çalıştı. 1959'da Kore'ye gönderildiği için 1960 askeri müdahalesinde bulunamadı. Dönüşte Harp Okulu komutanlığına atandı. 22 Şubat 1962'de harp okulu öğrencileri ve sınırlı sayıda birlikle İsmet Paşa'ya karşı giriştiği darbe başarısız olunca tutuklandı ve emekli edildi. 10 Mayıs 1962'de çıkarılan özel bir yasayla affedildi. Ancak 20-21 Mayıs gecesi yeni bir darbeye daha kalkıştı ve bu kez sıkıyönetim mahkemesince yargılanıp idam edildi. Yurdakul Fincancıoğlu, *Demirel-Demokrasinin Duraklama Yılları*, Bülke Yayınları, İstanbul, 2000, s.183.; Bkz. *Talat Aydemir'in Hatıraları*, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1968.; Cunta yapılaşması ve önleme gayretleri için bkz. Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

⁷³ Tunçay, "Siyasal Gelişmenin ...", s.1983.

⁷⁴ Ragıp Gümüşpala (1897-1964) Edirne'de doğdu. I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve ayaklanmalarda subay adayı ve subay olarak görev yaptı. 1960 darbesi sonrası Genelkurmay Başkanlığı'na getirildi. Ancak iki ay sonra emekli edilince AP'nin kurucusu ve genel başkanı oldu. 1961'de İzmir milletvekili seçildi. 1964'te ani bir kalp krizi ile vefat etti. Fincancıoğlu, *a.g.e.*, s.188.

⁷⁵ Süleyman Demirel (1924-) Türk siyaset adamı. Isparta - İslamköy'de doğdu. 1965-1980 arasında altı kez başbakanlık yaptı, 1991'de yedinci hükümeti kurdu. 16 Mayıs 1993'de Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı seçildi. 1949'da İTÜ İnşaat Mühendisliği bölümünü bitirdi. 1950'de Elektrik İşleri Etüd İdaresinde çalışmaya başladı. Sulama ve elektrik konularında araştırma yapmak için ABD'ye gönderildi. Türkiye dönüşünde DSİ Barajlar Dairesi başkanı oldu. Bir süre sonra Eisenhower bursuyla yeniden ABD'ye gitti. 1955'de DSİ genel müdürlüğüne getirildi. 17 Mayıs 1960'dan sonra serbest mühendislik ve ODTÜ'de öğretim üyeliği yaptı.

1962'de siyasete atılarak AP'ye girdi. Haziran 1964'de AP genel başkanı Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine Kasım 1964'de toplanan ikinci kongrede Gümüşpala'nın sağ kolu diye bilinen ve AP'nin tüm örgütlenmesini gerçekleştiren Sadettin Bilgiç'e karşı büyük bir farkla AP genel başkanlığına seçildi. 27 Ekim 1965'de 27 Mayıs sonrasının ilk koalisyonuz hükümetini kurdu. 12 Ekim 1969 genel seçimlerinde AP yeniden çoğunluğu sağladı ve Demirel ikinci hükümetini kurdu. Ama bazı iktisadi ve

oldu. Demirel, AP, YTP, CKMP ve MP'li bakanlardan oluşan ve senatoya AP listesinden seçilmiş olan Suat Hayri Ürgüplü⁷⁶'nün başbakanlığındaki dördüncü koalisyon hükümetinde başbakan yardımcısı olarak görev aldı. Bu kısa ömürlü hükümet, Demirel'in siyasi konumunu büyük ölçüde güçlendirmesi ve ordu için olduğu kadar geniş kamuoyu için de kabul edilebilirliğinin kanıtlanması açısından önemlidir.⁷⁷

1965 yılında yapılan genel seçimler öncesinde ilk kez Siyasal Partiler Yasası çıkarıldı. Yine seçimlerden önce 22 Ocak 1965'de CHP'nin yeni seçim kanunu tasarısı kanunlaşarak Türkiye'de ilk kez nispi temsil sistemine eklenen "milli bakiye"⁷⁸

siyasal konularda kendisiyle anlaşmazlığa düşen ve Ferruh Bozbeyli, Sadettin Bilgiç ve Faruk Sükan'ın başını çektiği bir grup AP milletvekili tarafından Şubat 1970'deki bütçe görüşmeleri sırasında istifaya zorlandı. 11 Şubat'ta 41 milletvekilinin karşı oy vermesi üzerine bütçe güvenoyu alamadı ve istifa etti. Mart 1970'de yeni bir hükümet kurdu ve aynı yıl yapılan beşinci kongrede genel başkan seçildi. Demirel hükümeti 12 Mart 1971'de ordunun verdiği muhtıra üzerine istifa etti. Ama 12 Mart dönemi hükümetleri AP tarafından desteklendi.

14 Ekim 1973 genel seçimlerinden sonra kurulan CHP- MSP koalisyonunun ve güvenoyu alamayan Sadi Irmak hükümetinin ardından Demirel, Mart 1975'de AP, MSP, MHP ve CGP'den oluşan I. MC koalisyon hükümetini kurdu. 5 Haziran 1977 genel seçimlerinden sonrasında kurulan Ecevit hükümeti güvenoyu alamayınca, Ağustos 1977'de MSP ve MHP'nin katılımıyla oluşan II. MC hükümetinin başbakanı oldu. Bu hükümet 31 Aralık 1977'de CHP'nin gensoru önergesi ile düşürüldü. Kasım 1979'da MSP ve MHP'nin dışardan desteklediği bir azınlık hükümeti kuran Demirel, 12 Eylül 1980'deki askeri müdahaleye kadar başbakanlık görevini sürdürdü. Ardından Hamza Koy'da (Gelibolu) bir süre genel gözetim altında tutuldu. 1982 Anayasası ile 10 yıl siyaset yasaklıları kapsamına alındı. Mayıs 1983'de siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesinden sonra, siyaset yasağını çiğnediği gerekçesiyle bazı CHP ve AP'lilerle birlikte bir süre Çanakkale Zincirbozan'da gözetim altında tutuldu. 6 Eylül 1987'deki halk oylaması sonucunda siyaset yasağı kalkan Demirel 24 Eylül 1987'de DYP'nin genel başkanlığına seçildi. 29 Kasım 1987 seçimlerinde Isparta'dan milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi. 20 Ekim 1991'deki genel seçimlerde DYP oyların yüzde 27'sini alarak TBMM'de birinci parti durumuna gelince Demirel hükümeti kurmakla görevlendirildi. 20 Kasım 1991'de SHP ile bir koalisyon hükümeti kurdu. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'de ölmesi üzerine bu göreve DYP ve SHP'nin desteği ile 16 Mayıs'ta Demirel seçildi. Bkz. *Ana Britannica*, C. 7, s. 102-103.; Tunçay, Demirel'i "Eğer, siyaset bir kaptanın her türlü havada gemisini yüzdürme sanatıysa –amaç, gemiyi belirli bir yere götürmek değilse- Demirel Türkiye'nin gördüğü en iyi siyasetçilerden biridir." diye tanımlamaktadır. Mete Tunçay, "Adalet Partisi", *CDTA*, c.8, s. 2096.

⁷⁶ Suat Hayri Ürgüplü (1903-1981) Şam'da doğdu. 1926'da İstanbul Hukuk mektebini bitirdi. 1939'ta CHP'den Kayseri milletvekili oldu. 1943-1946 arası Saraçoğlu hükümetinde Gümrük ve Tekel Bakanlığı yaptı. 1952'den itibaren Bonn, Londra, Washington ve Madrid Büyükelçiliği görevlerinde bulundu. 1961'de Kayseri'den bağımsız senatör seçilerek 1963 yılına kadar Senato başkanlığı yaptı. 1965'te İnönü Hükümetinin düşürülmesiyle oluşturulan AP-CKMP-YTP Hükümetine başbakanlık etti. 1966-1972 arasında tekrar senatör seçildi. İstanbul'da vefat etti. Fincancıoğlu, a.g.e, s.192.

⁷⁷ Hale, a.g.e, s.151.

⁷⁸ Milli bakiye sisteminin gerçekleştirilmesi için seçim sonucunda her ilde muteber oy sayısına göre hesaplanan "baraj" sayısını aşan partiler, bu sayı oranında doğrudan doğruya bir kısım milletvekillikleri kazanmış sayılırlar. Bu sayıyı doldurmamış olan partilerin oylarına gelince, bu oylar daha önce uygulanan

sistemi uygulanmaya başlandı.⁷⁹ Bu, küçük partilerin parlamentoda temsilini olanaklı kılan bir sistemdi. Böylece her bir oyun hesaba katılması amaçlanmış, seçim çevrelerinde değerlendirilemeyen oyların ulusal bir seçim çevresinde birleştirilmesi öngörülmüştür. Bu sistem sayesinde, Türkiye tarihinde ilk kez sosyalist bir parti; Türkiye İşçi Partisi parlamentoya 14 milletvekili gönderebilmişti.⁸⁰ 1965 seçimlerine giderken CHP’de siyasal yelpazedeki yerini “ortanın solu”⁸¹ olarak belirledi. Bu nedenle

d’Hondt sisteminde olduğu gibi baraj sayısını aşmış büyük partiler arasında yeniden bölüştürülmeyip, aksine bütün seçim çevrelerini kapsayan “milli seçim çevresi” içinde toplanır. Açıkta kalan milletvekillikleri sayısı, bu toplam sayı ile bölünmek suretiyle “milli seçim sayısı” bulunur. Daha sonra her partinin milli seçim çevresi içinde sahip olduğu muteber oy pusulası sayısı, “milli seçim sayısı” ile bölünmek suretiyle bu milletvekillikleri de partiler arasında bölüştürülür. **Milletvekili Seçim Kanunu Madde 32.**

Adaletli temsil ilkesini en çok gözetilen sistem olarak, bu seçimlerde (temsil oranları-oy oranları) farkı en düşük düzeye inmiştir. Partilerin oy oranları ile parlamentodaki temsil oranları birbirine çok yakın düzeyde gerçekleşmiştir. Bu seçimde bütün partiler, oy oranlarından fazla milletvekili oranına sahip olmuşlardır. Sadece bağımsızlar oy oranlarının altında parlamentoda temsil edilmişlerdir. Bkz. Erol Tuncer, **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler 1877-1999**, Ankara, 2002, TESAV Vakfı, s.213-218.

⁷⁹ Dönemin başbakanı İnönü tasarısı hakkında “Biz bu tasarısı ile bir nevi ekseriyet sistemine dönüşü önlemek istiyoruz. Bu sistemde yeni hükümetler mutlaka koalisyon olacaktır. Koalisyonların tabiatında fayda ve mahsurlar vardır. Koalisyonda partiler şiddet kullanmaz ve zulme alet olmazlar; siyasi partilerin emniyeti koalisyon idarelerinde daha çok sağlamlasacaktır. Bu da küçük partilerin kalkınması ile mümkündür.” demiştir. Tökin, a.g.e, s.133.

⁸⁰ Türkiye’de solun ve sosyalizmin gelişimini görmek için bkz. İ. Akdere-Z. Karadeniz, **Türkiye Solunun Eleştirel Tarihi (1909-1980)**, Evrensel Yayın, İstanbul, 1996.; Ergun Aydınoglu, **Türk Solu (1960-1971) Eleştirel Bir Tarih Denemesi**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1992.; Behice Boran, **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992.; Uğur Mumcu, **Aybar ile Söyleşi Sosyalizm ve Bağımsızlık**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.; Dimitr Şişmanov, **Türkiye’de İşçi ve Sosyalist Hareketi (1908-1965)**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1990.

⁸¹ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’nün 1965 seçimleri öncesinde “ortanın solundayız” demesiyle CHP’de yeni bir dönem başlamıştır. Ortanın solu kavramı seçimlerden önce CHP’nin yayımladığı “Beyaz Kitap” ta ortaya atılmasına ve seçim çalışmalarında belirginleşmesine rağmen Milliyet Gazetesinde Abdi İpekçi’nin İnönü ile yaptığı mülakat vasıtasıyla dikkat çekmiştir. Bkz. **Milliyet**, 29 Temmuz 1965; CHP adı devletle birlikte anılan düzen ve devlet kurucu bir parti olmasına rağmen “ortanın solu” kavramının ortaya çıkışı ve partiye yeni sınıflar aranması devlete ve düzene sahip çıkmaya dayalı yeni stratejide tikanıklık olduğunu göstermektedir. Bu da , CHP’nin önceden kurduğu toplumsal düzenin dayandığı dengelerdeki değişime işaret etmektedir. Bkz. Suna Kili, **1960-1975 Döneminde CHP’de Gelişmeler – Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme**, İstanbul, BÜ Yayınları, 1976, s.212; Siyasi Bloklarda “sağ-sol” ölçütü için bkz. Ahmet Karadam, “Türkiye’de Siyasi Kutuplaşmalar ve Seçmen Davranışı”, **Bilanço..**, s.123.; 1960’lı yılların Türkiye’ye kapitalizmin kurulma sürecinde “içe dönük, dışa bağımlı genişleme” şeklinde yaşadığı popülist yaklaşımlara karşılık, emekçi sınıfların hayli özgürlükçü olan hukuksal zeminde demokrasi yönünde ilerleme hareketlerinin mevcudiyeti, dönemi sorgulama ve talep etme dönemi yapmıştır. Bkz. Korkut Boratav, “Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar”, **Yapıt – Toplum Araştırmaları Dergisi**, No:46, Ekim- Kasım 1983, s.7-18.

Ortanın Solu programı ilk bakışta üç özelliği ile dikkat çekmektedir. İlk olarak toplumsal yaşamın bütün aşama ve alanlarında demokrasi önerilmektedir. Demokrasi biçimsel bir öge olarak değil, temel ve yapısal bir sorun olarak görülmektedir. İkinci olarak programın ülkenin kapitalist dünya sistemi içindeki

CHP seçim öncesinde komünistlikle suçlanmış “Ortanın Solu Moskova'nın Yolu” diye sloganlar yazılmıştı. CHP ise AP'yi gericileri korumak ve dini siyasete alet etmekle suçluyordu. CHP, Demirel'in mason olduğunu da işlemişti. Bunun üzerine AP Genel Başkanı, locadan mason olmadığını gösteren bir belge almak durumunda kalmıştı. Seçimler 10 Ekim 1965'de yapıldı. Milli bakiye sistemi bir partinin çoğunluk elde etmesine çok az ihtimal vermesine karşın, AP çoğunluğu sağladı. Seçimler sonucunda AP 240, CHP 134, CKMP 11, MP 31, TİP 14, YTP 19 ve bir bağımsız milletvekili kazandı. Demirel 27 Ekim 1965'de hükümeti kurdu.⁸²

ekonomik özgürlük sorununa yaptığı vurgudur. CHP'nin programı Türkiye'yi kapitalist dünya sisteminin dışına çıkarmayı hedefleyecek kadar radikal bir talep içermemekle birlikte statükocu da değildir. Üçüncü özelliği ise bu programın kitlelerde belli bir heyecan ve hareketliliği yaratabilmiş olmasıdır. Program demokrasi ve özgürlük talep eden toplum kesimlerinde yankı bulabilmiştir.

Ortanın solu dönemi CHP'nin geleneksel ideolojik ve örgütsel yapısını, sayısal stratejilerini sorguladığı bir dönem olmuştur. Parti amacını yeniden tanımlayarak artık düzenin korunmasını değil, değiştirilmesini, Cumhuriyet devriminin, dar biçimde ve kabaca üretim ilişkilerindeki konumunun halk yararına tanımlanmasıdır. Önemle vurgulanan husus; geçmişte sorgulamasız bir bağlılıkla yaklaşmamasıdır. Bu açıdan ortanın solu geçmişi tabu olarak kabul edenlerin tasfiye oluşlarının hikayesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeref Tabak, **Ortanın Solu – Cumhuriyet Halk Partisinde 1965 Sonrası Değişim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi ABD, Ankara, 1994, s.3-110. ; Ecevit, kendilerinin ortanın soluna gelip aşırı sola duvar çektiklerini savunmuştur. Bülent Ecevit, **Ortanın Solu**, Kim Yayınları, 1966.; Bülent Ecevit, **Bu Düzen Değişmelidir**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1978.; Belge'ye göre Türkiye'nin altmış sonrasındaki politik hayatı içinde özellikle CHP'nin oynadığı rol “sol”un konumundaki bulanıklığında başlıca nedeni olmuştur. Murat Belge, **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992, s.103.

⁸² Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi ...** ,s.149-156.; Tekeli, **a.g.m.**, s.1804.; Dursun, **a.g.e** , s.142; **1950-1965 Milletvekili ve 1961-1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları**, DİE Yayın No:513, Tablo 1, Ankara, 1966.; Demirel'in zaferinde kendisini yakın geçmişin acı anılarını toprağa gömebilecek sorumlu bir lider gibi gösterebilmesi, ekonomik konulardaki bilgisi ve muhalefet partilerinin güvenilir bir alternatif çıkaramamaları önem arz etmiştir. Hale, **a.g.e** , s.152.

I. BÖLÜM

XIII.DÖNEM T.B.M.M.'NİN YAPISI VE TAHLİLİ

1. 1965 Yılı Milletvekili Genel Seçimlerinin Tahlihi

Çağdaş demokratik rejimlerde yöneticilerin belirlenmesi için kullanılan başlıca yöntem seçimdir. Yine çağdaş toplumlarda, seçmenlerin siyasal tercihlerini oluşturmalarında temel belirleyici siyasal partilerdir. Siyasi partiler, vatandaşları farklı çıkar ve siyasal kanaatler doğrultusunda, belirli programlar çerçevesinde birleştiren, ortak tutum ve eylemlere yönlendiren kurumlardır. Seçimler kimin kimi niye seçtiğinin saptanabildiği ölçüde toplumsal yapının anlaşılmasına da ışık tutmaktadır. 1965 seçimleri, ideolojik siyasete izin veren 1961 Anayasasının ağırlığının duyulduğu bir dönemde ve milli bakiye seçim sistemine göre yapılması açısından ayrıca önemlidir.⁸³

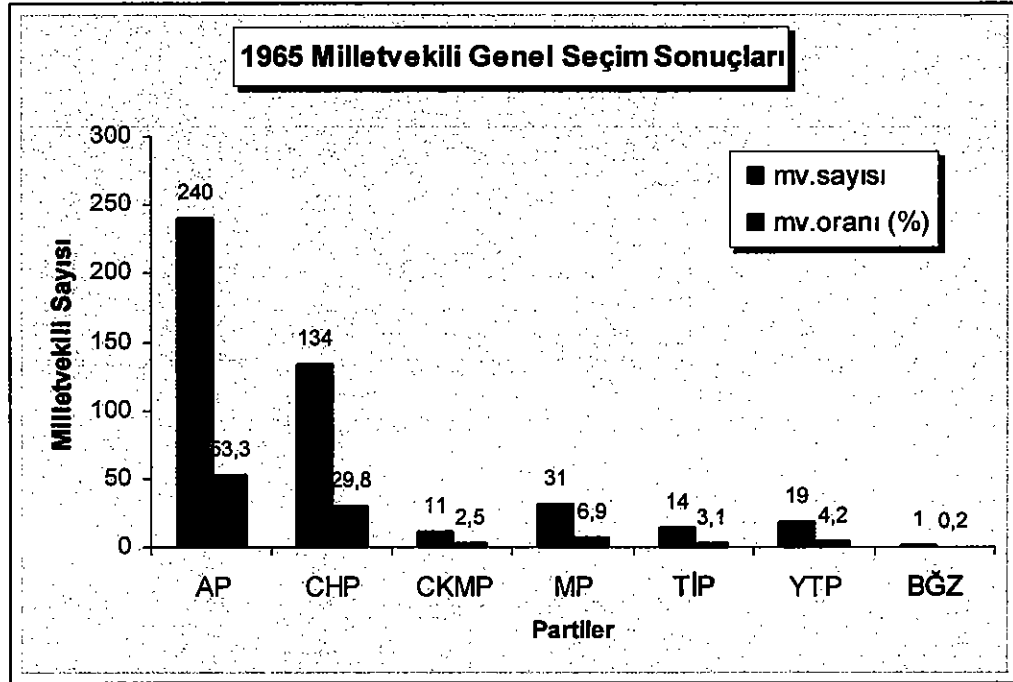
1965 milletvekili genel seçimlerini incelediğimizde, bu seçime ülke genelinde 13.679.753 kayıtlı seçmenin yüzde 71.26'sı olan 9.748.678 gibi düşük bir oranda katılım olmuştur.⁸⁴ Geçerli oy sayısı 9.307.563'tür. 1965 seçimlerinde AP büyük bir zafer kazanmıştır. Partilere oy veren seçmen sayısı, oy oranı, çıkardıkları milletvekili sayıları, bunların Meclisteki oranları ile partilerdeki milletvekili başına düşen oy sayısı aşağıdadır.

⁸³ Tekeli, a.g.m, s.1798.

⁸⁴ 1950'den 1965'e dek Türkiye'nin yaşadığı hızlı modernleşme sürecine koşut olarak seçimlere katılma eğilimi sürekli düşmüştür. Bu oran 1950'de belki de demokrasiye geçişin önemli adımı olduğundan dolayı seçmenin yoğun ilgisiyle yüzde 89.3'tür. Özbudun tarafından 1965 seçimlerine katılma eğilimi incelenmiş, ancak toplumun sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi ile katılma oranı arasında anlamlı bir ilişki kurulamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Özbudun, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, Ankara, 1975; 1980 öncesinde yapılan seçimlerde, seçimlere katılma ve oy verme zorunlu tutulmamıştır. Bkz. Tuncer, a.g.e , s. 203.

Seçmen Sayısı		13.679.753				
Oy Kullanan Seçmen Sayısı		9.748.678				
Seçime Katılma Oranı		% 71.26				
Geçerli Oy Sayısı		9.307.563				
Partiler	Aldığı Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Çıkarılan Mv. Sayısı	Meclisteki Sandalye Oranı (%)	Aşkın/Eksik Temsil (+/-)	Mv. Başına Oy Sayısı
AP	4.921.235	52,9	240	53,3	(+) 0.4	20.505
CHP	2.675.785	28,7	134	29,8	(+) 1.1	19.968
CKMP	208.696	2,2	11	2,5	(+) 0.3	18.972
MP	582.704	6,3	31	6,9	(+) 0.6	18.726
TİP	276.101	3,0	14	3,1	(+) 0.1	18.407
YTP	346.514	3,7	19	4,2	(+) 0.5	18.237
Bağımsızlar	296.523	3,2	1	0,2	(-) 3.0	296.523
Toplam	9.307.558	100	450	100	(+/-) 0.0	20.729

Çizelge 1 – 1965 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları ve Oy Oranları

Tablo 1 – 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Milletvekili Sayılarının ve Meclisteki Sandalye Oranlarının Partilere Göre Dağılımı 1965 seçimlerinde nispi temsil sisteminin kullanılması oy oranı düşük partilerin de mecliste temsil edilmesine olanak sağladı. AP o güne kadar bir partinin tek başına aldığı en yüksek ikinci oy oranı ile koalisyon dönemine son verdi ve yeni bir hükümet kurdu.

1965 seçimlerine altı parti katılmış ve seçime katılan partilerin tümü meclise girmiştir. Bu partilerden AP, ülke genelinde bir önceki seçimde yüzde 34.8 olan oylarını yüzde 52.9'a çıkararak, yani tek başına hükümet kuracak mutlak çoğunluğu elde ederek başarılı olmuştur.⁸⁵ Bu oran; 1954 seçimlerindeki DP'nin aldığı oy oranından sonra günümüze kadar bir partinin tek başına aldığı en yüksek ikinci oy oranıdır. Zamanında DP'nin güçlü olduğu Ege ve Marmara'da, AP'nin kendi ulusal ortalamasının üzerinde oy alması, DP'nin gerçek mirasçısı olduğunu kanıtlamaktadır. Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da AP'nin oyları kendi genel ortalamasının altındadır.

CHP, 1965 seçimleri öncesi programının yer aldığı "Beyaz Kitap"ı yayımlayarak siyasi ibredeki yerinin "ortanın solu"nda olduğunu açıklamıştır. Bu açıklama; bir önceki seçimde yüzde 36.7 olan oylarını yüzde 28.7'ye düşürmüştür. Devleti kuran CHP'nin geleneksel oylarında azalma olduğu gibi, yeni oyları kazanacak zamana da fırsatı kalmamıştır.⁸⁶ 1965'e kadar CHP'yi desteklemiş Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki büyük toprak sahiplerinin de büyük olasılıkla yeni programın öngördüğü toprak reformu tasarıları sebebiyle partiye verdikleri oyda azalma olmuştur. İlk kez bir genel seçime katılan TİP⁸⁷ ülke genelinde aldığı yüzde 3 oranında oyla, milli bakiye sisteminden de

⁸⁵ En düşük aşkın temsil oranı milli bakiye sisteminden dolayı bu seçimlerde gerçekleşmiştir. AP yüzde 52.9 oy almasına karşılık, yüzde 53.3 oranında bir temsil gücüne erişmiş ve ancak 0.4 oranında bir aşkın temsil oranına sahip olabilmıştır. Bkz. Tuncer, a.g.e, s. 210.

⁸⁶ CHP'deki kuvvetli savunucular ortanın solunun belki iyi anlatılmadığını, ancak sosyal demokrat CHP'nin başka bir siyaset tutumu benimseyemeyeceğini vurgulayarak İnönü'ye moral vermişlerdir. Metin Toker, *İsmet Paşa'nın Son Yılları (1965-1973)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s.65.

⁸⁷ Türkiye İşçi Partisi Türk Demokrasi tarihinin önemli dönemeçlerinden biridir. TİP, Türkiye siyasetinin sağ eğilimli politik yapısında, sol düşüncüyü temsil eden sosyalist bir partinin ne derece var olabileceğini, özgür düşünceden yana olan siyasal bir yapının kendisini ne derece temsil edebileceğini göstermiştir

1961 Anayasası ile birlikte solda başlayan örgütlenmelerin sebepleri ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bu konuya farklı yaklaşımlar arasındaki Özgüden'in görüşü şu şekildedir: "Türk-İş bünyesindeki bazı sendika yöneticileri, yakın ilişkide buldukları Kuzey Avrupa sendika hareketinin, özellikle İngiliz İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi ve İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin militan tabanını oluşturan İngiliz, Alman ve İsveç sendikalarının etkisiyle, Türkiye'de bir işçi partisi kurmaya karar vermişlerdir. Bkz. Doğan Özgüden, "TİP'nin Kuruluşu", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988., s.1998. Aren ise parti kurma girişiminin nedenini daha farklı ortaya koyar: "Sendikacıları, yönetimine sadece kendilerinin egemen olacakları bir siyasal parti kurmaya yönlendiren temel etken, hiç kuşkusuz 27 Mayıs hareketinin siyasal ve sosyal yaşama getirdiği yenilik ve özgürlük havasıdır. Askeri yönetimin Anayasa yapmak üzere oluşturduğu Temsilciler Meclisi'ne, işçileri temsilen altı sendikacı üye seçmeleri bu yeni havanın bir örneğidir. Bu olay sendikacılar üzerinde siyasal yaşama katılmaları konusunda uyarıcı bir rol oynamış olabilir. Ayrıca 27 Mayıs hareketi işçilerinde büyük

faidalanarak meclise 14 temsilci gönderdi. TİP ülke ortalamasının üzerine çıkan oylarını Diyarbakır, İstanbul, Kars, Tunceli ve Yozgat'ta elde etmişti. TİP'e oy verenler çoğunlukla orta sınıf aydınları, öğrenciler ve ilkokul veya üstünde eğitim görmüş yüksek ücretli işçilerdi.⁸⁸CKMP ve YTP sağdaki oyların AP'ye kaymasından dolayı önemli ölçüde oy kaybettiler. CKMP oylarının bir kısmı, Orta Anadolu'da (Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Amasya) iyi bir oy yakalayan MP'ye gitmişti. YTP'nin oyları azalmasına karşılık Hakkari, Ağrı, Bingöl, Diyarbakır ve Tunceli'de tabanını korumuştur.

1965 Seçimlerinin en dikkat çekici yanı CHP'nin 1950'den sonra en az oyu bu seçimlerde alması ve bunun ileriki dönemlerde parti içi bölünmeyi ateşlemesi ile TİP'in sosyalist bir parti olarak Türk siyasi hayatına atılmasıdır. Bu seçim koalisyon dönemine son vererek AP'nin yeni bir hükümet kurmasını sağlamıştır. Eğer seçimler nispi temsil yerine, eski çoğunluk sistemine göre olsaydı AP'nin elde ettiği zafer daha büyük olacak ve küçük partilerin hiçbiri mecliste temsil edilemeyecektir.⁸⁹ 1965 seçim sonuçlarının

ölçüde desteklediği Demokrat Parti'yi kapatmış olduğundan şimdi onun bırakmış olduğu boşluğu doldurmak üzere kurulacak partiler arasında bir işçi partisinin de – hele bu parti Türk-İş tabanının tümüne oturduğu takdirde- pekala bir yeri ve önümüzdeki seçimlerde bir şansı olabilirdi” Bkz. Sadun Aren, **TİP Olayı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s.31.;

TİP'in 29-31 Ekim 1970'teki 4. Büyük Kongresindeki “Kürt Sorunu” üzerine aldığı kararlar 12 Mart 1971 muhtırası sonrası TİP'in kapatılma gerekeceği yapılacak, parti içindeki bölünme ise 1974 sonrası Aybar'ın Sosyalist Devrim Partisi, Behice Boran'ın ise yine TİP adıyla, ayrı şemsiyeler altında toplanmalarıyla noktalanacaktı. Böylece, 13 Şubat 1961'de büyük umutlarla kurulan parti, “sendikacılar-aydınlar”, “gençler-yaşlılar”, “milli demokratik devrim-sosyalist devrim”, “doğulular-batılılar” tartışmasından sonraki en büyük görüş ayrılığını kesin bölünme ile sonuçlandırmış olacaktı. Sonya Kutlar, **Türkiye'de İşçi Hareketi ve TİP (1960-1971)**, AÜSBE, Ankara, 2002.; Mehmet Ali Aybar, **TİP Tarihi**, Özal Matbaası, İstanbul, 1988.; Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, May Yayınları, İstanbul, 1974, s.313-339.; Behice Boran, **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975, s. 9-37.; Erkan Doğan, **Parliamentary Experience of The Turkish Labor Party (1965- 1969)**, Boğaziçi Üniversitesi AİİTE, İstanbul, 2000.

⁸⁸ Artun Ünsal, “Türkiye'de Kent ve Köy Emekçileri ve Bilinçlenme Sorunu”, **Ant**, Ekim 1970, s. 6.; Bununla birlikte Belge, TİP'in seçim başarısının CKMP destekli olduğunu iddia eder. Yazara göre 1961 seçimlere giremeyen TİP M. Ali Aybar önderliğinde illerdeki örgütlenme çalışmalarına önem vermiş, bu süreci Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi senatörü Niyazi Ağırnaslı'nın partiye katılması ile hızlandırmıştır. 1965 seçimlerine katılmanın koşulu olan 15 ilde örgütlenme zorunluluğu Ağırnaslı'nın katılımı ile kısa sürede gerçekleşmiştir. Parti 13 gün gibi kısa bir sürede 22 il ve 284 ilçe teşkilatı kurmuştur. Fakat bu katılımlar bilinçli bir katılım değil; Ağırnaslı'nın birçok CKMP örgütünün tabelasını değiştirerek CMKP üyelerini TİP'e transfer ederek oluşan bir katılım olmuştur. Murat Belge, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm...”, **CDTA**, c.8 , s.2121.

⁸⁹ **Akşam**,13.10.1965.

diğer ilginç bir yönü ise YTP genel başkanı Ekrem Alican⁹⁰,ın Sakarya’da, CKMP genel başkanı Alpaslan Türkeş’in⁹¹ ise Ankara’da doğrudan doğruya seçilme barajını aşamayarak milli bakiye sisteminden faydalanmalarındır.⁹² Seçimi müteakip yapılan açıklamalarda, Demirel seçim sonuçlarından memnun olduğunu ve bu zaferin halka ait olduğunu vurgularken, CHP Genel Başkanı İnönü “hayal kırıklığına uğradığını, ancak demokrasiyi samimiyetle kabul ettiğinde böyle bir sonucu kabul etmesinin de doğal olduğunu” vurgulamıştır.⁹³

	İl Seçim Çevrelerinden Seçilenler	Milli Seçim Çevresinden Seçilenler	Toplam
AP	204	36	240
CHP	102	32	134
CKMP	-	11	11
MP	6	25	31
TİP	1	13	14
YTP	3	16	19
Bağımsız	1	-	1
Toplam	317	133	450

Çizelge 2 – 1965 Milletvekili Genel Seçimlerinde İl ve Milli Seçim Çevrelerinden Seçilen Milletvekilleri Sayıları⁹⁴

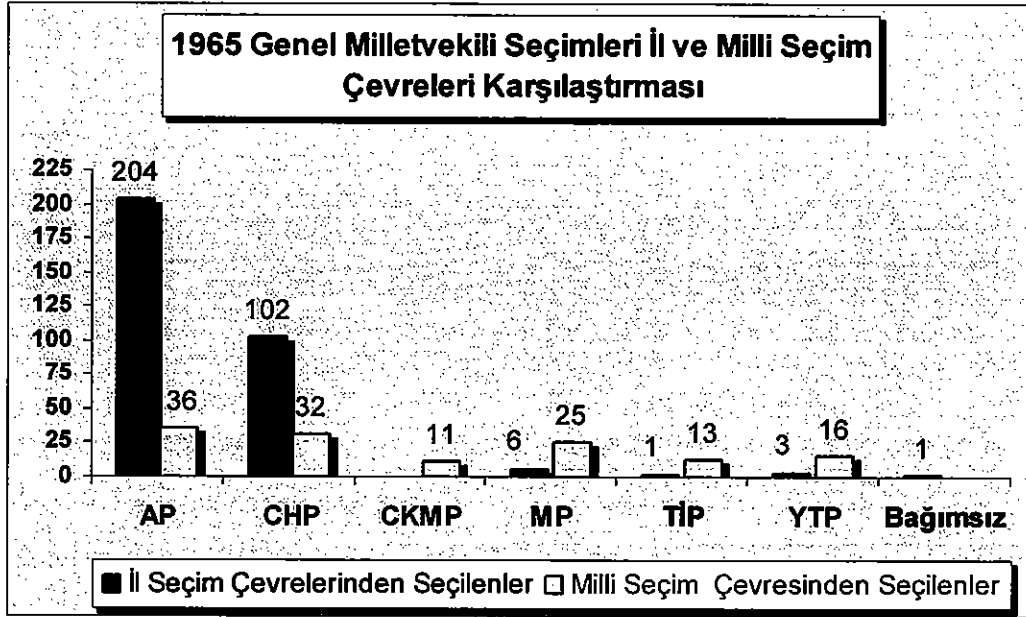
⁹⁰ Ekrem Alican (1916-2000) Adapazarı’nda doğdu. 1937’de Mülkiye Mektebi’ni bitirdi. 1950’de DP Kocaeli milletvekili seçildi. 1955’te DP’den ayrılarak Hürriyet Partisi kurucuları arasında yer aldı. 1958’te HP, CHP ile birleşmesine rağmen Alican bu kararın dışında kaldı. 27 Mayıs askeri müdahale sonrası kurucu mecliste maliye bakanlığı yaptı. Akabinde eski Hürriyet Partili ve bazı DP’li arkadaşları ile YTP’yi kurdu. 1961’de ve 1965’te Sakarya milletvekili seçildi. YTP’nin erime süreciyle genel başkanlığı bıraktı ve 1969’da milletvekilliği bitince siyaseti bıraktı. Fincancıoğlu, a.g.e, s.181.

⁹¹ Alpaslan Türkeş (1917-1997) Lefkoşa’da doğmuş, kurmay albayken katıldığı 27 Mayıs hareketinin efsaneleşen ismi olmuştur. 1965’te yurt dışında sürgünden dönüp eylem arkadaşları-ondörtler ile CKMP’ye üye olmuşlardır. Ankara’da 1 Ağustos 1965’te toplanan CKMP kongresinde genel başkan seçilmiştir. 1967’den itibaren eski Türk topluluklarının şeflerini tanımlayan tarihsel-mistik “başbuğ” sıfatıyla anılmaya başlamıştır. CKMP’nin adını 1969’da MHP olarak değiştirmiştir. Kapitalizm ve komünizmden ayrı “ülkücü yol” şeklinde kavramlaştırdığı, yüzde yüz yerli ve milli bir doktrin olarak öne sürdüğü “dokuz ışık-her şey Türk milleti için, Türk’e doğru ve Türk’e göre” teziyle Türkçü harekete boyut getirmiştir. Bkz. Tanıl Bora, “Alparslan Türkeş”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 686; Jajob. M. Landou, **Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979, s.298. ; Alpaslan Türkeş, **Dokuz Işık**, Dokuz Işık Yayınları, İstanbul, 1965.; Alpaslan Türkeş, **Bir Devrin Perde Arkası**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

⁹² Nermin Abadan **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlihi**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966, s.362-363.

⁹³ **Akşam**,14.10.1965.

⁹⁴ **Resmi Gazete**, Sayı: 12130, 19 Ekim 1965.

Tablo 2 - 1965 Milletvekili Genel Seçimlerinde İl ve Milli Seçim Çevrelerinden Seçilen Milletvekilleri Sayılarının Karşılaştırılması İl seçim çevrelerinde CHP'ye karşı zafer kazanan AP, milli seçim çevresinden kazandığı milletvekili sayısında aynı başarıya ulaşamasa da toplamda 240 milletvekili ile seçimlerden hükümet kurma yetkisi ile ayrılmıştır. 1961 Seçimlerinde ortaya çıkan ve koalisyon hükümetlerine sebep olan kararsız tablonun bu seçimlerde netleştiği görülmektedir.

1965 genel milletvekili seçim sonuçlarına göre partilerin il seçim çevrelerinden ve milli seçim çevrelerinden çıkardıkları milletvekili sayıları yukarıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre AP il seçim çevresinden 204 ve milli seçim çevresinden de 36 milletvekili çıkararak toplam 240 milletvekilliği elde etmiştir. CKMP'nin il seçim çevresinden milletvekili çıkartamamasına rağmen, milli seçim çevresinden 11 milletvekili çıkarması dikkat çekmektedir. 1965 genel milletvekili seçimi sonuçları, bir ölçüde 1960 müdahalesi sonrasında, 1961 genel seçimlerindeki kararsız tabloyu netleştirmiştir. 1965 yılını takip edecek yıllarda, Türkiye'de gerek sağ, gerek solda parçalanmaların başlayacağı ve aynı eğilim içindeki ılımlılarla uç görüştekiler arasında mücadelenin keskinleşmeye uzanacağı günler gelecektir.

2. XIII. Dönem TBMM'nin Türk Siyasi Hayatındaki Yeri ve Önemi

1960'da TSK'nın yönetime el koymasından sonra Kurucu Meclis, tarihin tekrarını önlemek için, Meclis'in 1950'lerde olduğu gibi tek partinin hakimiyetinde kalmamasını sağlayacak yeni bir Anayasa ve Seçim Yasası getirdi. Seçilmişlerden oluşan parlamento kanadına (Millet Meclisi) dengeleyici ve gerektiğinde frenleyici Cumhuriyet Senatosu⁹⁵ eklendi. Parlamentonun kabul ettiği yasaların Anayasa'nın ruhunu ve temel ilkelerini ihlal etmemesini denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi oluşturuldu. Yeni seçim kanunu nispi temsil sistemini benimseyerek küçük partilerin Meclis'e girmelerine olanak tanıdı. Bu sebeple 1965'e kadar koalisyonların yaşandığı bir dönem yönetimde hakim oldu.

1961 Anayasası demokratik özgürlük ve hakları yurttaşlarına beklenenin ötesinde veriyordu. Devletin tanımına sosyal devlet ilkesi konuldu, Cumhuriyetten bu yana ilk defa bu Anayasa ile vatandaşlara siyasi ve ideolojik çerçevede konuşma ve yazma hakkı tanındı. İşçilerin daha özgürce örgütlenmelerini ve toplu grev hakkını sağlayan yeni Sendikalar Kanunu çıkarıldı. Bütün bu gelişmeler TIP vasıtasıyla işçilerin siyasi hayatta daha etkin hale gelmelerini sağlamıştır. Gençler ve öğrenciler arasındaki siyasal örgütlenmeler de bu dönemde çoğaldı. Bununla birlikte TSK'nın yapı içerisindeki rolü Anayasa ve özel kanunlarla meşrulaştırılarak, siyasi hayat içerisinde belirleyici duruma geldi.⁹⁶

⁹⁵ Cumhuriyet Senatosu'nda tabii üyeler olarak MBK üyeleri, eski Cumhurbaşkanı, Cumhurbaşkanı seçilen senatörler ve seçilmişler yer alıyordu. Tabii üyeler dışında CS üyeleri için konulan seçilme şartları, kırk yaşını doldurmak ve yüksek öğrenim yapmış olmaktı. Cumhurbaşkanıya ayrılan on beş senatörlüğün en az onunun bağımsızlar tarafından seçilerek doldurulması gerekiyordu. CS'nun genel seçimle gelen 150 üyesiyle Cumhurbaşkanı seçilen senatörlerin görev süresi altı yıldır. CS seçimlerinde başlangıçta çoğunluk sistemi uygulandı. 1964'te yapılan bir değişiklikte, MM üyelerinin seçiminde kullanılan d'Hondt sistemi küçük farkla benimsendi. 1961 Anayasa'sının, Anayasa Mahkemesi'nin denetim altında tuttuğu bu iki meclisli TBMM, tabii senatörler başta olmak üzere bir çok yönden eleştirilmiştir. Eleştiriler meclisin, başkanlarının seçiminden hükümet teşekkülüne kadar, çeşitli konularda görev yapamaz duruma düşmesine sebep olan nisbi temsil sisteminden kaynaklanıyordu. Küçük partilerin büyük etkiye sahip olduğu koalisyon hükümetleri çalışmıyorlardı. Bkz. Gencay Şaylan, "TBMM'nin Kuruluşu ve Gelişimi", CDTA, c.10, s.2669-2670.

⁹⁶ Ahmad, a.g.m , s. 1996; Şaylan, aynı yerde.

Bu yıllar yeni Anayasa ve koalisyon hükümetleri gibi iç siyaset sorunlarının ülkenin gündemine oturduğu yıllardır. Yurt genelinde yayılan olumsuz hava, vatandaşlarda kuvvetli bir otorite ve güçlü bir hükümet özlemi yaratmıştır. Sol ve sağ fikir cereyanları ile yayınlarında artma olmuştur. 17 Ekim 1965'te Demirel hükümetinin kurulmasından sonra da öğrenci hareketleri, özellikle Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerin sokaklarına hakim olmuştur. 1963 sonbaharından itibaren ülke gündeminin ilk maddesi olan Kıbrıs dış politikada da önceliğini korumuş, Meclis Türkiye'nin Akdeniz'e açılan kilit kapısı durumundaki Kıbrıs konusunda taviz vermeme politikasını kararlılıkla uygulamıştır. 1960'tan sonra dünyada bloklar arasında oluşan yumuşama on üçüncü TBMM döneminde Türk dış politikasına da yansımış ve özellikle Johnson mektubundan (5 Haziran 1964) sonra başlayan ABD merkezli dış politikadan uzaklaşma çabaları artarak devam etmiştir. Siyasi bağlantı kurulamasa da Sovyet Rusya ile iktisadi anlaşmalar yapılarak yakın ilişkiler kurulmuştur. Bu dönemde eğitim ve sağlık alanlarında kısıtlı imkanlarla kıymetli hizmetler gerçekleştirilmeye çalışılmış, sosyal güvenlik haklarının hukuken ve iktisaden güçlendirilmesine gayret edilmiştir.

XIII. Dönem TBMM'si çeşitlenen ve hareketlenen bir düşünce ikliminin yaşandığı ortamda, küçümsenemeyecek başarıların birçok sahada görüldüğü bir dönemi ifade etmektedir.

3. XIII. Dönem TBMM'nin Yapısı:

1961 Anayasasının öngördüğü parlamenter sistem içerisinde TBMM, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olmak üzere iki kanatlıdır. Millet meclisi seçimleri dört yılda bir yapılır ve Meclis isterse erken seçime de karar verebilir. Otuz yaşını dolduran her Türk'ün milletvekili seçilebilme hakkının olduğu meclisin milletvekili sayısı 450'dir. Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşan TBMM birleşik olarak toplanmasını gerektiren haller dışında iki meclis halinde çalışıyordu. TBMM, çalışmalarını Anayasa Mahkemesi'nin denetimine tabi olan iç tüzükler doğrultusunda

yürütüyordu. Yasama dokunulmazlığının kaldırılması veya yasama meclis üyeliğinin düşmesi kararlarına karşı Anayasa'ya başvurma hakkı saklı tutulmuştu. TBMM'nin her iki kanadı da, Meclis üye tam sayısının salt çoğunluğuyla toplanıp, toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla karar verebiliyordu.⁹⁷

4. XIII. Dönem TBMM Üyelerinin İstatistik Analizi:

Millet Meclisi üyelerinin istatistik analizi ve incelemesi yapılırken 10 Ekim 1965 tarihli II. Dönem⁹⁸ Albümü verileri esas alınmıştır. XIII. Dönemde, seçilen milletvekillerinin yüzde 49.78'lik bir kısmını eskiden üyelik yapanlar, yüzde 50.22'lik bir kısmını ise yeniden seçilen üyeler oluşturmaktadır.⁹⁹ Bu durum, XII. Dönemdeki milletvekillerinin önemli bir kısmının bir sonraki dönemde yeniden aday gösterilmesi ile açıklanabilir. Ancak, XII. Dönemde yeniden seçilme oranının yüzde 74.23 olduğu düşünülürse Millet Meclisinin yenilenme oranının artan temayül içinde olduğu görülmektedir.

⁹⁷ Millet Meclisinin üye tamsayısı 450 ve Cumhuriyet Senatosunun üye tamsayısı 185 olduğundan Millet Meclisinin görüşmelere başlayabilmesi için en az 226, Cumhuriyet Senatosunun 93 ve TBMM birleşik toplantılarında ise 318 üyenin hazır bulunması gereklidir. Mehmet Pantül-Bekir Sıtkı Yalçın, **Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler**, Cumhuriyet Senatosu Vakfı Yayınları, Ankara, 1982, s. 138.

⁹⁸ TBMM'nin yasama dönemleri 1960'a kadar 11 dönem, 1961-1980 arası da 5 dönem olarak adlandırılmıştır. Bu sebeple 1965-1969 dönemi incelenirken çoğu kayıttta II. Dönem olarak tasnif edilir. Ancak, TBMM 1984'te "TC Devletinin kalbi ve beyni mesabesinde bulunan Parlamentosunun, 1920'de Atatürk'ün kurduğu TBMM'nin ilk döneminden başlayarak, aynı ruh, aynı ilkeler ve aynı anlamla kesintisiz olarak devam ettiği aksi düşünülmeyecek bir gerçektir. Bu nedenle, TBMM dönemleri numaralarının kesintisiz bugüne kadar teselsül ettirilmesi gerekir." kararını oybirliği ile alarak içinde bulunulan dönemi 17 nci Dönem olarak adlandırmışlardır. Bu esas dahilinde 1965-1969 arası görev yapan TBMM 13 ncü Dönem olarak kabul edilmiştir. Ayrıntı için bkz. 27 Şubat 1984 tarih ve 12 No'lu **TBMM Başkanlık Divanı Kararı**.

⁹⁹ Çalışmamızdaki bu değerlendirmeye Kurucu Meclis'te görev yapanlar dahil edilmemiştir. Ezherli, 13 ncü Dönemde yeniden seçilenlerin oranını 276 üyeye karşılık gelen yüzde 61.33, eskiden üyelik yapanların oranını ise 174 üyeye karşılık gelen yüzde 38.67 olarak tespit etmiştir. Bkz. İhsan Ezherli, **TBMM (1920-1998) ve Osmanlı Mebusan Meclisi (1877-1920)**, TBMM Yayınları No:54, Ankara, 1998, , s. 157.; Kalaycıoğlu, 1961-1980 çok parti döneminde yasama organında daha önce görev yapmış milletvekillerinin aritmetik ortalamasını yüzde 42 olarak tespit etmiştir. Bu oran tek parti döneminde yüzde 57, çift parti döneminde ise yüzde 38'dir. Kalaycıoğlu, a.g.m, s.101.

XIII. Dönem TBMM üyelerinin dağılımı, istatistiksel veriler analiz edilerek açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁰⁰ İstatistik veriler, Millet Meclisi Albümünden alınan bilgilerin, tahlil edilmesi ve tablolar halinde düzenlenerek sınıflandırılması sonucunda bilgisayardan istifade edilerek sunulmuştur. İstatistik verilerin tablo olarak göze hitap edilebilecek şekilde hazırlanması, milletvekili şahsi durumlarının daha önceki ve sonraki dönemlerle karşılaştırmalarının yapılması, dönemin özelliklerinin daha kolay anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Meclis üyelerinin şahsi bilgileri; meslek dağılımı, eğitim-öğretim durumları, doğum tarihleri, bildikleri yabancı dil durumları ve çocuk sayıları ile kadın milletvekili durumu esas alınarak tasnif edilmiş, bilgiler tablo ve çizelge olarak düzenlenmiş, döneme olan etkileri istatistik verilerin neticeleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

a. İllerin Dağılımına Göre Partiler ve Milletvekili Sayıları

İstanbul 31, Ankara 21, İzmir 17 ve Konya 16 milletvekili ile en çok milletvekili çıkaran seçim çevreleri olmuşlardır. Bingöl AP'nin, Ağrı CHP'nin, Hakkari ise her iki partinin milletvekili çıkaramadığı iller olarak dikkat çekmektedir. AP 16, CHP 9 ve TİP ise 3 milletvekili ile en çok milletvekilliklerini İstanbul'dan kazanmıştır. CKMP Mardin'de, MP Ankara, İstanbul ve Konya'da, YTP ise Diyarbakır ve Kars'ta 2 şer milletvekili ile kendi ortalamalarının oldukça üstünde milletvekili sayılarına sahip olmuşlardır.

¹⁰⁰ XIII. Dönem TBMM üyelerinin şahsi bilgileri, ayrıntılı olarak düzenlenmiş çizelge halinde Millet Meclisi olarak EK-A'da, Cumhuriyet Senatosu olarak ta EK-B'de, tez çalışmasının sonuna ilave edilmiştir. Dönemle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde partilere ait milletvekilleri sayılarında tenakuz görülmektedir. Bu tenakuz MP, TİP ve Bağımsız milletvekilleri arasında dikkat çekmekte olup 1965 milletvekili genel seçim sonuçlarına ilişkin olarak DİE'nin rakamları esas alınmıştır.

Milletvekillerinin analizinde ise Meclis Albümü esas alındığından aşağıdaki değişiklikler söz konusu olmuştur.

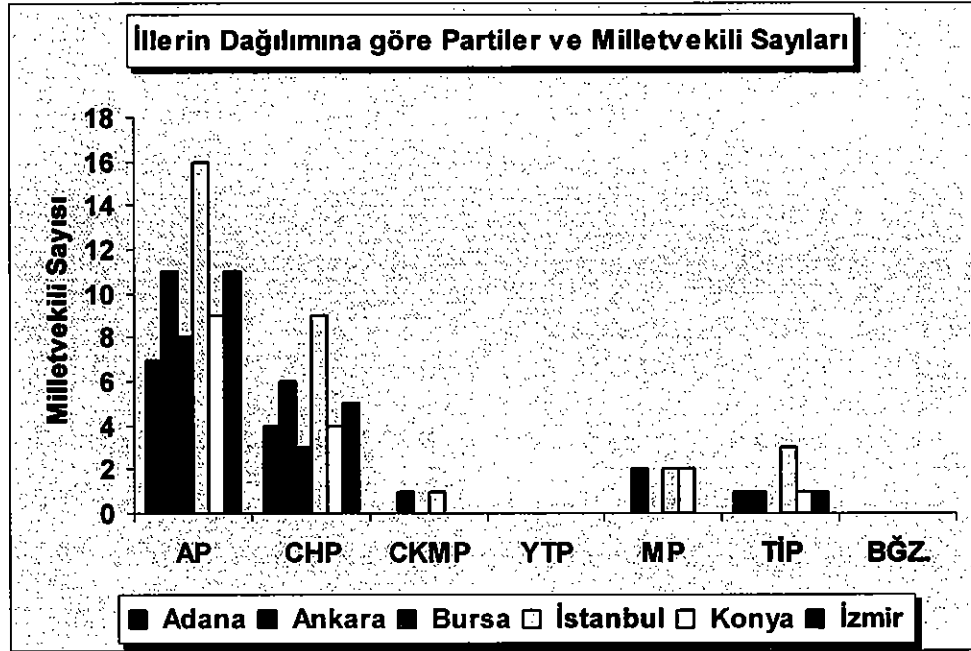
- AP Hatay milletvekili Budak Mursaloğlu'nun 12 Ekim 1965 günü ölmesi bir milletvekilliğini açık bırakmıştır. (AP-239)
- İstanbul TİP listesinden Bağımsız milletvekili seçilen Çetin Altan TİP'e katılmıştır.(BĞZ-0,TİP-15)
- MP Ankara milletvekili Orhan Alp AP'ye katılmıştır. (MP-30,AP-240)
- MP Çankırı milletvekili Mehmet Ali Arsan partisinden istifade ederek Bağımsız olmuştur. (MP-29,BĞZ-1,TOPLAM-449)
- YTP Gümüşhane milletvekili Ali İhsan Çelikkan'a ait bilgiler yetersizdir.

S.No	İller	Partiler							Toplam Mv. Sayısı
		AP	CHP	CKMP	MP	TİP	YTP	BĞZ.	
1	Adana	7	4	-	-	1	-	-	12
2	Adıyaman	2	1	-	-	-	1	-	4
3	Afyon	4	1	1	1	-	-	-	7
4	Ağrı	1	-	1	-	-	1	-	3
5	Amasya	2	1	-	1	-	-	-	4
6	Ankara	10	6	1	3	1	-	-	21
7	Antalya	5	2	-	-	-	-	-	7
8	Artvin	2	1	-	-	-	-	-	3
9	Aydın	6	2	-	-	-	-	-	8
10	Balıkesir	7	3	-	1	-	-	-	11
11	Bilecik	1	1	-	-	-	-	-	2
12	Bingöl	-	1	-	-	-	1	-	2
13	Bitlis	1	1	-	-	-	-	-	2
14	Bolu	4	1	-	1	-	-	-	6
15	Burdur	2	1	-	-	-	-	-	3
16	Bursa	8	3	-	-	-	-	-	11
17	Çanakkale	3	2	-	-	-	-	-	5
18	Çankırı	2	1	-	1	-	-	-	4
19	Çorum	4	2	-	1	-	-	-	7
20	Denizli	4	2	-	-	1	-	-	7
21	Diyarbakır	2	2	-	-	1	2	-	7
22	Edirne	2	1	-	1	-	-	-	4
23	Elazığ	3	2	-	-	-	-	-	5
24	Erzincan	2	1	-	-	-	1	-	4
25	Erzurum	5	2	-	1	-	1	-	9
26	Eskişehir	4	2	-	-	-	-	-	6
27	Gaziantep	4	3	-	-	-	-	-	7
28	Giresun	3	2	-	1	-	-	-	6
29	Gümüşhane	2	1	-	-	-	1	-	4
31	Hakkari	-	-	-	-	-	1	-	1
30	Hatay	4	2	-	-	1	-	-	7
32	Isparta	2	1	-	-	-	1	-	4
33	İçel	4	2	-	1	-	-	-	7
34	İstanbul	16	9	1	2	2	-	1	31
35	İzmir	11	5	-	-	1	-	-	17

Çizelge 3 – Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayılarının İllere Göre Dağılımı

S.No	İller	Partiler							Toplam Mv. Sayısı
		AP	CHP	CKMP	MP	TİP	YTP	BĞZ.	
36	Kars	3	3	-	-	1	2	-	9
37	Kastamonu	4	1	1	1	-	-	-	7
38	Kayseri	4	3	-	1	-	-	-	8
39	Kırklareli	3	1	-	-	-	-	-	4
40	Kırşehir	1	1	-	1	-	-	-	3
41	Kocaeli	3	2	-	-	-	-	-	5
42	Konya	9	4	-	2	1	-	-	16
43	Kütahya	4	1	-	1	-	-	-	6
44	Malatya	2	3	-	-	1	-	-	6
45	Manisa	7	3	-	1	-	-	-	11
46	Maraş	3	2	-	1	-	-	-	6
47	Mardin	1	2	2	-	-	1	-	6
48	Muğla	3	2	-	-	-	-	-	5
49	Muş	1	1	1	-	-	-	-	3
50	Nevşehir	1	1	-	1	-	-	-	3
51	Niğde	2	1	1	1	-	-	-	5
52	Ordu	4	3	-	-	-	1	-	8
53	Rize	3	1	-	-	-	-	-	4
54	Sakarya	4	1	-	-	-	1	-	6
55	Samsun	6	4	-	1	-	-	-	11
56	Siirt	2	1	-	-	-	1	-	4
57	Sinop	1	1	1	1	-	-	-	4
58	Sivas	4	4	1	1	-	1	-	11
59	Tekirdağ	2	1	-	-	1	-	-	4
60	Tokat	4	3	-	-	-	-	-	7
61	Trabzon	5	3	-	1	-	-	-	9
62	Tunceli	1	1	-	-	-	-	-	2
63	Urfa	3	2	-	-	1	1	-	7
64	Uşak	2	1	-	-	-	-	-	3
65	Van	1	2	-	-	-	1	-	4
66	Yozgat	2	2	-	1	1	-	-	6
67	Zonguldak	6	2	-	1	-	-	-	9
TOPLAM		240	134	11	31	14	19	1	450

Çizelge 3 ün Devamı – Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayılarının İllere Göre Dağılımı

Tablo 3 – Türkiye'nin En Büyük 6 İlinde Siyasi Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayılarının Mukayesesi Kırsal tabanlı AP büyük şehirlerin tamamında tartışmasız üstündür ve mutlak çoğunluğa ağırlığını koymuştur. 27 Mayıs hareketini takiben AP ile siyaset sahnesine çıkan YTP ise büyük şehirlerde yoktur.

Abadan, AP'yi 1965 seçimlerinde güçlü kılan en önemli unsurun, Türkiye gibi okuryazar oranının düşük olduğu tarım ülkelerindeki teşkilatlanmamış imam, tüccar, berber gibi mahalli kanaat önderlerinin seçmenlerle yüz yüze kurdukları temas ve toplu telkinler olduğunu vurgulamaktadır. AP'nin seçim programında, külfet yüklemeksizin nimet dağıtmayı vurgulaması, geniş seçmen kitlelerinin dileklerine uygun düşen bir programı benimsemesi, ona seçmenlerin gözünde, halkın gündelik ve yaygın ihtiyaçlarına öncelikle çare arayan bir siyasi kuruluş niteliği kazandırmıştır. Ayrıca AP genel başkanı Demirel'in gençliği, enerjisi, dinamik davranışları, batıya yönelişi, teknik ve idareci vasıfları seçmenler arasında önemli itibar ve nüfuz sebebi sayılmıştır.¹⁰¹ İlk ideolojik seçim kampanyasının yürütüldüğü 1965 seçimlerinde AP, 1961 Anayasasına

¹⁰¹ Abadan, a.g.e., s.144-147.; Demirel'in 1965 seçim çalışmalarını incelemek için bkz. Burçak, **Türkiye'de Milli İradenin Zaferi**, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara, 1994.

bağlılığını beyan etmiş, Türkiye'yi tehlikeli sol akımlardan kurtarma davasını güden tek güvenilir teşkilat olduğunu vurgulamıştır. Bu iddia ve davranışlar iktidarın tek başına AP'ye verilmesi şansını artırmıştır.¹⁰²

Reformlar parolası ile seçimlere katılan CHP bütün tahminlerin ötesinde düşük oy almıştır. CHP 27 Mayıs devriminden sonra bu ihtilalle doğrudan doğruya bir ilişkisi olmadığını kamuoyuna anlatamamıştır. Askeri bir idarenin bütün işlem ve çalışmaları sonucundan tek sorumlu durumuna düşmüş ya da düşürülmüştür. 1961'den 1965 ilkbaharına kadar geçen üç buçuk yıllık sürede, tek başına iktidara sahip olamadığı halde, siyasi sorumluluğu yalnız başına üstlenmiştir. Özellikle tarafsızlarla girdiği üçüncü koalisyon döneminde vaat ettiği reformları, gerçekleştirme imkanını bulamaması seçmenlerinde geniş ölçüde hayal kırıklığı yaratmıştır. Ortanın solu deyiminin seçmenler tarafından Marksist bir hüviyete bürünüldüğü gibi algılanılması, memleket gerçeklerinin geniş kitlelerin kavrama seviyesine indirilemeyip, özellikle kırsaldaki vatandaşın kopuk, hizipleşmiş, kırgın ve isteksiz propagandalar yapılması başarısız seçim sonucunun en önemli gerekçeleri arasında sayılabilir.¹⁰³

MP, 1965 seçimlerinde AP ve CHP'yi tercihleri dışında tutan yarım milyon kadar seçmenin oyunu almıştır. Kendisini destekleyen seçmenin coğrafi dağılımına bakıldığında, partinin en kuvvetli olduğu bölge olarak merkez Ankara olmak üzere Orta Anadolu'nun doğu ve batısındaki iller görülür. Bu destekte partinin genel başkanı karizmatik kişilikli Osman Bölükbaşı¹⁰⁴, nın yaptığı radyo propagandalarının ve yayınlarının dinlenebilme çapının önemli yeri vardır. MP, kronik CHP ve komünizm

¹⁰² Abadan, a.g.e., s.148.

¹⁰³ Abadan, s.179-181.

¹⁰⁴ Osman Bölükbaşı (1913-2002) Kırşehir-Hacıbektaş'ta doğdu. Fransa Nancy üniversitesinde matematik eğitimi gördü. 1946'da DP'ye katılmasına rağmen DP'nin CHP ile danışıklı dövüş yaptığı düşüncesiyle bir grup arkadaşıyla Millet Partisini kurdu. 1950'de MP Kırşehir milletvekili oldu. 1953'te partisi kapatıldı. 1954'te Cumhuriyetçi Millet Partisini kurdu. 1954'te yine CMP Kırşehir milletvekili seçilince DP Kırşehir'i ilçe yaptı. 1958'te Köylü Partisi ile birleşerek CKMP'ni oluşturdu. 1961'de CKMP milletvekili seçildi. 1962 yılında parti içi sorunlar nedeniyle ayrılarak Millet Partisini yeniden kurdu. 1973'te aktif siyaseti bıraktı. Fincancıoğlu, a.g.e., s.185.

aleyhtarlığı ile AP'ye sempatisi olan oyların bir kısmını kendisine çekmeyi başarabilmiştir.¹⁰⁵

1965 seçimlerinde çıkardığı milletvekillerinin büyük çoğunluğunun ya doğrudan ya da milli bakiyeden olmak üzere doğu illerinden gelmesi YTP'nin gücünü daha çok mahalli şahıslardan aldığı göstermektedir. YTP herhangi bir sosyal gruptan belirli bir oranda oy sağlamaktan çok, kişisel şöhret ve kabiliyete sahip şahısların gayret ve yardımıyla ayakta kalabilmiştir.¹⁰⁶ 1965 seçimlerine TİP'e ve CHP'ye karşı sürekli sert ve keskin eleştirilerle giren CKMP yöneticilerinin hemen hepsi, 27 Mayıs devrimini başarmış ve aşırı görüşleri sebebiyle Milli Birlik Komitesinden uzaklaştırılmış 14'lerden meydana gelmiştir. Bu husus, parti liderleri her ne kadar anayasa ve demokratik ilkelere bağlılıklarını sürekli ifade etseler de, devrimi zorunlu kılan siyasi, ekonomik ve hukuki nedenleri anlayamamış, dolayısıyla devrim hareketini yetersiz bulmuş geniş seçmen kitleleri üzerinde ürkütücü bir etki yaratmıştır.¹⁰⁷ 1965 seçimlerinin en belirgin özelliği sayılan siyasi kutuplaşmayı geniş ölçüde teşvik ve tahrik eden ve sosyalist ilkeler açısından da bir doktrin partisi olmayı amaçlayan TİP, orta ve sağ kanatta bulunan parti ve kuruluşların, seçmenler üzerindeki yıldırıcı, ürkütücü ve çok kere zorlayıcı tesirlerine maruz kalmıştır. Türk sendikalarının çatı örgütü sayılan Türk-İş'in, emekçi grupların temsilcisi davasını güden bu siyasi partiyi desteklememiş olması, bir kısım işçi teşkilatlarının TİP'e karşı açıkça cephe almaları bu menfi tutumu önemli şekilde etkilemiştir. TİP, hitap ettiği çevrelere, onların bilmediği terimlerle konuştuğu için kamuoyunun düşünce ve kanaatlerini önemli ölçüde etkileyememişlerdir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Abadan, a.g.e., s.194-196.

¹⁰⁶ Abadan, s.208-209.

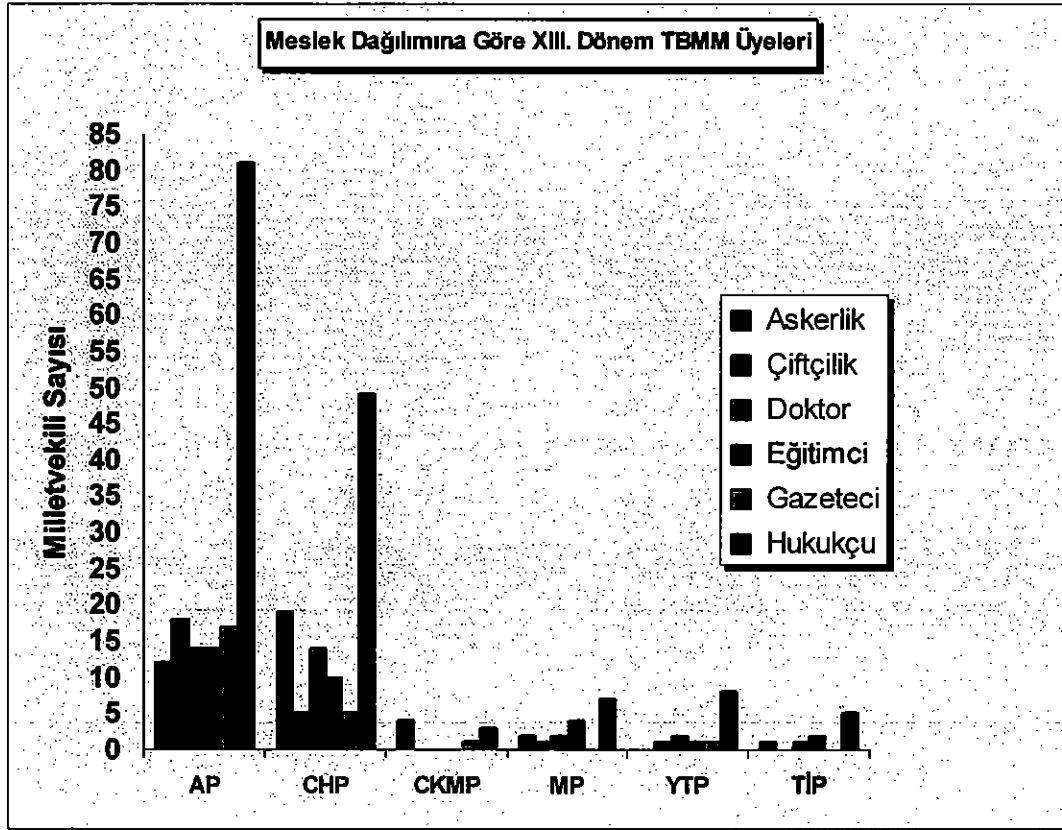
¹⁰⁷ Abadan, s.225.; 14'ler, 27 Mayıs müdahalesi sonrası MBK içinde iktidarın sivillere devrinde acele edilmemesini savunan ve bu yüzden emekli edilerek yurtdışına gönderilen Kurmay Albay Alpaslan Türkeş ve on üç arkadaşı için kullanılan bir tabirdir.

¹⁰⁸ Abadan, s.245-247.

b. Meslek Dağılımına Göre XIII. Dönem TBMM Üyeleri

Sıra No	Meslek Grubu	Partiler							Toplam Mv. Sayısı
		AP	CHP	CKMP	MP	YTP	TİP	BĞZ	
1	Askerlik	12	19	4	1	-	1	-	37
2	Bankacılık	1	2	-	-	-	-	-	3
3	Belediye	9	1	-	-	-	-	-	10
4	Çiftçilik	18	5	-	1	1	-	-	25
5	Diplomasi	3	4	-	-	-	-	-	7
6	Doktor	14	14	-	2	2	1	-	33
7	Eczacılık	-	1	-	1	-	-	-	2
8	Eğitimci	14	10	-	4	1	3	-	32
9	Ev Hanımı	1	-	-	-	-	-	-	1
10	Gazeteci	17	5	1	-	1	1	-	25
11	Hukukçu	81	49	3	8	9	4	-	154
12	İdareci	12	5	-	2	-	-	-	19
13	İlahiyatçı	3	-	-	-	-	-	-	3
14	İktisatçı	5	4	-	-	1	1	-	11
15	İstatistikçi	1	-	-	-	-	-	-	1
16	Maliye	2	1	-	-	-	-	-	3
17	Matbaacı	-	-	-	-	-	1	-	1
18	Mimar	1	1	-	-	-	-	-	2
19	Muhasebeci	1	-	-	-	2	-	-	3
20	Müfettiş	4	-	-	-	-	-	-	4
21	Mühendis	11	2	1	3	-	-	-	17
22	Müteahhit	6	2	-	2	-	-	-	10
23	Ormancılık	4	4	-	1	-	-	-	9
24	Sanayici	2	-	-	-	-	-	-	2
25	Sendikacı	4	1	-	-	-	3	-	8
26	Stenograf	1	-	-	-	-	-	-	1
27	Tüccar	12	3	1	3	1	-	1	21
28	Veteriner	1	1	1	1	-	-	-	4
Toplam		240	134	11	29	18	15	1	448

Çizelge 4 – Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayılarının Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

Tablo 4 - Partilerin Çıkardıkları Milletvekili Sayılarının Önemli Meslek Gruplarına Göre Dağılımının Mukayesesi XIII. Dönem TBMM'de hukukçuların çoğunluğu göze çarpmaktadır. Bir önceki dönemle mukayese edildiğinde, özellikle CHP'li asker vekil sayısındaki artış, askerlerin sayısını artırmış, bununla beraber tüccar ve çiftçi sayısında azalma olmuştur. Meslek gruplarındaki çeşitlilik ve temsil oranlarındaki yakınlık, toplumun geniş tabanlı olarak temsil edildiğinin bir göstergesidir.

Milletvekilliğine karşı duyulan isteğin objektif sebeplerinin başında seçilebilme niteliğinin sadece 30 yaşını bitirme ve okur-yazar olma vasıflarına bağlanmış olması yer almaktadır. Herhangi bir mesleki öğrenim görmemiş ya da ticaret ve iş hayatında başarılı faaliyet gösteremeyen kişilerin, milletvekilliğinin sağlamış olduğu maddi geliri, dört yıl boyunca başka şekilde elde etme imkanından yoksun bulunmaları, bu görevi oldukça çekici ve itibarlı kılmıştır. Bu yaklaşımın XIII. Dönem milletvekilleri içinde geçerli olduğu değerlendirilmektedir.

1965 seçimlerine giren altı siyasi partinin aday adaylarından değişik miktarlarda bağış talep etmeleri, devlet hizmetinde bulunanların görevli buldukları şehirde istifa etmedikçe adaylıklarını koyamayacakları gibi hususlar, belli meslek mensuplarına, özellikle hukuk, tıp gibi alanlarda yetişenlere ayrıcalıklı şartlar hazırlamıştır.¹⁰⁹ Seçilen milletvekillerinin mesleki durumlarına bakıldığında serbest meslek mensuplarının seçimlerde daha başarılı olduğu görülmektedir. Özellikle büyük şehirler dışındaki il merkezlerinde avukat, doktor, mühendis olarak görev yapan serbest meslek mensupları işleri gereği yüksek sayıda çeşitli sosyal tabakaya mensup insanlar ile ilişki kurmakta, bu ilişki onlara önseçime katılacak delegeleri tanımaya ve sempatilerini kazanmaya yardım etmektedir. Ayrıca bu kimselerin devlet hizmetinde bulunmamaları, mesleklerini bırakmaksızın siyasi görev yüklenmelerini kolaylaştırmaktadır. Ortalama üstü kazançları da sosyal statü ve itibar uğruna bir seçim kampanyasının külfetine katlanmayı mümkün kılmaktadır.

XIII. Dönem TBMM'nde görev alan milletvekillerinin yirmi sekiz farklı meslek grubuna göre dağılımı yapılmıştır. Bu meslek grupları içerisinde oldukça yüksek bir ara ile 154 hukukçunun önde bulunması dikkat çekmektedir. Bu eğilim özellikle çok partili rejime geçişten sonra kendisini göstermiştir. Diğer milletvekilleri arasında önde gelen meslek gruplarını ise sırasıyla; asker, doktor, eğitimci, çiftçi, gazeteci, tüccar ve mühendis oluşturmaktadır.

¹⁰⁹ Abadan, a.g.e, s. 349.

Yapılan incelemede meslek gruplarının yüzde 34'lük bir kısmını hukukçuların oluşturduğu görülmektedir. 1920-1960 yılları arasında genel olarak avukatların meclis içerisindeki oranı yüzde 11 civarında olmasına rağmen, bu dönemde yüzde 34 olması hukukçuların oranının yükseldiğini göstermektedir.

1920–1946 döneminde, mecliste yüzde 14 oranında temsilci bulunduran askerler, 1960'lara doğru oran olarak düşüşe geçmişlerdir. Ancak, 27 Mayıs İhtilalinin sonucu olarak senatodaki ağırlıklarında 1960 sonrasında artış gözlenmektedir. Bu artış 37 asker milletvekili ve yüzde sekizlik oran ile en yüksek ikinci meslek grubu olarak XIII. Dönem milletvekillerine de yansımıştır.

Seçimlerde aday adaylarının siyasi parti tercihleri Abadan tarafından incelenmiştir. Serbest meslek mensuplarının yüzde 56 ile en çok CHP'yi, tarım, ticaret ve endüstri alanlarında faaliyette bulunanların yüzde 30 ile en yüksek sayıda MP'yi, işçilerin yüzde 38 ile en yüksek oranda TİP'i, devlet memurlarının yüzde 25 ile en fazla CKMP ve AP'yi destekledikleri ortaya çıkmıştır.¹¹⁰

Hukukçuların büyük bir çoğunluğa sahip olmasının dışında, diğer meslek grupları arasında çok fazla bir çoğunluk farkı bulunmayışı, milletvekillerinin toplumun değişik kesimlerinden ve taban farkı yaratmayacak şekilde halkı temsil etmiş olmalarıyla açıklanabilir. XIII. Dönem TBMM'nin hareketli bir iç politika yaşamış olmasının sebeplerinden bir tanesi olarak mesleklere göre çok farklı olmayan meclis yapısı gösterilebilir.

¹¹⁰ Abadan, a.g.e., s.349-355.

c. Eğitim-Öğretim Durumuna göre XIII. Dönem TBMM Üyeleri:

XIII. dönem TBMM milletvekillerinin meclis albümüne vermiş oldukları bilgiler doğrultusunda mezun oldukları okullar, yerli ve yabancı okullar olarak sınıflandırılmak sureti ile incelenmiştir. İki milletvekilinin mezun olduğu okullarla ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

Yapılan incelemede meclise yedi ilkokul, 32 ortaokul veya dengi okul, 69 lise veya dengi okul ile 340 yüksek okul veya üniversite mezunu milletvekilinin girdiği tespit edilmiştir. Önceki dönemle mukayese edildiğinde ilkokul mezunlarında azalma, lise mezunlarında ise artış görülmektedir. Milletvekillerinin büyük çoğunluğu yüksek tahsillidir. 166 milletvekili hukuk fakültesinden, 36 milletvekili harp okulu veya akademisinden, 35 milletvekili ise tıp fakültesinden mezun olmuşlardır. Bu rakamların meslek gruplarındaki hukukçu, asker ve doktor rakamları ile birebir örtüşmemesi bazı milletvekillerinin öğrenimini gördüğü meslek dalıyla uğraşmaması ile açıklanabilir. Meclisin yüzde 54'ü hukuk, tıp ve askeri eğitimden birini almış milletvekillerinden teşekkül etmiştir. Milletvekillerinin aldıkları eğitim genelde partilere göre dengeli bir seyir izlemesine rağmen CHP ve CKMP'de asker, YTP'de hukuk eğitimi almış vekil sayısı dikkat çekmektedir.

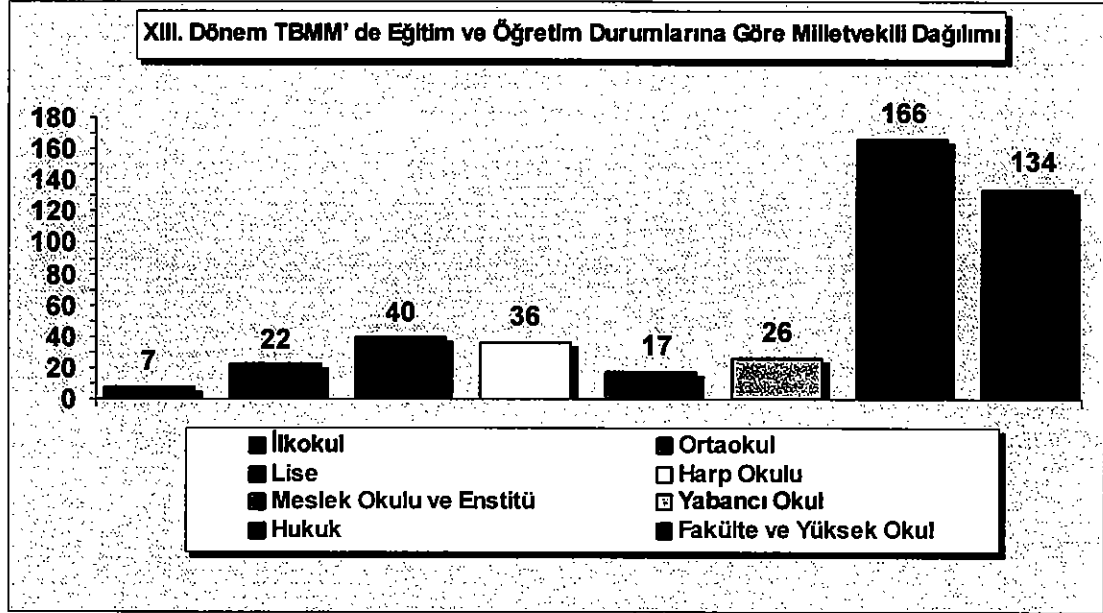
Yurtdışında yüksek öğrenim görmüş milletvekili sayısı 26 olup genel milletvekili mevcuduna oranı yüzde altıdır. Yurtdışında çoğunlukla iktisat ve hukuk eğitimi görüldüğü dikkat çekmektedir. Bu eğitim çoğunlukla ABD ve İsviçre üniversitelerinde alınmıştır. TİP yüzde 13 ile toplam milletvekili sayısına göre yurtdışında en fazla eğitim gören milletvekili oranına sahiptir.

S. No	Mezun Olunan Okul	Partiler						Toplam Mv. Sayısı
		AP	CHP	CKMP	YTP	MP	TİP	
1	DTCF	3						3
2	Eczacılık Fakültesi		1			1		2
3	Edebiyat Fakültesi	4	1		1			6
4	Eğitim Enstitüsü	7	2			2	1	12
5	Fen Fakültesi	1	1		1			3
6	Harp Okulu-Akademisi	13	17	4		1	1	36
7	Hukuk Fakültesi	86	58	2	8	7	5	166
8	Hususi	3						3
9	İktisat Fakültesi	11	4					15
10	İlahiyat Fakültesi	2						2
11	İlkokul	5	1			1		7
12	İnşaat Müh.	2	1			2		5
13	Lise	26	6	1	2	3	2	40
14	Maden Müh.	2		1				3
15	Muamele Memur Okulu		1					1
16	Mülkiye Mektebi	1						1
17	Orman Fakültesi	3	4			1		8
18	Orman Okulu	3				1		4
19	Ortaokulu	12	2	1	3	3	1	22
20	Orta Sanat	2						2
21	Öğretmen Okulu	2	3	1		1	1	8
22	Rüştiye	1	1					2
23	Sanat Enstitüsü	3	1				1	5
24	Siyasal Bilgiler Fak.	13	9		1	1	2	26
25	Sultani	1						1
26	Teknik Üniversite	5	2			1		9
25	Tıp Fakültesi	15	14		2	3	1	35
26	Veteriner Fakültesi	1		1				2
27	Yük. İhtisas –Ticaret Okulu	4	1			1		6
28	Ziraat Fakültesi	7	4					11
29	Ziraat Mektebi	2						2
Toplam		240	134	11	18	29	15	448

Çizelge 5 – Milletvekillerinin Mezun Oldukları Okulların Partilere Göre Dağılımını Gösterir Çizelge

S.No	Mezun Olunan Okul	Partiler							Toplam Mv. Sayısı
		AP	CHP	CKMP	YTP	MP	TİP	BĞZ	
1	Amerikan Cornel Üniv.	1	-	-	-	-	-	-	1
2	Belçika Liege Üniv. (İktisat Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
3	Berlin Teknik Üniv. (Mak. Müh.)	2	-	-	-	-	-	-	2
4	Brüksel İhtisas Fak.	1	-	-	-	-	-	-	1
5	California Üniv. (İktisat Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
6	Cambridge Üniv. (Siyasal Bilimler Fak.)	-	1	-	-	-	-	-	1
7	Cenevre Üniv. (Sosyal Bilimler)	1	-	-	-	-	-	-	1
8	Colombia Üniv. (Hukuk Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
9	Colorado Üniv. (Edebiyat Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
10	Corbon Üniv. (İktisadi İlim Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
11	Grenoble Üniv. (Hukuk Fak.)	1	-	-	-	-	-	-	1
12	İsviçre Yüksek Ziraat Fak.	1	-	-	-	-	-	-	1
13	Leipzig Üniv. (İhtisas Fak.)	-	1	-	-	-	-	-	1
14	Leipzig Üniv. (İktisadi İlimler Fak.)	-	1	-	-	-	-	-	1
15	Londra Pedagoji Enst.	-	1	-	-	-	-	-	1
16	Lozan Üniv. (Hukuk Fak.)	-	1	-	-	-	-	-	1
17	Michigan Üniv. (Sosyal Bilimler Fak.)	-	-	-	-	-	1	-	1
18	Nancy Üniv. (Fen Fak.)	-	-	-	1	-	-	-	1
19	Paris Hukuk Fak.	-	2	-	-	-	1	-	3
20	Roma Hukuk Fak.	-	1	-	-	-	-	-	1
21	Torino Krallık Resim ve Sanat Enst.	-	1	-	-	-	-	-	1
22	Viyana Tıp Fak.	-	1	-	-	-	-	-	1
23	Zürih Federasyonu Teknik Üniv.	1	-	-	-	-	-	-	1
TOPLAM		13	10		1		2		26

Çizelge 6 – Yurtdışında Yüksek Öğrenim Gören Milletvekillerinin Partilere Göre Dağılımını Gösterir Çizelge

Tablo 5 – Milletvekillerinin Eğitim – Öğretim Seviyesi ¹¹¹ XIII. dönem TBMM’de eğitim seviyesinin daha önceki meclislere göre çok daha yüksek olduğunu görüyoruz. Özellikle başta hukukçular olmak üzere fakülte ve yüksek okul mezunlarının çokluğu göze çarpmaktadır.

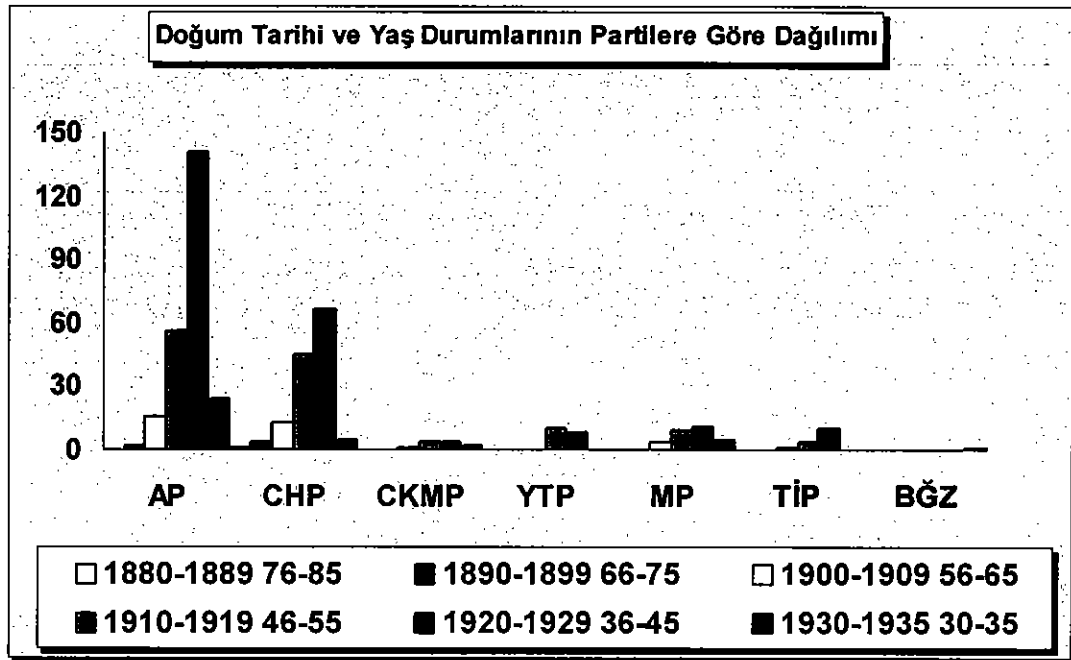
ç. Doğum Tarihi ve Yaş Durumuna göre XIII. Dönem TBMM Üyeleri

Yaş durumları ve doğum tarihleri esas alınarak hazırlanmış olan çizelge ve tablolardan anlaşılacağı gibi 36-45 yaş grubu mecliste çoğunluğu oluşturmaktadır. AP kadrosunun daha genç olması dikkat çekmektedir. CHP kadrolarında ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi tecrübenin yer aldığı görülmektedir. Partiler, kendi sayıları dikkate alındığı zaman, genelde 36-55 yaş arasındaki milletvekillerinden oluşmaktadır. Bu yaş oranı meclisin ortalama yüzde 81.5’ini karşılamaktadır. Meclisin en yaşlı üyesi 1884 doğumlu Malatya milletvekili İsmet İnönü, en genç üyesi ise 1935 doğumlu Bursa milletvekili Barlas Küntay’dır.

¹¹¹ Tablo bütün eğitim müesseseleri yerine dikkat çekici temel eğitim kurumlarından sadece bir kısmı örnek alınarak hazırlanmıştır.

Doğum Yılı Grubu	Yaş Grubu	Partiler							Toplam Mv. Mevcudu
		AP	CHP	CKMP	YTP	MP	TİP	BĞZ	
1880-1889	76-85	-	1	-	-	-	-	-	1
1890-1899	66-75	2	4	-	-	-	-	-	6
1900-1909	56-65	16	13	1	-	4	1	-	35
1910-1919	46-55	56	45	4	10	9	4	-	128
1920-1929	36-45	142	66	4	8	11	10	-	241
1930-1935	30-35	24	5	2	-	5	-	1	37
Toplam		240	134	11	18	29	15	1	448

Çizelge 7 - Doğum Tarihi ve Yaş Durumlarının Partilere Göre Dağılımı¹¹²

Tablo 6 - Doğum Tarihi ve Yaş Durumlarının Partilere Göre Dağılımı XIII. Dönem TBMM'nde 36-45 yaş grubunun meclisin büyük çoğunluğunu oluşturduğunu görüyoruz.

¹¹² Yaş durumları 1965 senesi esas alınarak hesaplanmıştır.

XIII. Dönem TBMM’nde yaş durumları itibarıyla çoğunluğu yüzde 53’lük bir oran ile 36-45 yaş grubundaki üyeler oluşturmaktadır. 30-35 yaş grubunu kapsayan en genç kadro yüzde 8.2’lik, 76-85 yaş grubunu kapsayan en yaşlı kadro yüzde 0,2’lik bir orana sahiptir.

d. Bildikleri Yabancı Dil Düzeylerine Göre XIII. Dönem TBMM üyeleri:

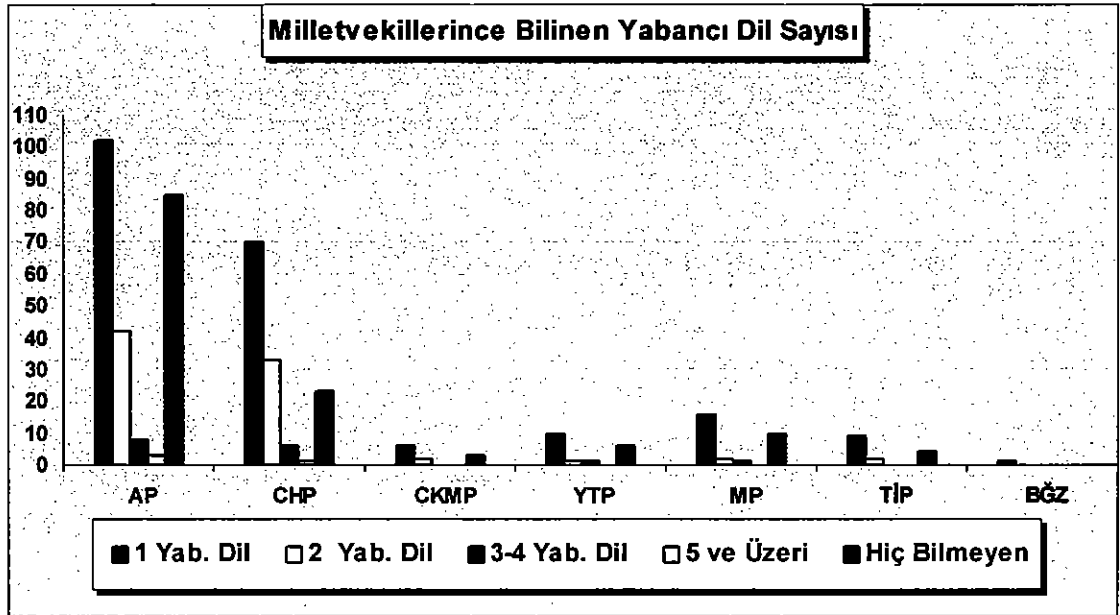
Milletvekillerinin bildikleri yabancı dil sayısına göre hazırlanmış olan çizelge ve tablolardan da anlaşılacağı gibi en az bir yabancı dil bilen 214, iki yabancı dil bilen 82, üç veya daha fazla dil bilen 21, dil bilmeyen 131 milletvekili bulunmaktadır.

Partiler	Milletvekillerince Bilinen Yabancı Dil Sayısı					Toplam
	1 Yab. Dil	2 Yab. Dil	3-4 Yab. Dil	5 ve Üzeri Yab. Dil	Hiç Bilmeyen	
AP	102	42	8	3	85	240
CHP	70	33	6	2	23	134
CKMP	6	2	-	-	3	11
YTP	10	1	1	-	6	18
MP	16	2	1	-	10	29
TİP	9	2	-	-	4	15
BĞZ	1	-	-	-	-	1
Toplam	214	82	16	5	131	448

Çizelge 8 - Bildikleri Yabancı Dil Sayısına Göre Milletvekili Dağılımı

Yabancı dil bilen milletvekili sayılarının partilerindeki genel milletvekili sayılarına oranı AP’de yüzde 65, CHP’de yüzde 83, CKMP’de yüzde 73, YTP’de yüzde 67, MP’de yüzde 75.6, TİP’te ise yüzde 73.4 olduğu görülmektedir. En çok lisan bilen vekil CHP’de olduğu gibi en yüksek yabancı lisan bilme oranı da CHP’dedir.

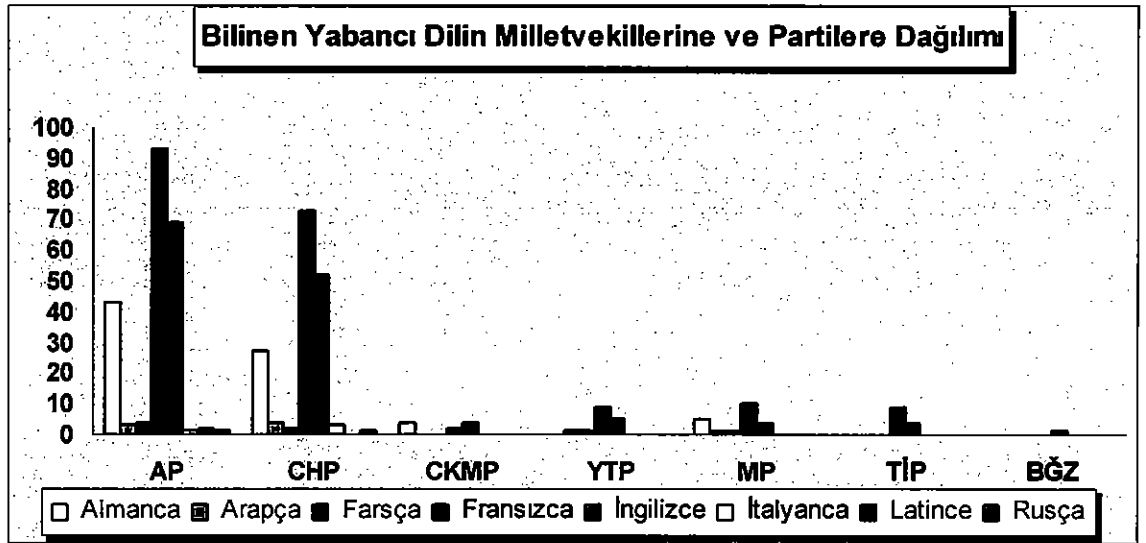
Milletvekillerinin yüzde 47.8'i bir yabancı dil, yüzde 18.3'ü iki yabancı dil, yüzde 4.7'si üç veya üçten fazla yabancı dil bilmektedirler. Hiç yabancı dil bilmeyen milletvekillerinin oranı yüzde 29.2'dir. Bu oran bir önceki dönemde yüzde 36 olup Millet Meclisi'nde yabancı dil bilen vekil sayısında yüzde yedilik bir artış olmuştur. Dönemin Türkiye şartlarına göre yabancı dil bilme oranının iyi seviyede olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 7 – Milletvekillerince Bilinen Yabancı Dil Sayısının Partilere Göre Dağılımı
XIII. Dönem TBMM'nde yabancı dil bilen milletvekili sayısının hiç bilmeyenlere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, meclisin genel olarak eğitilmiş ve nitelikli vekillerden oluştuğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bilinen Yabancı Dil	Partiler							Toplam
	AP	CHP	CKMP	YTP	MP	TİP	BĞZ	
Almanca	43	27	4	-	5	-	-	79
Arapça	3	4	-	1	1	-	-	9
Bulgarca	-	-	-	-	1	-	-	1
Farsça	4	2	-	1	1	-	-	8
Fransızca	93	73	2	9	10	9	-	196
İngilizce	69	52	4	5	4	4	1	139
İsveççe	-	1	-	-	-	-	-	1
İtalyanca	1	3	-	-	-	-	-	4
Latince	2	-	-	-	-	-	-	2
Rumca	1	-	-	-	-	-	-	1
Rusça	1	1	-	-	-	-	-	2
Sırpça	-	-	-	-	1	-	-	1
Yugoslavca	-	1	-	-	-	-	-	1
Toplam	217	164	10	16	23	13	1	444

Çizelge 9 - Bilinen Yabancı Dilin Milletvekillerine ve Partilere Dağılımı

Tablo 8 – Bilinen Yabancı Dillerin Partilere Dağılımı Milletvekillerince bilinen diller arasında Fransızca'yı İngilizce ve Almanca'nın takip ettiğini görüyoruz.¹¹³

¹¹³ Çizelge ve tabloda bilinen dil olarak verilen sayılar kişi başına tespit edilmediğinden milletvekili sayıları ile orantılı değildir. Bir milletvekili üç dil biliyorsa bu üç dil de değerlendirmeye alınmıştır.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında gerek eğitim alanında, gerekse sosyal hayatta mevcut olan Fransızca'nın popülaritesinin etkileri XIII. Dönem TBMM'sinde de kendisini göstermektedir. Günümüzün tartışmasız en yaygın iletişim dili olan İngilizce, Meclis üyeleri tarafından en çok bilinen ikinci dil durumundadır. Fransızca, İngilizce ve Almanca mecliste bilinen yabancı dillerin yüzde 96.2'sini oluşturmaktadır.

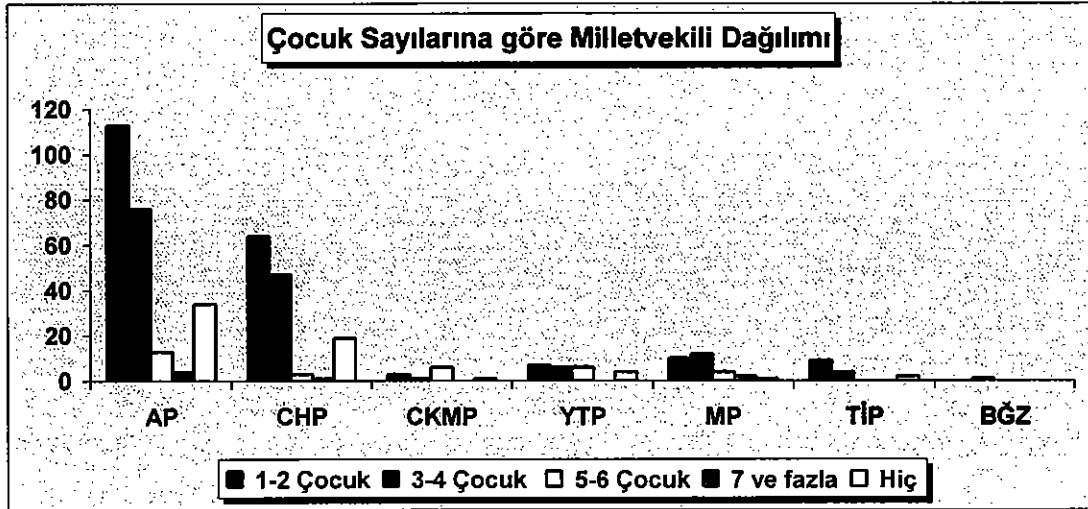
e. Çocuk Sayılarına Göre XIII. Dönem TBMM üyeleri:

Mecliste en çok 3 çocuğu olan milletvekili sayısı, toplam üye sayısının yüzde 41,5'ini kapsamaktadır. Hiç çocuğu olmayanlar yüzde 13.6'lık bir orana sahiptir. Beş ve daha fazla çocuğu olanlar yüzde 8.7'lik bir grup oluşturmaktadırlar. AP Malatya milletvekili Hüseyin Doğan 14 çocukla en yüksek çocuk sayısına sahip milletvekilidir.

Çocuk Sayısı	Partiler							Toplam
	AP	CHP	CKMP	YTP	MP	TİP	BĞZ	
1-2 Çocuk	113	64	3	7	10	9	-	206
3-4 Çocuk	76	47	1	7	12	4	1	148
5-6 Çocuk	13	3	6	1	4	-	-	27
7 ve fazla	4	1	-	-	2	-	-	7
Hiç	34	19	1	3	1	2	-	60
Toplam	240	134	11	18	29	15	1	448

Çizelge 10 - Çocuk Sayılarına göre Milletvekili Dağılımı

Çocuk sahibi olmayan 60 milletvekilinden 31 milletvekilinin medeni durumu bekarlıdır.

Tablo 9 - Çocuk Sayılarına göre Milletvekillerinin Partilere Dağılımı
Milletvekillerinin büyük çoğunluğu 1-2 çocuk sahibidir. Hiç çocuğu olmayan milletvekili sayısı ise 60'dır.

f. Kadın Milletvekillerinin Durumu

1935'te ilk defa yüzde 3.8 oran ile meclise giren kadınların miktarı sonraki yıllarda azalan bir seyir izlemiştir. XIII. Dönemde meclise sekiz kadın milletvekili girmiştir. Çok partili siyasi hayatın canlanmasından bu yana oldukça pasif davranan kadınların 1965 seçimlerinde genel milletvekili sayısına oranı yüzde 1.8'dir. Bu oran 1960-1980 TBMM'leri içindeki en yüksek orandır. Bunda seçim öncesi çeşitli kadın derneklerinin¹¹⁴ daha çok kadının parlamentoya girmesi için yayımladıkları bildiriler ile AP ve CHP'nin merkez adaylarının tespitinde, işçi ve gençlik temsilcileriyle beraber kadın adaylara belli ölçüde yer vermeleri önemli etkindir.

¹¹⁴ Bu dernekler Üniversiteli Kadınlar Derneği, Kadınlar Dayanışma Birliği, Türk Anneler Birliği ve Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Derneği'dir. Tercüman, 23.7.1965.

Önceki yıllarla mukayese edildiğinde eğitim alanından gelen kadın milletvekilleri yanında hukuk alanından gelen kadınların da ön plana çıktığı görülmektedir. Sekiz kadın milletvekilinden dördü eğitimci, üçü hukukçu, biri ise lise mezunudur. Kadın milletvekillerinin öğrenim seviyeleri erkek milletvekillerine oranla bariz bir şekilde daha yüksektir. Kadın milletvekillerinin partilere göre dağılımı ve partilerindeki milletvekili sayısına göre oranları çizelgede sunulmuştur.

	Mv. Sayısı	Kadın Mv. Sayısı	Parti İçi Oranı (%0)
AP	240	3	1.2
CHP	134	3	2.2
CKMP	11	0	0
MP	29	0	0
TİP	15	1	6.7
YTP	19	1	5.3
Bağımsız	1	0	0
TOPLAM	449	8	1.8

Çizelge 11 – Kadın Milletvekillerinin Partilere Göre Dağılımı *TİP mecliste en fazla kadın milletvekili oranına sahip partidir. Bayan milletvekili çıkaran iller Bitlis, Bursa, Edirne, Kars, Manisa, Muş, Samsun ve Urfa'dır.*

3. XIII. Dönem Meclis Başkanlığı Seçimi

En yaşlı üye İstanbul Milletvekili Orhan Seyfi Orhon tarafından Millet Meclisinin açılışı yapılarak milletvekillerinin and içmesine geçildi.¹¹⁵ Ankara milletvekili Kemal Bağcıoğlu, Çorum Milletvekili Abdurrahman Güler ve Nevşehir

¹¹⁵ Çetin Altan'a göre en yaşlı üye İsmet İnönü idi. Meclisi onun açması gerekirken nedense İnönü bunu kabul etmemişti. Meclisi açmak ondan sonraki en yaşlı üye Orhan Seyfi Orhon'a kalmıştı. Bkz. Çetin Altan, **Ben Milletvekili İken**, Kaf Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.19.

milletvekilleri Hakkı Esatoğlu'nun verdikleri önergeler üzerine Atatürk için üç dakikalık saygı duruşunda bulunuldu. Millet Meclisine başarılar dileyen Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel¹¹⁶,in tezkeresi ile yine Cumhurbaşkanlığının Cumhuriyet Senatosu Kayseri üyesi Suad Hayri Ürgüplü başkanlığındaki Bakanlar Kurulunun çekildiğine ve yenisinin kurulmasına kadar eski Bakanlar Kurulunun görevine devam edeceğine dair tezkerenin okunması ile and içmeye devam edildi.¹¹⁷

26 Ekim 1965'te MM Başkanlığı için adaylar beliriyordu. Giresun milletvekili İbrahim Ethem Kılıçoğlu'nun önergesiyle ilk aday İstanbul milletvekili Ferruh Bozbeyli gösterildi. Yozgat milletvekili Yusuf Ziya Bahadanlı, Adana milletvekili Ali Karcı ve Diyarbakır milletvekili Tarık Ziya Ekinci'nin önergeleriyle de İzmir milletvekili Cemal Hakkı Selek aday gösterildi.¹¹⁸

MM Başkanlığı için yapılan ilk seçim sonunda adaylardan Ferruh Bozbeyli 241, Cemal Hakkı Selek 17, Mekki Keskin 5, Ali Fuat Başgil 6 oy aldı ve 122 boş oyla birlikte üçte iki çoğunluğun sağlanamadığı görülerek seçim tekrarlandı. İkinci seçim sonunda Cemal Hakkı Selek'in 20, Mekki Keskin'in 3, Ali Fuat Başgil'in 2, Nilüfer Gürsoy'un 1 ve Boş 14 oya karşılık İstanbul milletvekili Ferruh Bozbeyli'nin 354 oyla Başkanlığa seçildiği bildirildi. Başkan Ferruh Bozbeyli¹¹⁹ kürsüde kendisine gösterilen güvenden dolayı şükran ve saygılarını bildiren bir konuşma yaptı.¹²⁰

¹¹⁶ Cemal Gürsel (1895-1966) Orduda "Cemal Ağa" olarak anılan Cemal Gürsel Erzurum'da doğdu. Çeşitli cephelerde savaşan Gürsel 1926'da Harp Akademisini bitirdi. 1958'te Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atandı. 27 Mayıs darbesi sonrası devlet ve hükümet başkanlığı, TSK başkomutanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı yetkilerini üstlenerek yeni hükümeti kurduğunu açıkladı. Sivil yönetime geçildiğinde CS'nun tabii üyesi olan Gürsel 26 Ekim 1961'de Cumhurbaşkanı oldu. 14 Eylül 1966'da vefat etti. *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, c. 3, s.137.

¹¹⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 1, 1. Birleşim, 22 Ekim 1965; Yemin metni kürsünün üstüne büyük harflerle yazılıp konulmuştu. "Devletin bağımsızlığını, vatanın ve milletin bütünlüğünü koruyacağıma, milletin kayıtsız şartsız egemenliğine, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine bağlı kalacağıma ve halkın mutluluğu için çalışacağıma namusum üzerine söz veririm." Altan, *a.g.e.*, s. 20.

¹¹⁸ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 1, 2. Birleşim, 26 Ekim 1965.

¹¹⁹ Ferruh Bozbeyli (Kahramanmaraş-1927). Siyaset adamı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra bir süre avukatlık yaptı. AP'ne girerek politikaya atıldı. İstanbul milletvekili olarak parlamentoya girdi.(1961-1977) 1, 2, 3 ve 4 ncü dönem İstanbul milletvekili seçildi. AP Meclis grubu

4. XIII. Dönem TBMM Hükümetinin Kurulması :

1965 genel seçimleri sonunda hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından Isparta milletvekili Süleyman Demirel'e verilmişti.¹²¹ 27 Ekim günü Anayasanın 102. maddesine göre hazırlanan Bakanlar Kurulu listesinde gösterilen bakanlıklara seçilen zatların atandığına dair Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ve ilişik liste Mecliste okundu. Bu liste doğrultusunda;

I. Demirel Hükümeti'nin (27.10.1965-03.11.1969) Bakanlar Kurulu şu isimlerden oluşmaktaydı:

Başbakan

Süleyman DEMİREL (Isparta)

Devlet Bakanı¹²²

Nevzat Cihat BİLGEHAN (Balıkesir)

Devlet Bakanı

Refet SEZGİN (Çanakkale) 27.10.1965-03.04.1967

Süleyman Hüsamettin ATABEYLİ (Erzincan) 03.04.1967-03.11.1969

Devlet Bakanı

Mehmet Kamil OCAK (Gaziantep) 27.10.1965-28.05.1969

Devlet Bakanı

Ali Fuat ALIŞAN (Samsun) 27.10.1965-03.04.1967

Sadık Tekin MÜFTÜOĞLU (Zonguldak) 03.04.1967-03.11.1969

başkan yardımcılığı(1961-1962) ile MM başkan yardımcılığı (1962-1965) ve meclis başkanlığı yaptı. Demirel'e karşı grupta yer alarak partisinden ve meclis başkanlığından ayrıldı(1970). AP'den kopan arkadaşlarıyla birlikte kurduğu DP'nin başkanlığına getirildi(1971). İki yıl sonraki seçimlerde DP'den yine İstanbul milletvekili olarak parlamentoya girdi(1973). 1977 seçimlerinde milletvekili seçilemeyince, önce parti genel başkanlığından, ardından da aktif siyasetten çekildi. İsmet Binark, **TBMM Başkanları ve Meclis Konuşmaları**, TBMM Vakfı Yayınları:30, Ankara, 2002, s.445.

¹²⁰ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 1, 3. Birleşim, 27 Ekim 1965.

¹²¹ **Cumhuriyet**, 14.10.1965.

¹²² Bu bakanlık kaldırılmıştır. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, c. 9, s.300.

Devlet Bakanı ¹²³

Seyfi ÖZTÜRK (Eskişehir) 03.04.1967-03.11.1969

Adalet Bakanı

Hasan DİNÇER (Konya) 27.10.1965-01.08.1969

Hidayet AYDINER (CS Üyesi, Bağımsız) 01.08.1969-03.11.1969

Milli Savunma Bakanı

Ahmet TOPALOĞLU (Adana)

İçişleri Bakanı

Mehmet Faruk SÜKAN (Konya) 27.10.1965-01.08.1969

Salih Ragıp ÜNER (CS Üyesi, Bağımsız) 01.08.1969-03.11.1969

Dışişleri Bakanı

İhsan Sabri ÇAĞLAYANGİL¹²⁴ (CS. Üyesi, Bursa)

Maliye Bakanı

Mehmet İhsan GÜRSAN (İzmir) 27.10.1965-02.11.1966

Nevzat Cihat BİLGEHAN (Balıkesir) 14.11.1966-03.11.1969

Milli Eğitim Bakanı

Orhan DENGİZ (Uşak) 27.10.1965-03.04.1967

Mehmet İlhami ERTEM (Edirne) 03.04.1967-03.11.1969

¹²³ Bu bakanlık sonradan kurulmuştur. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, c. 15, s.449.

¹²⁴ İhsan Sabri Çağlayangil (1908-1993) İstanbul'da doğdu. İÜ Hukuk Fakültesini bitirdi. 1960'a kadar kaymakamlık ve valilik görevlerinde bulundu. 1962'de AP'den Bursa senatörü seçildi. 1965'te Ürgüplü hükümetinde çalışma bakanı, I. ve II. Demirel hükümetleri ile 1975'te birinci milliyetçi cephe ve 1977'de ikinci milliyetçi cephe hükümetlerinde de dışişleri bakanı oldu. 1979 ara seçimlerinden sonra CS başkanlığına seçildi. 12 Eylül sonrası Demirel'in isteğiyle Büyük Türkiye Partisi'ne üye yazılınca Zincirbozan'a sürgün edildi. 1990'da aktif siyasetten çekildi. Fincancıoğlu, a.g.e, s.186.

Bayındırlık Bakanı

İbrahim Etem ERDİNÇ (CS. Üyesi, Kütahya) 27.10.1965-03.04.1967

Orhan ALP (Ankara) 03.04.1967-03.11.1969

Ticaret Bakanı

Mustafa Macit ZEREN (CS. Üyesi, Amasya) 27.10.1965-02.11.1966

Sadık Tekin MÜFTÜOĞLU (Zonguldak) 2.11.1966-03.04.1967

Ahmet TÜRKEKEL (Bursa) 03.04.1967-03.11.1969

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı

Edip SOMUNOĞLU (CS. Üyesi, Erzurum) 27.10.1965-03.04.1967

Vedat Ali ÖZKAN (Kayseri) 03.04.1967-03.11.1969

Gümrük ve Tekel Bakanı

İbrahim TEKİN (Adana) 27.10.1965-10.12.1968

Nahit MENTEŞE (Aydın) 10.12.1968-03.11.1969

Tarım Bakanı

Bahri DAĞDAŞ (Konya) 27.10.1965-12.08.1969

Ali Mesut EREZ (Kütahya) 12.08.1969-03.11.1969

Ulaştırma Bakanı

Seyfi ÖZTÜRK (Eskişehir) 27.10.1965-03.04.1967

Mehmet Saadettin BİLGİÇ¹²⁵ (İstanbul) 03.04.1967-01.08.1969

¹²⁵ Sadettin Bilgiç (1921-) Şarkikaraağaç'ta doğdu. İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitirdi. 1950'de siyasete DP Isparta il teşkilatında başladı. 1961'de AP'den milletvekili oldu. Genel başkan yardımcısı iken Gümüşpala'nın ölümü ile genel başkanlığa vekalet etti. 1964 AP büyük kongresinde genel başkanlığa adaylığını koysa da Demirel kazandı. Daha sonra AP içinde Demirel'e karşı gelişen "Dosyalı Muhalefet" hareketine öncülük etti. Bütçe tasarısına ret oyu verdiği için partiden ihraç edildi. 1970'de kurduğu Demokratik Partiden 1973'de İstanbul milletvekili seçildi. 1974'te DP'den ayrılarak yeniden Demirel'e yanaştı. 1977'de Demirel'in Milli Savunma Bakanı oldu. 1983'te Zincirbozan'da siyasi yasaklılar arasındaydı. 1987'de Doğru Yol Partisi'ne girdi. Fincancıoğlu, a.g.e, s.184.

Mehmet İZMEN (CS. Üyesi, Giresun, Bağımsız) 01.08.1969-03.11.1969

Çalışma Bakanı

Ali Naili ERDEM (İzmir) 27.10.1965-06.12.1968

Hayrettin Turgut TOKER (Ankara) 16.12.1968-03.11.1969

Sanayi Bakanı

Mehmet TURGUT (Bursa)

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı

İbrahim DERİNER (TBMM dışından) 27.10.1965-03.04.1967

Refet SEZGİN (Çanakkale) 03.04.1967-03.11.1969

Turizm ve Tanıtma Bakanı

Nihad KÜRŞAD (İzmir)

İmar ve İskan Bakanı

Haldun MENTEŞEOĞLU (CS. Üyesi, Muğla)

Köyşleri Bakanı

Sabit Osman AVCI (Artvin) 27.10.1965-03.04.1967

Hayrettin Turgut TOKER (Ankara) 03.04.1967-16.12.1968

Mehmet Selahattin KILIÇ (Samsun) 16.12.1968-03.11.1969

Orman Bakanı¹²⁶

Sabit Osman AVCI (Artvin) 11.08.1969-03.11.1969

¹²⁶ Bu bakanlık sonradan kurulmuştur. 11 Ağustos 1969 gün ve 13272 sayılı **Resmi Gazete**.

Bakanlar Kurulunun teşkil edilmesini müteakip bir hafta içinde okunması gereken hükümet programının 3 Kasım 1965 Çarşamba günü okunması kararlaştırıldı ve hükümet programı Demirel tarafından meclis kürsüsünden okundu.¹²⁷ 11 Kasım 1965 günü Başbakan Süleyman Demirel tarafından kurulan Bakanlar Kurulu hakkında güven oylaması yapıldı. Oyların tasnifi sonunda 450 üyeden oy kullanan 434 üyenin 252'si 172 red oyuna karşılık kabul oyu kullanmıştı. 10 üye ise çekimser oy kullanmıştı.¹²⁸

I. Demirel Hükümeti Güven Oylaması	
Üye Sayısı	450
Oy Verenler	434
Kabul Edenler	252
Red Edenler	172
Çekimserler	10
Geçersiz Oylar	-
Oya Katılmayanlar	15
Açık Üyelikler	1

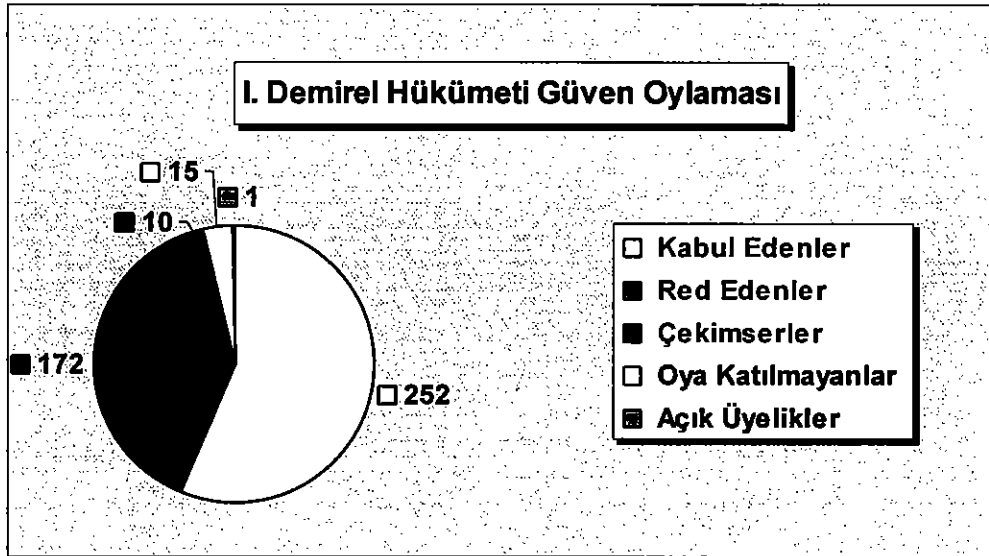
Çizelge 12 - I. Demirel Hükümeti Güven Oylaması Sonucu

Kabinede ortalama yaş 47 idi. Bakanların yüzde 50'si de hukukçu idi. Bu Kabinе geçici ve zayıf olarak düşünülüyordu, çünkü ne Saadetin Bilgiç ne de onun grubundan her hangi bir üye kabineye alınmıştı.¹²⁹

¹²⁷ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 1, 5. Birleşim, 3 Kasım 1965.

¹²⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem II, Toplantı 1, Cilt 1, 10. Birleşim, 11 Kasım 1965, s.323.; Karar No:219 Millet Meclisi Kararı, 12 Kasım 1965 gün ve 12149 sayılı Resmi Gazete. ; Hiç alkış almayan ve herkesi şaşırta n bakanlar kurulu listesi Demirel'e sıkıntılı anlar yaşatmıştır.; M. Ali Birand, 12 Mart, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 145.

¹²⁹ Feroz Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Hayatın Açıklamalı Kronolojisi (1945 – 1971), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 300.

Tablo 10 - I. Demirel Hükümetinin Güven Oylaması Sonuçları 11 Kasım 1965 günü Başbakan Süleyman Demirel tarafından kurulan Bakanlar Kurulu hakkında güven oylaması yapıldı. Saadettin Bilgiç ve onun grubundan herhangi bir üyenin kabineye alınmayışı bu kabinenin zayıf ve geçici olacağı kanaatini oluşturmuştu. Bu düşünceye rağmen I. Demirel Hükümeti 252 geçerli kabul oyu ile güvenoyu aldı.

Aynı günlerde Başkanlık Divanı seçimi, parti gruplarınca kuvvetleri oranında ve varılan anlaşma gereğince gösterilen adaylar üzerinde yapıldı.

Başkan vekilliklerine; Nurettin Ok (Çankırı), İsmail Acar (Çankırı), Ahmet Bilgin (Edirne),

İdareci üyeliklere; Zühtü Pehlivanlı (Ankara), Muslih Görentaş (Van), Sadrettin Çanga (Bursa),

Katıplıklara; Sadi Binay (Bilecik), Önel Sakar (Manisa), Sadık Tekin Müftüoğlu (Zonguldak), Abdülbari Akdoğan (Ağrı), Adil Yasa (Siirt), Adil Kurtel (Kars) seçildiler.

Başkanlık Divanına seçilenler adına Başkan vekili Nurettin Ok teşekkürlerini bildiren bir konuşma yaptı.

XIII. Dönem TBMM'si nispi temsil sistemi ile seçilmiş milletvekillerinden oluşması sebebiyle özellik arz etmektedir. Bu sayede Meclis'te değişik ideolojileri temsil eden partiler temsil olanağı bulmuştur. Seçim sisteminin bu özelliğine rağmen AP, hükümet kuracak mutlak çoğunluğu elde etmiş ve koalisyon dönemlerine son vermiştir.

XIII. Dönem TBMM bir önceki döneme göre yüzde 50.22 oranında yenilenmiştir. Milletvekillerinin çoğunluğunu evli, iki çocuklu, yüksek öğrenim görmüş, Fransızca başta olmak üzere bir yabancı dil bilen hukukçu üyelerin oluşturduğu görülmektedir.

II. BÖLÜM

XIII. DÖNEM TBMM'İNDE İÇ POLİTİKA GELİŞMELERİ

1. I. Demirel Hükümetinin Programı

İktidara gelmeden önce aşağıda ana hatları vurgulanacak hükümet programındaki temel hususlar Demirel tarafından düzenlenen bir basın toplantısında şu şekilde özetlenmişti.¹³⁰

- a. Yeni bir seçim sistemi;
- b. Basın suçlarının affı;
- c. Servet beyannamelerine son vermek;
- d. Özel sektöre hükümet yardımı ve yabancı sermayenin desteklenmesi.

Seçim zaferini müteakip, 3 Kasım 1965 günü Başbakan Demirel, TBMM'de hükümet programını okudu. Programın giriş kısmında Anayasanın teminat altına aldığı bütün temel hak ve hürriyetleri, milli müesseselerimizi korumayı, Türk milletine huzuru, refahı, saadeti, affı, müsamahayı ve kardeşliği vaat ediyordu. Askeri yönetimden sivil yönetime geçiş devrinin mübalağalı, fesatlı, kırıcı hadiselerinin bütün tesirleri ve neticeleriyle kapanmış olduğunu, yeni bir devrin başladığını müjdeliyordu. Öncelikli olarak Atatürk İlkelerine ve 27 Mayıs Devrimine bağlılık belirtilerek, “Şu kutsal çatı altında, beraber çalışmak imkanına kavuştuğumuz siyasi partilerimizin yapıcı tenkitlerinden, yerinde ikazlarından güç alacağımızdan eminiz” denilmekteydi.¹³¹

¹³⁰ Cumhuriyet, 13.10.1965.

¹³¹ Nuran Dağlı - Belma Aktürk, **Hükümetler ve Programları**, TBMM Yayınları, Ankara, 1994, s.91-92.

Programda, idarenin tarafsızlığından, emniyet ve asayişin sağlanmasından, emniyet kuvvetlerinin otoritesinin ve kamu hizmetlerinin artırılmasından söz edilmiştir. Devlet hizmetlerinin aksamasının önüne geçebilmek için gerekli reformları memleket gerçeklerine ve ihtiyaçlarına uygun bir şekilde, en kısa zamanda uygulamak hedeflenmiştir. Kırtasiyeciliğe savaş açılacağı ve hükümetin her türlü suiistimallerle mücadele etmeye kararlı olduğu öncelikle belirtilmiştir.¹³²

Hükümetin vicdan ve din hürriyetini bütün vatandaşların tabii ve ulusal hakları olarak gördüğü ve bu hakların da diğer tabii haklar gibi anayasanın teminatı altında bulunacağı vurgulanmıştır. Din hürriyeti ile ibadet serbestliği sunan bu programda anayasanın laiklik prensibini “vatandaşın dini ihtiyaçlarını baskı altında tutan din ve ibadet hürriyetini, din eğitimi kısıtlayan bir çerçeve içerisinde mütalaa etmek mümkün değildir.” biçiminde yorumlayarak bütün uygar ülkelerde olduğu gibi manevi inanç ihtiyacını karşılayacak şekilde din eğitimine önem verileceği vurgulanmıştır.¹³³

Basının çetin problemlerle karşılaştığı belirtilerek, hür cemiyet düzeninin ve demokratik sistemin en büyük teminatı olan basına her bakımdan destek olunacağı ve basınla ilgili suçların affının düşünüldüğü ifade edilmektedir.¹³⁴

Hükümet programında “milletvekili nisbi temsil usulünü muhafaza etmekle beraber son uygulamada açık mahsurları önleyecek ve senato seçimlerini ekseriyet usulüne iade edecek değişiklikleri tasarı halinde yüce meclise sunmak kararındayız.” denilmiştir. Bu durumun yaratacağı fayda ve mahsurlar kamuoyunda tartışılarak, TBMM’de demokratik bir sistem devam ederken, senatoda dikta rejiminin doğmasına sebebiyet verebilecek bir tehlikeye işaret edilmiştir.¹³⁵

¹³² A.g.e, s.93.

¹³³ A.g.e, s.95-96.

¹³⁴ A.g.e, s.97.

¹³⁵ Aynı yerde.

Kalkınma konusunda temel hedef olarak; kişi başına düşen milli geliri süratle artırmak, kişiler ve bölgeler arası ekonomik dengeyi sağlamak ve ekonomik istikrarı korumak esas alınmıştır. İktisadi bünyenin ve kalkınmanın karma ekonomi ve plan esasına dayanacağı vurgulanmıştır. Plana ve yıllık programa verilecek geniş esneklik çerçevesinde yürütülecek kalkınmanın “serbest rekabet” kuralına göre “şartlarda ve imkanlarda eşitlik” şeklinde olacağı belirtilmektedir. Hükümet kalkınmayı “milli imkan ve fırsatların dış kaynaklarla beslenmesi ve işbirliği yapması” biçiminde ele almıştır.¹³⁶

Hükümet, programında vatandaşın gelecek endişesinden kurtulmasını sosyal güvenlik düşüncesinin temeli olarak beyan ettikten sonra işçi, çiftçi ve küçük esnaf sanatkarların yarınlarından emin bir hayat sürmelerini temin etmekte ve bütün vatandaşların ihtiyarlık ve hastalık dolayısıyla karşılaştıkları sıkıntıları sosyal sigortalar yardımıyla giderebilmelerini bir arzu olarak ilan etmektedir. Hükümet programı, her sınıftan insanları sinesinde toplayan bir kitle partisi düşüncesine uygun olarak sosyal adalet kavramına pragmatik, faydacı, birazda içeriği tam doldurulmamış bir mana vererek “Biz sosyal adaleti, doktrin açısından nazari bir takım sözler çerçevesinde değil, fakat mütevazi, fakir halk yığınlarının günlük acil dert ve devaları ile samimi, gerçek bir tutumla meşgul olma meselesi olarak görüyoruz” şeklinde ifade etmektedir. Programa göre, “sosyal adaleti gerçekleştirmek için modern devletin elinde vergiler, halk kitleleri yararına genişleyen kamu faaliyetleri, hür sendikacılık ve kollektif pazarlıkla ücretlerin tespiti ve kardan pay alınması gibi bir çok vasıtalar mevcuttur.”¹³⁷

Hükümet çalışma politikası kapsamında sermaye, tabiat ve insan gücü kaynaklarını tam ve verimli kullanarak üretim kapasitesini artıracığını ve yeni iş sahaları açacağını programda vurgulamış, en büyük adaletsizlik ve eşitsizliğin işsizlik olduğunu kabul etmiştir. İşçi ve işveren ilişkilerine yönelik görüşünü ise sendikalar çerçevesinde açıklamaktadır. Sendikaların haklı isteklerine, faaliyetlerine müdahale edilmesine göz

¹³⁶ A.g.e, s.100-102.

¹³⁷ A.g.e, s.103-104.

yumulmayacağı fakat sendikaların siyasi maksatlar için kullanılmasına, kamu düzenini bozmak amacıyla istismar edilmelerine müsaade edilmeyeceği beyan edilmektedir. Bunlar Türkiye’de bir hükümet programında yer alması gereken beyanlardır. Çünkü sendikaların kuruluşları, faaliyet sahaları ve hakları, kanunlarla düzenlenmiştir.¹³⁸

Bağımsız siyasi çevreler, hükümetin sosyal politikasını; “Sosyal politika bakımından hükümet programında tam bir insicam yoktur. Bazen birbiriyle çelişen taahhüt ve beyanlar mevcuttur. Bazı durumlara, hadiselere, tasvirlerle ve meselelere yeteri kadar nüfuz edememe, ahenksizlik ve teknik kifayetsizlik programın belli başlı niteliklerini teşkil etmektedir. Adalet Partisi, iktisaden zayıf olan kitlelerle sermayeyi temsil etmekte olan grupları bir paradoks olarak sinesinde toplamıştır. Böyle bir durumda meseleler karşısında açık çözümün yollarına gidebilmek ve ayrı menfaatleri temsil eden grupları tatmin edebilmek oldukça güç olduğundan, hükümet programının birçok yerinde varis olmamayı ve kesin taahhütlerde bulunmamayı bir politika olarak tercih etmiştir.” biçiminde değerlendirmişlerdir.¹³⁹

Ayrıca, Demirel hükümet programında maliye, vergi, sanayi, ulaştırma, madencilik, turizm, gümrük ve tekel, imar ve iskan, toprak politikası, hayvancılık, su ürünleri, tarımsal gelişme, su kaynakları, elektrik enerjisi, milli savunma gibi konulara da ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir.¹⁴⁰ Dış politika, ekonomi, sağlık ve eğitim konusundaki program görüşlerine ilgili bölümlerde yer verilecektir.

Mecliste programın görüşülmesi sonucunda hükümet 172 aleyhte, 10 çekimser oya karşı 252 oyla güvenoyu almıştır.¹⁴¹

¹³⁸ A.g.e, s.109-110.

¹³⁹ Cumhuriyet, 7.11.1965.

¹⁴⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 2, C. 1., s.74-97.

¹⁴¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 2, C. 1., s.328-331.

2. Cumhurbaşkanlığı Sorunu

Birinci Demirel Hükümetinin karşılaştığı önemli sorunlardan birisi Cumhurbaşkanı Gürsel'in hastalığıdır. Gürsel'in tedavisinin yurtdışında sürdürülmesi gerekmiştir. Ancak ABD ile ilişkilerin soğuk olması nedeniyle tedavinin nerede yapılacağı tartışma konusu olup oldukça zor olan kararı Başbakan Demirel vermiştir. Gürsel'in ABD Başkanı Johnson'un özel uçağı ile 2 Şubat 1966'da Washington'daki askeri Walter Reed Hastane'sine götürülmesi bazı siyasi tartışmalara yol açmıştır.¹⁴² Amerika ile ilişkilerin soğuk bir havada olması nedeni ile, özellikle TİP, Gürsel'in İsveç gibi bir ülkeye gönderilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁴³

Gürsel'in devlet başkanı olarak görevine devam etmesine sağlığının izin verip veremeyeceğı belli değildi. Bu konu hakkındaki hükümet kararı Amerikan doktorlarının raporuna dayanacaktı.¹⁴⁴ Cumhurbaşkanlığını vekaleten Senato Başkanı İbrahim Şevki Atasagun yürütmeye başladı. İki gün sonra Gürsel'in komaya girdiğı haberi geldi. Başbakanın koma haberinden sonra ne yapacağı merak konusu idi.¹⁴⁵ Kontenjan senatörü Cevat Açıkalın'ın Gürsel'in Türkiye'ye getirilmesi isteğı üzerine toplanan kabine Gürsel'in yurda getirilmesi kararını aldı. Gülhane hastanesine yatırılan Gürsel komadan çıkamamıştı.

Gürsel'in fiili Cumhurbaşkanlığı böylece sona ermişti. Hukuksal açıdan ise durum araştırılıyordu. Sonuçta, Gürsel'in bitkisel hayatta olduğunu, fiilen görevini sürdürmesinin imkansız olduğunu bildiren 38 imzalı rapor Başbakan'a sunuldu. İlk kez

¹⁴² Cumhuriyet, 3.2.1966.

¹⁴³ Toker, İsmet Paşanın.., s.70.

¹⁴⁴ Ulus, 2.2.1966

¹⁴⁵ Cüneyt Arcayürek, Demirel Dönemi – 12 Mart Darbesi (1965 – 1971), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985, s.85

karşılaşılan bu durum üzerine raporun hükümet yazısı ile TBMM'ne gönderilmesi ve yeni Cumhurbaşkanı seçilmesi yoluna gidildi.¹⁴⁶

AP kendi bünyesinden uygun gördüğü bir şahsiyeti Cumhurbaşkanı seçtirebilecek gücü vardı. Fakat böylesine önemli bir makam üzerinde objektifliği tartışılmayan bir insanın getirilmesi daha uygun görüldü. Demirel, tartışmasız bir ismi tespit etmek gerekliliği üzerinde titizlikle durdu. Bu misyonu taşıyabilecek Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay¹⁴⁷ adı basın aracılığı ile kamuoyuna yayıldı.¹⁴⁸

Aslında AP Meclis Gruplarında, Demirel'in aksine cumhurbaşkanının sivil olması gerektiğini düşünen bir kesim vardı. Demirel'in de aynı biçimde düşünmesine rağmen Hükümet Başkanı olarak başka etkenleri de hesaba kattığı ve orduyu siyasette canlılığını koruyan önemli bir figür olarak dikkate aldığı değerlendirilebilir.

Arcayürek'e göre "Demokrasiye geçilmiş; fakat ordu, Çankaya'da kendinden birini görmek istiyordu." Adı üzerinde tartışma çıkmayacak çeşitli mihraklara ters düşmeyecek, yeni iktidara yeni sorunlar getirmeyecek insan Cevdet Sunay'dı. Bütün gelişmeler hakkında, Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ile MİT Başkanı Fuat Doğu tarafından İnönü'ye bilgi verilerek, görüşü ve onayı alındı. Bizzat başbakan Demirel tarafından Sunay'a Cumhurbaşkanlığı önerildi.¹⁴⁹ Cemal Gürsel'in komaya girdiğinin altıncı günü, partiler, Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın Cumhurbaşkanı adaylığı üzerinde anlaşılabilir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Toker, **İsmet Paşanın..**, s.71.; Bkz TBMM'nin 114 sayılı kararı, **Düster**, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 28 Ağustos 1966, s.2092.

¹⁴⁷ Cevdet Sunay (1899-1982) Trabzon'da doğdu. I. Dünya Savaşına ve Kurtuluş Savaşına subay adayı ve subay olarak katıldı. 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na ve Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. 28 Mart 1966'da Türkiye'nin beşinci Cumhurbaşkanı oldu. 23 Mart 1973'den itibaren senatör olarak parlamentoda kaldı. 1980 darbesiyle politikadan ayrıldı. İstanbul'da vefat etti. Fincancıoğlu, **a.g.e**, s.191.

¹⁴⁸ Birand, **a.g.e**, s.147.

¹⁴⁹ Arcayürek, **Demirel Dönemi..**, s.92; Bu olay, emekli Genelkurmay Başkanları için bir sonraki durağın Cumhurbaşkanlığı Köşkü olma geleneğini de başlatmıştır. Birand, **a.g.e**, s. 149.

¹⁵⁰ **Cumhuriyet**, 14.2.1966.

Hükümet tarafından Genelkurmay Başkanı Sunay emekli edildi. Cumhurbaşkanlığı vekili tarafından Cumhurbaşkanlığı kontenjanından senatör olarak atandı. Böylece Sunay parlamentoya girdi. 650 üyeli TBMM’de 477 üyenin oyu ile Cumhurbaşkanı seçildi. Bu seçimde CKMP Genel Başkanı Türkeş’te Cumhurbaşkanlığı için adaylığını koymuş ve 11 oy almıştı. Genelkurmay Başkanlığı’na da Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Tural atandı. Cemal Gürsel 14 Eylül 1966 günü hayata gözlerini kapadı. 27 Mayıs ihtilalini gerçekleştirenlerin defnedildiği gibi Anıtkabir’deki özel mahale defni yapıldı.¹⁵¹

Demirel yıllar sonra konuya ilişkin olarak şunları söylemiştir; “1966’da güç bizim elimizde. Biz kimi istersek Cumhurbaşkanı seçerdik, ama 1966’nın çok önemli bir özelliği vardı. Bizim, yaraları sarmak, bizim kitlemizle o günkü ihtilalcileri barıştırmak, kucaklaştırmak gibi görevimiz vardı.”¹⁵² Böylece bugüne kadar hep AP aleyhine gelişen ordunun tutumu değişecek, hem de bu yolla AP iktidarının “ihtilal fobisinden” kurtuluşu sağlanacaktı.¹⁵³

3. Kısmi Senato Seçimleri

Dönem içerisinde gerçekleştirilen iki senato seçiminden ilki öncesinde, AP iktidar olmasına rağmen daha önce sürdürdüğü propaganda konularını tekrarladı. 27 Mayıs’a karşı çıktı. Seçim kanunlarının değiştirilmesini istedi. En kısa zamanda genel af çıkarılacağını iddia etti. DP’nin başlattığı ekonomik kalkınmayı sürdürme vaadinde bulundu. CHP ise ortanın solu sözünü pek kullanmadan pahalılıktan ve partizanlıktan

¹⁵¹ Bkz TBMM’nin Cumhuriyet Senatosu üyesi Cevdet Sunay’ın Cumhurbaşkanlığı’na seçildiği hakkında 115 sayılı kararı, *Düstur*, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 28 Ağustos 1966, s.2093.; Defne ilişkin Bakanlar kurulu kararı için *Düstur*, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 15 Eylül 1966, s. 2790. Türkeş, Genelkurmay Başkanının Cumhurbaşkanlığı yapılmasını siyasi rüşvet olarak değerlendirmiştir. Birand, a.g.e, s. 150.

¹⁵² Cüneyt Arcayürek, *Demokrasi Dur:12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.465.

¹⁵³ Ümit-Cizre Sakallıoğlu, *AP Ordu İlişkileri-Bir İnkilemin Anatomisi*, İstanbul, 1993, s.69.; Hale, a.g.e, s.152.; Akyaz, a.g.e, s.241.

şikayet etti.¹⁵⁴ 5 Haziran 1966 günü kısmi senato seçimleri 23 ilde yapıldı. Listedeki 5.466.284 seçmenin yüzde 56.2'sinin oy kullandığı ve milli bakiye sistemine göre yapılan kısmi seçimlerde AP oyların yüzde 56.9'unu alarak 35, CHP oyların yüzde 29.6'sını alarak 13 senatörlük kazandı. Kısmi seçim CKMP'ye yüzde 1.9, MP'ye yüzde 5.3, TIP'e yüzde 3.9, YTP'ye ise yüzde 2.4 oy oranı ile birer senatör kazandı. Katılma oranının genelde düşük olduğu bu seçimde en düşük katılım yüzde 43.42 ile İstanbul'da, en yüksek katılım ise yüzde 75.87 ile Bingöl'de olmuştur.¹⁵⁵ Bu seçimler sonrası Senato'daki son duruma göre AP 92, CHP 50, MP 2, CKMP ve YTP 1'er senatöre sahip oldu. Seçimlerden önce iktidara ders verilmesini isteyen CHP hayal kırıklığına uğramıştı.¹⁵⁶

Onüçüncü dönem içerisinde 2 Haziran 1968'de ikinci kez kısmi senato seçimleri yapılmıştır. Seçim öncesi, AP seçim kampanyasını CHP'nin komünizmi desteklediği, CHP ise AP'nin irticayı desteklediği üzerine yürüttü.¹⁵⁷ Katılım oranının yüzde 66.3 olduğu bu seçimde 3.595.976 seçmen oy kullanmıştır. AP oyların yüzde 49.9'unu alarak 38, CHP oyların yüzde 27.1'ini alarak 13 senatörlük kazanmıştır. Kısmi seçim CGP'ye yüzde 8.6, MP'ye yüzde altı ile birer senatör kazandırmıştır. Aynı zamanda açıkta bulunan beş milletvekilliğini de AP almıştır. Bir önceki kısmi seçime göre iktidarın verdiği yıpranmışlıkla AP'nin yüzde yedilik oy kaybı yaşaması ile CGP'nin ilk kez katıldığı bu seçimde yüzde 8.6'lık bir oy alması dikkat çekmektedir.¹⁵⁸ Yerel seçimler, senato ve milletvekili seçimleri hep bir arada yapıldığından bütün partiler bir şekilde

¹⁵⁴ Toker, *İsmet Paşanın...*, s.77.; CHP içinde ortanın soluna herkes farklı bir bakış getirince ve Meclis gruplarında ortanın solu karşıtlarının çoğunluğu sebebiyle seçimlerde Ortanın Solu sloganının kullanılmaması kararlaştırılır. *Yön*, 24 Haziran 1966, s.4-5. ; Ecevit bu durum için sonraları "Bir ortanın solu sözü ortaya atıyoruz, halkın haberi yok. Ortanın solu sözünü rafa kaldırıyoruz, halkın haberi yok." demiştir. Bülent Ecevit, *Kurultaylar ve Sonrası*, İleri Yayınları, Ankara, 1972, s. 50.

¹⁵⁵ Kısmi senato üyeliklerinin seçimleri Adana, Afyon, Ankara, Bingöl, Bursa, Denizli, Diyarbakır, Elazığ, Eskişehir, Giresun, Gümüşhane, İstanbul, Kayseri, Kocaeli, Maraş, Muğla, Niğde, Sakarya, Tekirdağ, Trabzon, Tunceli, Uşak ve Tekirdağ'da yapıldı. Bununla birlikte AP milletvekili Budak Mursaloğlu'nun vefatı sebebiyle boşalan Hatay ili milletvekilliği seçimi yapılmış, AP oyların yüzde 44.3'ünü alarak boş milletvekilliğini kazanmıştır. *CS Üyeleri Kısmi Seçim Sonuçları*, DİE, Yayın No: 525, Ankara, 1967, s.23.

¹⁵⁶ Toker, *İsmet Paşanın...*, s.78.; Tuncer, a.g.e, s.224.

¹⁵⁷ Toker, a.g.e, s.112.

¹⁵⁸ *Milletvekili ve CS Üyeleri Seçim Sonuçları*, DİE, Ankara, 1974.; Tuncer, aynı yerde.

seçimlerin kendileri açısından başarılı olduğunu vurguladılar.¹⁵⁹ Senatodaki son durum AP 101, CHP 34, CGP 11 ve TİP bir senatör şeklindeydi.

Üçte biri iki yılda bir yenilenen Cumhuriyet Senatosu üyelerinin bu dönemde genelde 40-45 yaş grubunda, yüzde 40 itibarıyla hukukçulardan ve yüzde 17 itibarıyla askerlerden oluştuğu görülmektedir. Tabii üyelerin asker olması asker oranını artırmaktadır. Tıp kökenliler yüzde 10.5'le üçüncü sıradaki meslek grubudur.

XIII. TBMM döneminde, Cumhuriyet Senatosuna 1 Kasım 1965'e kadar Enver Aka, 2 Aralık 1965'ten sonra da İbrahim Şevki Atasagun başkanlık etmiştir.¹⁶⁰

4. Siyasi Gelişmeler ve Ayrışmalar

I. Demirel Hükümetinin iktidara geldikten sonra karşılaştığı önemli siyasi gelişmelerden birisi DP mensuplarından Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu¹⁶¹ ve Hasan Polatkan¹⁶²,ın İmralı adasındaki mezarlarından çıkarılarak Eyüp Sultan'a gömülmelerine yönelikti. Başlangıçta aileler, naaşların kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. Ancak, konu kısa zamanda siyasi istismar haline getirildi. Gelişmeler üzerine Başbakan şu demeci verdi:¹⁶³

¹⁵⁹ Toker, a.g.e, s.116.

¹⁶⁰ Anayasanın 100 ncü maddesine göre Cumhurbaşkanı'nın yurt dışına çıkma ve hastalık gibi sebeplerle geçici olarak görevinden ayrılması hallerinde görevine dönmesine kadar; ölüm, çekilme veya başka bir sebeple Cumhurbaşkanı makamının boşalması halinde de, yenisi seçilinceye kadar Cumhuriyet Senatosu Başkanı Cumhurbaşkanlığına vekalet eder. Pantül-Yalçın, a.g.e, s.133.

¹⁶¹ Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961) İstanbul'da doğdu. Paris ve Cenevre'de siyasi ve hukuk eğitimi gördü. Çeşitli ülkelerde diplomatik görevlerde bulundu. 1954'te DP Çanakkale milletvekili seçildi.Menderes hükümetlerinde Dışişleri ve Devlet bakanlıkları yaptı. 27 Mayıs ihtilali sonrası İmralı'da idam edildi. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.10, s.5646.

¹⁶² Hasan Polatkan (1915-1961) Eskişehir'de doğdu. 1933'te Mülkiye Mektebini bitirdi. 1946'da Eskişehir'den DP milletvekili seçildi. Menderes hükümetlerinde maliye bakanı olarak özel girişimciliğe ağırlık veren liberal iktisat siyasetinin uygulayıcısı oldu. 27 Mayıs sonrası MBK tarafından İmralı'da idam edildi. **Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi**, c.9, s.4561.

¹⁶³ Cüneyt Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.110

“Memleketimizin geçirmiş bulunduğu bir siyasi krizin tesirlerini izale etmeye, açtığı yaraları sarmaya çalıştığımız herkesin malumudur. Tarihin münakaşasını yapacağı bu siyasi krizin üzerinde bu zamana kadar bir çok fikir ve mütalaalar edilmiştir. Burada siyasi krizin sebeplerine ve neticelerine değinmek istemiyorum. Memleketin huzura ve sükuna ihtiyacı vardır. Huzur ve sükun bir tarafın diğer tarafı ezmesi, ona söz hakkı tanımaması ile temin olunamaz. Lüzumsuz alerjilere, vehimlere ve endişelere yer olmamalıdır. Aslında ölümlere milletin verdiği değerden korkulmaz. Türk kanunları neyi gerektiriyorsa, onun yapılacağından herkesin emin olması gerekir.”

Cumhuriyet Senatosu Milli Birlik Grubu 18 Mart'ta Başbakan Süleyman Demirel'le 4.5 saat süren bir toplantı yaptı. Yılbaşından bu yana ülke içinde yaşanan olayların ileride rejimi tehlikeye sokabileceğini belirten bir muhtıra verdi. Cumhurbaşkanı Gürsel'in ani rahatsızlığı dolayısıyla birden bire ortaya çıkan Cumhurbaşkanlığı sorunu, komünizmle mücadele adına yapılan tutuklamalar, giderek artan gerici faaliyetler, enflasyon, milli eğitimde yapılan tayinler toplantıda görüşülen başlıca konular oldu. Grup üyeleri ayrıca rejimin devamı için seçim ve af kanunu tasarılarının da geri çekilmesini istediklerini başbakana bildirdiler.¹⁶⁴

CHP'nin 18-21 Ekim 1966'da toplanan on sekizinci kurultayı “ortanın solu” politikasını savunan Bülent Ecevit'i genel sekreterliğe seçti. Kurultayın açış konuşmasını yapan İnönü “Partinin ortanın solunda olmasından onun sosyalist parti olduğunu veya olacağını zannedenler yanılmaktadır. CHP sosyalist değildir ve sosyalist olmayacaktır.” dedi.¹⁶⁵ Kasım 1966'da TİP büyük kongresinde yeniden genel başkanlığa seçilen Mehmet Ali Aybar¹⁶⁶ ise Türkiye'nin en büyük sorununun tam bağımsızlık olduğunu vurguladı.

¹⁶⁴ Bir uyarı niteliğini taşıyan muhtıranın metni 1971 yılının buhranlı günlerinde kamuoyuna açıklandı. 12 Ocak 1971 tarihli Cumhuriyet gazetesi olayı “MBG Demirel'i 5 yıl önce uyarıyordu” başlığıyla verdi. Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, c.3, YKY, İstanbul, 2002, s.135.

¹⁶⁵ Toker, İsmet Paşanın., s.87-90. ; Birand, a.g.e , s. 153-155.

¹⁶⁶ Mehmet Ali Aybar (1908-1995) İstanbul'da doğdu. 1942'de İÜ'nde hukuk doçenti oldu. 1946'da Vatan gazetesinde yazdığı yazılar nedeniyle Fakülte işine son verdi. Çıkardığı Hür ve Zincirli Hürriyet

Genelkurmay Başkanı Tural'ın istifa söylentileri ile beraber "askeri darbe" söylentileri başladı. Demirel bu söylentileri çıkarıcıların, orduyu siyasete karıştırmaya çalıştıklarını söyleyerek, "Ordu, mektep ve camiye rahat bırakın" dedi. Cumhurbaşkanı Sunay "Darbelerle, ihtilallerle, reformlarla, direnme hareketleriyle oyun olmaz ve silahlı kuvvetler bu tür çabalara alet edilemez ve seyirci kalmaz." ifadesiyle ortamı yatıştırmaya çalıştı. Tam bu sırada Milliyet gazetesinde Genelkurmay Başkanı Tural'ın 21 Kasım 1966 tarihli "Yıkıcı Faaliyetlere Karşı Mücadele" başlıklı emirnamesinin yayımlanması tartışmaların artmasına yol açtı. Tural, bu emirnamede ihtilal yapmaya çalışan sol faaliyetlere karşı mücadeleyi öngörüyordu.¹⁶⁷ Demirel, Tural'ın emirnamesini yerinde bularak destekledi.¹⁶⁸ AP meclis grubu da Tural'ı destekleyerek kendisine yönelik saldırıların durdurulmasını, hükümetin de anarşiye karşı tedbirler almasını istedi.¹⁶⁹ Sürekli olarak ortalıkta dolaşan askeri müdahale söylentilerine devamlı değinen Demirel, bu sözleri çıkarıcıların silahlı kuvvetleri politikaya karıştırmaya çalıştıklarını ileri sürerek AP ile TSK'daki yüksek rütbeli subayların birlikte yönetimi elde ettiklerini iddia edenlerin, siyasette başarısızlığa uğramış kimseler, yani muhalefet partileri olduğunu vurguluyordu.¹⁷⁰ TİP, Genelkurmay Başkanı Tural konulu gensoru önergesi verdi. Meclis gensoruyu reddetti. AP'nin TİP'e yönelik sert muhalefeti meclis içerisinde de devam etti. AP'nin bu politikasını Çetin Altan, "İktidar partisine göre Türkiye'de demokrasi olacak ama sosyalistlik olmayacaktı. İlk hedef olarak ta TİP'i seçmişlerdi. Bütün kulisler, kombinezonlar, tertipler bunun için çalışıyordu. İktidar grubundaki büyük politika ustaları bu demagojik inançsız, çirkin,

gazeteleri yasaklandı. 1949'da cumhurbaşkanı ve hükümete hakareten ceza aldı. 1962'de sendikacıların kurduğu TİP'e genel başkan, 1965'te TİP İstanbul milletvekili oldu. 1966 yılında İngiliz düşünür Russell'in ABD'yi yargılamak üzere kurduğu Vietnam Savaş Suçları mahkemesinde yargıç olarak görev yaptı. 1968'te Çekoslovakya'nın Varşova Paktı kuvvetlerince işgal edilmesine karşı çıkması, TİP içinde çalkantılara neden oldu. 1969'da TİP genel başkanlığından, bir yıl sonra da parti üyeliğinden ayrıldı. 1975 yılında Sosyalist Devrim Partisi'ni kurdu ama parti gelişme gösteremedi. 1995'te kalp yetmezliğinden öldü. Fincancıoğlu, a.g.e, s.182.

¹⁶⁷ Hale, a.g.e, s. 156.; Akyaz, a.g.e , s. 239.

¹⁶⁸ Milliyet, 31.1.1967.

¹⁶⁹ Milliyet, 1.2.1967.

¹⁷⁰ Tercüman, 26.3.1967.; Akyaz, aynı yerde.

vahşi ve ham sataşmaları savunuyordu” biçiminde belirtmektedir.¹⁷¹ 22 Haziranda Anayasa ve Adalet Komisyonunda Çetin Altan’ın dokunulmazlığının kaldırılmasından sonra Mecliste 21 Temmuz 1967’de 49’a karşı 217 oyla aynı işi yaptı. Çetin Altan hakkında yazılılarıyla 141 ve 142. maddelere aykırı hareket etmekten soruşturma açıldı.¹⁷² Altan, meclisin aldığı kararın Anayasa’ya aykırı olduğunu ileri sürerek, Anayasa Mahkemesine başvurdu. Anayasa Mahkemesinin kararı Altan’ın yazılarının, iddiaların aksine, anayasaya aykırı olmadığını, anayasanın sınırlı sosyalizme açık olduğunu söylüyordu. Fakat bu sınırlar tanımlanmadığı için tartışmalar devam ediyordu.¹⁷³

AP’nin genel kongresinde milliyetçi mukaddesatçı denen grup ile Demirel’ci yenilikçiler arasında kuvvetli görüş ayrılıkları olmuş, bu çekişme sonucu partiden milliyetçi - mukaddesatçı grubun tasfiyesi başlamış ve ilk olarak AP Antalya milletvekili Osman Yüksel Serdengeçti partiden çıkarılmıştı. Serdengeçti ise AP’yi halkı terk eden ve birkaç kişinin malı olan bir parti haline gelmekle suçlamıştı.¹⁷⁴ Parti içi muhalefet olan Bilgiç grubu ile görüşen ve dengeleri korumak isteyen Başbakan Demirel 1 Nisan 1967’de, muhalefetin bir rolü olmaksızın, parti içi hizbin neticesinde kabinede değişiklik yapmak zorunda kaldı. Başbakan Demirel’in 6 bakanın istifasına, 7 yeni bakanın atanmasına ve 3 bakanın da yerlerinden oynatılmasına yol açan yeni kabinesi şu şekilde teşkil edilmişti:¹⁷⁵

¹⁷¹ Altan, a.g.e , s. 365.; Bu dönem özellikle AP milletvekillerinin TİP arasında fikir tartışması ve memleket meselelerinin halli yerine adam dövmenin ön planda olduğu bir dönem olmuştur. Durmuş Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.591.

¹⁷² Altan, Atatürk’ün bazı görüşlerini ele alıp komünizmle bağdaştırmaya çalışmakla ve AP’li olduğunu iddia ettiği Cumhurbaşkanı Sunay’a hakaret etmekle suçlanıyordu. *Cumhuriyet*, 23.7.1967.; Altan, a.g.e., s.307-312.; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D.2, c.2, B. 144, s.370-465.

¹⁷³ Dokunulmazlığın kalkmasından önce TİP genel başkanı Aybar, dokunulmazlıkla beraber demokrasinin de kalkacağını söylerken, İnönü Anayasa’nın sosyalizme kapalı olmadığını vurguladı. Altan’ın başvurusunu inceleyen Anayasa Mahkemesi, 242 sayılı MM kararını, esasa girmeye gerek görmeden, Anayasa ve Adalet Komisyonu’nun Anayasa hükümlerine göre kurulmadığı gerekçesiyle usulden bozarak 2 Ağustos 1967’de kararı iptal etmiştir. *Düster*, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 2 Ağustos 1967, s.2599.; *TC 80. Yıl Kronolojisi*, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, 2003, s. 224.

¹⁷⁴ *Cumhuriyet*, 5 ve 6.1.1967

¹⁷⁵ Demirel,1965 seçimleri sonrası hükümeti kurarken parti içindeki muhalefet kanadını oluşturan Sadettin Bilgiç grubundan kimseye bakanlık vermemişti. 4 Ocak 1967’de Antalya milletvekili Osman Yüksel Serdengeçti’nin partiden çıkarılmasıyla parti içindeki çalkantılar yeniden arttı. Demirel birliği sağlamak

Süleyman Demirel (Başbakan), Hüsamettin Atabeyli, Seyfi Öztürk, Sadık Tekin Müftüoğlu, Kamil Ocak (Devlet Bakanı), Hasan Dinçer (Adalet), Ahmet Topaloğlu (Savunma), Faruk Sükan (İçişleri), İhsan Sabri Çağlayangil (Dışişleri), Cihat Bilgehan (Maliye), İlhami Erten (Milli Eğitim), Orhan Alp (Bayındırlık), Ahmet Tükel (Ticaret), Vedat Ali Özkan (Sağlık), İbrahim Tekin Müftüoğlu (Gümrük), Bahri Dağdaş (Tarım), Sadettin Bilgiç (Ulaştırma), Ali Nail Erdem (Çalışma), Mehmet Turgut (Sanayi), Refet Sezgin (Enerji), Nihat Kürşat (Turizm), Haldun Menteşoğlu (İmar), Turgut Toker (Köy İşleri). Bu değişiklikler ile partinin birliği sağlanırken genel başkan Demirel'de otoritesini sağlamış oluyordu. Kabineden ayrılan bakanlar ise şunlardı: Osman Dengiz (MEB), İbrahim Deriner (Enerji), Ali Fuat Alican (Devlet), Osman Sabit Avcı (Köy İşleri), Edip Somuncuoğlu (Sağlık), Ethem Erdiç (Bayındırlık), Macit Zeren (Ticaret), İlhan Gürsan (Maliye).

Demirel'in başarısız olduğunu değerlendirdiği bakanları meclis grubundaki milletvekilleriyle değiştirdiği görüntüsü veriliyordu. Gerçek olan, Saadettin Bilgiç'in parti içindeki konumu ve parti tabanından gördüğü destek sebebiyle, onun gönlünün alınması ve atanmasına önem verilmesiydi. Böylece parti içinde eskisinden daha kuvvetli bir birlik kurulmuştu.¹⁷⁶

Ancak, parti içi muhalefet tam olarak etkisizleşmemişti. AP içindeki milliyetçi mukaddesatçı grubun sözcüsü Osman Turan, Demirel'i sola kaymakla suçladı. Turan, AP'nin menfaatçi zümrelerin elinde olduğunu ileri sürdü. Demirel'i en çok eleştirenler arasında olan Turan, GİK kararı ile partiden ihraç edildi.¹⁷⁷

amacıyla Mart ayında Bilgiç'e ulaştırma bakanlığını önerdi. Bilgiç kendi kanadına mensup milletvekili ve senatörlerle görüşükten sonra bu öneriyi kabul etti. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.162.

¹⁷⁶ **Cumhuriyet**, 2.4.1967.

¹⁷⁷ **Tercüman**, 14.6.1967.

Bu dönemde DP iktidarını çağrıştıran, laik devlet adamı görüntüsünün dışında topluma mesajlar veren uygulamaların başlatıldığı da görülmektedir. Bu uygulamalara kamudan tepkiler Yargıtay Başkanı İmran Öktem tarafından Adalet Yılı açılış konuşmasında geldi. Öktem, gericiliği yedi ve Türkiye’de hiçbir zaman bir İslam Devletinin kurulamayacağını belirtti.¹⁷⁸ Medeni kanunun kabulünün 41’inci yıl dönümünde konuşan İstanbul Barosu Bakanı Ferruh Dereli ise “Din istismarı, kendini medeni kanun düşmanlığı şeklinde göstermeye başladı.” diyerek toplum yaşayışındaki farklılığa dikkat çekiyordu..¹⁷⁹ Bununla birlikte, Başbakan Demirel, gezileri sırasında cemaatle namaz kılıyordu. Ankara’da Cuma namazına Hacıbayram camiine gidiyordu. Meclis başkanı Ferruh Bozbeyli mecliste iftar yemeği veriyordu.¹⁸⁰ Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil ise Arabistan Kralı Faysal ve Irak Cumhurbaşkanı General Arif’le namaz kılıyordu.¹⁸¹

Bütün bunlar, seçmenleri etkilemek için oluşturulan dindarlık görüntüsünün Türk politikacıları arasında bir akım halinde yaygınlaştığına işaret ediyordu. Osmaniye’de Kur’anın yırtıldığı ve yakıldığı haberi üzerine halkın çıkardığı olaylar ile ilgili İnönü’nün açıklamasında gericilerle iktidardaki partinin yakınlığından söz edilmesine istinaden Başbakan Demirel’in “Din ve vicdan hürriyetini irtica olarak göstermeye siyasal baskı denir.” açıklaması geldi.¹⁸² Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında Milli Eğitim Bakanı İlhami Erten hükümetin amacının her ilde bir imam hatip okulu açmak olduğunu beyan etti. Bu yaklaşıma açıklık kazandırmak isteyen Demirel amaçlarının

¹⁷⁸ *Cumhuriyet*, 7.9.1967.; Laikliğin yılmaz savunucularından Öktem, (1904, İstanbul) 1 Mayıs 1969’da öldüğünde Milli Türk Talebe Birliği bir bildiri yayımlayarak “Allahı inkar eden bu zat’ın cenaze namazının kılınmamasını” istedi. 3 Mayıs günü cenaze namazını kıldırarak imam bulunamadı ve olaylar çıktı. Olaylar 31 Mart vakasına benzetildi ve toplumda büyük yankı uyandırdı. 7 Mayıs’ta Ankara’da geniş aydın çevrelerinin katıldığı gericiliği protesto maksatlı bir yürüyüş yapıldı. Konu ile ilgili TBMM’ye verilen gensoru önergesi AP’nin red, GP’nin çekimser oylarıyla reddedildi. Toker, *İsmet Paşanın..*, s.174.; Birand, *a.g.e.*, s.172; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 36, Birleşim 88, 6.5.1969, s. 195-223.

¹⁷⁹ *Cumhuriyet*, 5.10.1967.

¹⁸⁰ *Cumhuriyet*, 19-23.12.1967.

¹⁸¹ Çetin Özek, *Devlet ve Din*, Ada Yayınları, İstanbul, Tarih Yok, s. 569.

¹⁸² *Cumhuriyet*, 20.02.1968.

aydın din adamı yetiştirmek olduğunu vurguladı. Demirel'e göre toplumun sağlam din yapısı aynı zamanda ülkeye komünizmin girmemesinin en önemli nedeniydi.¹⁸³

Halkı irticai akımlara karşı uyarıcı bir mesaj 1968 yılı Kurban Bayramında Cumhurbaşkanı Sunay'dan geldi. Sunay, "Son zamanlarda bir kısım erkek ve kadın vatandaşlarımızın dış kıyafetlerinde görülen değişikliklerin dikkat çekmekte ve söz konusu edilmekte olduğunu vurgulayarak bu değişiklikleri bertaraf etmek ve önlemek için geleneklerimiz ile dinimizin esaslarını aşmamak ve anayasamızın teminatı altında bulunan bu konuya ait devrim kanunlarının dikkate alınmasına" değinerek Atatürk devrim ve ilkelerine bağlı kalınmasının önemini titizlikle vurguluyordu.¹⁸⁴

Aleviler de bu dönemde kendi kimliklerinin ayrılığını öne çıkarma eğilimine girerek 17 Ekim 1966'da "ilerici, Atatürkçü ve reformist" bir parti parolasıyla Birlik Partisini kurdular. Parti programının amaçlar ve temel ilkeler bölümünde laiklik ilkesi ısrarla vurgulanmakta olup partinin amblemi olarak Hz. Ali'yi temsil eden bir aslan ve onu çevreleyen oniki imamı sembolize eden oniki yıldız seçilmiştir.¹⁸⁵

Bu dönemde sosyalizmi önlemek amacıyla birçok yazar ve şair tutuklanmış, sosyalizm içerikli olduğu iddia edilen pek çok kitap toplatılarak bu kitapları basan yayınevleri kapatılmıştır. AP milletvekili Mevlüt Yılmaz, uygulamaları yetersiz bularak TİP'in de kapatılmasını istemiştir.¹⁸⁶

¹⁸³ Öztemiz'e göre AP'nin başa geçtiği bu dönemde laiklik yeniden önemli bir siyasal konu haline gelmiştir. Çünkü dinsel kökenli istem ve eylemleri yaratan potansiyeli iyi değerlendiren AP, dini çevrelerce DP'nin devamı niteliğinde algılanmıştır. 1970 yılına kadar dinci örgütler AP'nin içinde belirli hizmetlerde kullanılmıştır. Mutay Öztemiz, *Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94.

¹⁸⁴ Faruk Güventürk, *29 Yıl Sonra Atatürk İnkılaplarına Bakış*, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 3-12.

¹⁸⁵ Öztemiz, a.g.e, s.79.

¹⁸⁶ Savcı, Nazım Hikmet'in "Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim!" (Gün Yayınevi) ve Nikos Kazancakis'in *Toda Raba* adlı kitaplarını toplattırdı. Bunlar, Gün Yayınevinin toplattırılan dördüncü kitabıydı. Müteakiben, İhsan Selçuk ve Mihri Belli ile Türk Solu ve Ant Dergileri hakkında dava açıldı. Bkz. *Cumhuriyet*, 3.3.1968.

CHP, 1965 seçimleri öncesinde, sosyalist TİP'in siyasi arenaya girmesiyle birlikte tekelinde bulunan sol oylara sahip çıkmak ve TİP'ten farkını ortaya koymak için seçim sloganı olarak "ortanın solu" kavramını kullandı. CHP içerisinde Bülent Ecevit'in başını çektiği genç ekip, altı oktan devrimciliğin öne çıkarılması ve "demokratik sol" ideolojiyle partinin siyasal yelpazede ortanın solunda olduğunu ama sosyalist olmayan niteliğinin vurgulanması gerektiğini ileri sürdü ve bu görüşü İnönü'ye kabul ettirdi. Bu gelişme ile "solcular" kanadındaki Ecevit ve "tutucular" kanadındaki Turhan Feyzioğlu arasındaki çatışma kızışmaya başladı. CHP'nin genel merkezi Ecevit'i desteklerken, meclis grubu Feyzioğlu'nun tarafını tutuyordu. Fakat 11 Ocak'ta İsmet Paşa Ecevit'i destekleyerek hizip hareketinin kendisine karşı olduğunu, gereğini yapacağını beyan etti.¹⁸⁷

Bu gelişmeler üzerine partinin giderek Kemalizm'den uzaklaştığını ve sosyalizme kaydığını ileri süren Feyzioğlu ve arkadaşları CHP'den ayrılarak 12 Mayıs 1967'de Güven Partisini kurdular. Partinin sloganı " İçte güven, dışta güven, güven partisine güven" oldu. Feyzioğlu genel başkanlığa, Orhan Öztrak, Ferit Melen¹⁸⁸ ve Emin Paksüt'de ikinci başkanlıklara seçildiler.¹⁸⁹ Ertesi gün basına tanıtılan parti programında ılımlı ve aydın bir tutum izlendiği¹⁹⁰ görülmesine rağmen uygulamada düşünsel bazda o derece ılımlı olmadığı ve AP kadar solun ve sosyal demokrasinin karşısında olduğu görüldü. Nitekim, bir toplantıdan sonra Güven Partisi bildiri yayımlayarak partinin komünizme karşı savaşaacağını açıkladı. Bildiride ortanın

¹⁸⁷ **Milliyet**, 4,10,12 ve 16.1.1967.; Konu ile ilgili olarak bkz. İsmet İnönü, **18. Kurultayı Açış Konuşması**, Ulusal Basımevi, Ankara, 1966, s.11-12.; Birand, **a.g.e.**, s.154.

¹⁸⁸ Ferit Melen (1906-1988) Van'da doğdu. 1931'de İstanbul mülkiye mektebini bitirdi. 1950-1954 ile 1957-1960 arası CHP Van milletvekilliği ve 1960 sonrası Kurucu Mecliste görev yaptı. 1962-1965 arası parlamento dışından İnönü hükümetlerinin Maliye Bakanlığı'nı yaptı. 1964'te CHP Van senatörü seçildi. Turhan Feyzioğlu ile Güven Partisini kurdu. 1971-1972 arası Nihat Erim hükümetinde Milli Savunma Bakanlığı, Erim'in istifasından sonra da bir yıl kadar Başbakanlık yaptı. 1983'te Milliyetçi Demokrasi Partisinden milletvekili seçildi. 1988'de Ankara'da vefat etti. Fincancıoğlu, **a.g.e.**, s.190.

¹⁸⁹ Feyzioğlu ile birlikte 48'ler olarak bilinen 15 senatör ve 33 milletvekili CHP'den ayrıldı. Toker'e göre CHP'deki bölünmenin gerekçesi Ecevit ile Feyzioğlu arasındaki Ortanın Solundan kaynaklanan görüş farklılıkları değildir. Asıl neden, Feyzioğlu'nun CHP genel başkanlığına oynaması ve bundan hazzetmeyen İsmet Paşa'nın, Feyzioğlu bir hizbin başında kuvvet gösterisine kalkışınca onu tasfiye etme kararıdır. Toker, **İsmet Paşanın...**, s.104-105.

¹⁹⁰ **Cumhuriyet**, 14.5.1967.

solcuları, sosyalist kelimesinin arkasında gizlenen tutum ve davranışlarla Türkiye'yi bir komünizm macerasına sürüklemek isteyen kimseler olarak tanımlandı.¹⁹¹ Zaman içerisinde, komünizmle mücadele partisi gibi görev yapan Güven Partisi, CHP'yi TİP'le aynı paralelde gördüğünü vurgulayarak, İnönü'nün, demokratik rejime ve memlekete bundan böyle yapabileceği tek hizmetin, Türk siyaset sahnesinden çekilerek, zararlı akımların koruyucusu rolünden kurtulması olduğunu da açıkladı.¹⁹²

Sosyalizm ve ortanın soluna farklı bir yorumda cumhurbaşkanından geldi. Cumhurbaşkanı Sunay, 27 Mayıs mesajında anayasanın sosyalizme kapalı olduğunu söyleyerek¹⁹³ anayasanın niteliği üzerine tartışmaların başlamasına sebep oldu. Anayasa hukuku profesörlerinin çoğu Sunay'ın anayasayı yorumlayış şekline tepki göstererek anayasanın sosyalizme kapalı olduğu görüşünde Sunay'ın hataya düştüğünü ifade ettiler.¹⁹⁴ Demirel ise Sunay'ın görüşünü kuvvetle desteklemiştir.

1968 Bütçe görüşmeleri sırasında Bülent Ecevit, yaptığı uzun bir konuşmada AP hükümetini ve onun temsil ettiği sistemi sert bir dille "Adalet, ordu ve cumhuriyetin temeli değiştirilmek isteniyor" diye hükümeti suçladı.¹⁹⁵ Mecliste rejim konusunda yapılan bir tartışmada Bülent Ecevit, CHP'nin rejim değişikliği anlamına gelen ihtilale karşı çıktığını fakat devrimin lehinde olduğunu söyledi. Demirel, bu sözlere karşı, "ihtilal lafını, patlama lafını, siyaset lügatından silelim" diyerek cevap verdi.¹⁹⁶ Demirel, yine sıklıkla eleştirildiği düşünce özgürlüğü konusunda, Türk politika sisteminde aşırı derecede serbestlik olduğunu, düşünce, söz ve eleştiri özgürlüklerinin bir ideoloji tarafından tehlikeye düşürülecek derecede serbest kalmasına da izin verilmeyeceğini bildirdi.¹⁹⁷

¹⁹¹ *Milliyet*, 16.5.1967.

¹⁹² *Cumhuriyet*, 5.10.1967.

¹⁹³ *Cumhuriyet*, 29.5.1967.

¹⁹⁴ *Cumhuriyet*, 27.6.1967.

¹⁹⁵ *Milliyet*, 16-17.2.1968.

¹⁹⁶ *Cumhuriyet*, 29.2.1968.

¹⁹⁷ *Cumhuriyet*, 24.3.1968.

Bu çalkantılar içerisinde demokratik prensiplere aykırı hareket ederek hükümeti devirmeyi amaç edinen Milli Devrim Ordusu adlı gizli bir örgütle ilişkileri olduğu gerekçesiyle beş tabii senatörün 12 Aralık 1968'te dokunulmazlıklarının kaldırılması kamuoyunda MBG'nun cezalandırıldığı izlemine yol açmıştır.¹⁹⁸ Bu senatörler kararın Anayasa ve iç tüzüğe aykırı olduğunu öne sürerek iptali için Anayasa Mahkemesine başvurdular. Anayasa Mahkemesi kararı Anayasanın 78 inci maddesine aykırı olduğu gerekçesiyle 2 Ocak 1969'ta oy birliğiyle iptal etti.¹⁹⁹

CKMP de 1969 seçimlerine gitmeden önemli bir dönüşümü yaşamıştır. CKMP genel başkanı ve 27 Mayısın önemli isimlerinden Alpaslan Türkeş bu dönüşümün mimarı olup özellikle ekonomik yaşam koşulları sınırlı, küçük kent ve kasaba gençleri arasında parti örgütlenmesini sağlamıştır. Bu örgütlenme neticesinde parti, yeni kimliğine uygun olarak 8-9 Şubat 1969'da Adana'daki tarihi kongrede adını Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirmiştir.²⁰⁰

5. Seçim Kanunu Tartışmaları

AP seçim kanununun değiştirilmesi gerektiğini belirtiyordu. AP'ye göre seçimle teşekkül eden parlamentonun ülkedeki çeşitli akımları yönlendirme görevi yanında güçlü ve tesirli bir hükümet kurmayı mümkün kılacak bir yapıya sahip olmasının hayati bir önemi vardı. 1961 senesinde Kurucu Meclisin yapmış bulunduğu seçim kanununu CHP'nin sırf AP tek başına iktidar olmasını diye değiştirerek seçim kanunu meselesini

¹⁹⁸ Cumhuriyet Ansiklopedisi, c.3, s.196.;Resmi gazetede 19.12.1968 yayımlanarak dokunulmazlıkları kaldırılan tabii senatörler Sezai Okan, Şükran Özkaya, Mucib Ataklı, Ekrem Acuner, Suphi Karaman'dı.

¹⁹⁹ Cumhuriyet, 3.1.1969.

²⁰⁰ CKMP'nin MHP adını alması her ne kadar 1969'da gerçekleşmişse de; "MHP Hareketi" bir süreç olarak Alpaslan Türkeş'in CKMP genel başkanlığına seçildiği 1 Ağustos 1965'ten itibaren başlayan gelişmeleri ifade etmektedir. Böyle olmasında bu partinin giderek Türkeş'in şahsında temsil edilen ve onun gelişen karizması ile bütünleşen bir ideolojik, siyasi hüviyete bürünmesi kadar, asker olmasına rağmen 1940'lardan itibaren isim ve şahsiyetinin Türkiye'deki milliyetçi ve Türkçü unsurlar arasında kazandığı ağırlıktan ötürü Türkeş'in CKMP liderliğine gelmesinden sonra söz konusu grupların neredeyse tamamının ideolojik-siyasi mücadeleyi onun etrafında ve liderliği altında sürdürmeye karar vermeleri de belirleyici rol oynamıştır. Hikmet Özdemir, "1960-1980 Dönemi", Türkler, c.17, Ankara, 2002, s.28-29.; Mustafa Çalık, MHP Hareketi (1965-1980), Cedit Neşriyat, Ankara, 1995, s.93-94.

çıkardığını, kendilerinin yapacaklarının bir çok ilim adamına, profesöre ve ehil insana danışılarak yapılan bu kanuna geri dönmekten başka bir şey olmadığı ifade ediliyordu. Gerçi AP, CHP'nin değiştirdiği seçim sistemi ile iktidara tek başına gelmeyi başarmıştı. Ancak şimdi iktidar olarak seçim beyannamesinde yer alan bu değişiklikleri gerçekleştirmek arzusundaydı.

AP iktidarının seçim sisteminden milli bakiye ilkesini çıkarmayı ve başta TİP olmak üzere küçük partileri elimine etmeyi sağlayan düzenlemeleri öngören tutumu CHP ve TİP tarafından sert tepki ile karşılandı. İnönü AP iktidarının tereddütler ve dalgalanmalar göstermekte olduğunu, ülkenin her an ciddi tehlikeler ve yeni sorunlarla karşılaşılabilceğini düşünüyordu. AP anayasayı değiştirebilmek için bir basamak olarak, gelecek seçimlerde yeterli çoğunluğu elde etmeye azmetmişti. Demirel iktidara geldikten sonra AP seçim beyannamesinde belirttikleri gibi²⁰¹ yeni Seçim Kanun tasarısını hazırlayarak 12 Ocak 1966'da Meclis gündemine getirmiştir.

Muhalefet, AP'nin getirdiği iç tüzük değişikliğini²⁰² de, seçim kanununa yönelik değişikliği gerçekleştirebilmek için basamak yaptığını iddia ediyordu. Böylece AP'nin meclisteki küçük partileri tasfiye ederek, sahip olduğu oyların çok üstünde meclis üyeliğine sahip olabileceği belirtiliyordu. Demirel ise "...Engelleme kullanılırsa ve kullanılmakta devam ederse bu azınlığın çoğunluğa tahakküm etmesi demektir. Oysa anayasa tahakkümü men eder. İktidar seçim beyannamelerine koyduklarını gerçekleştirmek zorundadır. Bunları mevcut kanunları tatbik ederek veya ihtiyacı varsa

²⁰¹ **Adalet Partisi 1965 Seçim Beyannamesi**, s.6.

²⁰² Çift meclis sistemi getiren 1961 Anayasasının, TBMM ve her iki meclisin (Senato ve Millet Meclisi), kendilerince hazırlanacak İç tüzüklere göre çalışmalarını emreden (Madde 85) hükümlerine uygun olarak yeni bir Millet Meclisi İç tüzüğü yapılması yolunda bir teklif 5 Ocak 1963'te TBMM Başkanlığı'na verilmiştir. Anayasa komisyonu teklifiyle üç rapor hazırlanmış, ancak gündeme alınan son rapor dönemin sona ermesi nedeniyle Genel Kurul'da görüşülememiştir. Daha sonra, 24 Eylül 1968'de sunulan teklif, Anayasa Komisyonu'nda görüşülerek yeni bir metin haline getirilmiş, ancak gündeme alınmamıştır. Son olarak, 5 Mart 1973'te Millet Meclisi kendi İç tüzüğü'nü kabul etmiştir. Bkz. Tanör, **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Basımevi, İstanbul, 1992.

yeni kanunlar çıkartarak gerçekleştirir. Eğer bu kanunlar içinde anayasaya aykırı olanlar varsa bugünkü anayasamız bunun sigortası olmuştur...” dedi.²⁰³

TBMM, AP'nin çoğunluğuna dayanarak 1 Mart 1968'de meclis seçim kanununun değiştirilmesi tasarısını kabul etti. Böylece milli bakiye kaldırılarak 1961'de uygulanan seçim çevresi barajlı nispi temsil yöntemine dönülüyordu.²⁰⁴ CHP ve TİP milletvekilleri meclisi terk ederek protestolarını sürdürdü. İnönü açıklamasında “Bu çeşit vicdan hürriyeti anlayışı memleketi vatandaş çatışmasına götürmektedir. Bu gidişten endişe ediyoruz” açıklamasında bulundu. Demirel ise CHP'nin tutumunu değerlendirerek “CHP milli bakiyeyi küçük partilerin koltuk değneği halinde kullanarak memleketi koalisyonla idare etmek için getirmiştir”, demiştir. Mehmet Ali Aybar ise kanunu hükümet üyelerinin geri almasını istemiş, demokrasinin başına geleceklerden sorumluluğun AP iktidarına ait olacağını bildirmiştir. Kanuna YTP ve GP muhalefet etmesine karşı barajlı D'hont sistemi²⁰⁵ getirilmiştir. CKMP tarafından yeni seçim kanununa ilişkin olarak meclisin iki partili bir heyet olduğu, AP'nin müebbet iktidar olma çabasına düştüğü bildirilmiştir.²⁰⁶

Muhalefet, yeni seçim kanunlarının sakıncalarını şu şekilde değerlendirmiştir.

- a. Muhalefetin tasfiyesi söz konusudur. Partilerin bölgesellikle birlikte etnik kümeleşmelere itilmesine hatta mezhepçiliğin sömürülmesine kapı açabilecektir.
- b. Küçük partileri bu sistemle tasfiye etmeye çalışmak sonuçta büyük partiler karşısında yeni koalisyonların ortaya çıkmasına yol açacaktır.

²⁰³ Cumhuriyet, 30.1.1968.

²⁰⁴ Yasaya göre Cumhuriyet Senatosu'nun seçimlerinde de aynı hükümler uygulanacaktır. Cumhuriyet Ansiklopedisi, c. 3, s.194.

²⁰⁵ Bilgi için; Jean Marie Cotteret, Claude Emei, Seçim Sistemleri, Çeviren Ahmet Kotil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

²⁰⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D.2, c.27-1,s.57-107.

Cumhurbaşkanı Sunay, seçim kanununu veto edilmesine yönelik teşebbüslere rağmen onaylamıştır.

TİP, Anayasa Mahkemesine başvurarak seçim kanununun iptali için verdiği dilekçede özetle şu gerekçeleri ileri sürmüştür:

- a. Millet meclisi başkanlık divanı anayasanın 84. maddesine göre kurulmamıştır.
- b. Anayasanın 89. maddesi gereğince gensoru önergelerinin görüşülmesi gereken oturumda seçim kanunu tasarısı görüşülerek kabul edilmiştir.
- c. Cumhuriyet senatosu geçici komisyonu Anayasa ve senato iç tüzüğüne uygun olarak kurulmamıştır.
- d. Kanun, Anayasanın 2, 55 ve 56. maddelerine, genellikle çok partili rejim ve demokratik ilkelere aykırıdır.

Dokuzuncu basın toplantısını düzenleyen Süleyman Demirel değiştirilen Seçim Kanunu ile ilgili tartışmaların devamına istinaden bakiyeler sisteminin anayasa ile bağdaşmadığını Anayasanın 55 inci maddesi ile seçim ilkesinin²⁰⁷ açıklandığını, bakiye sisteminin ise anayasayı şu noktalarda zedelediğini belirtmiştir.²⁰⁸

- a. Kanuna göre bakiyelerin üçte birini siyasi partilerin idarecileri istimal etmek yetkisine sahiptir. Böylece seçmen iradesi yerine muayyen şahsın veya heyetin iradesi hakim kılınmakta ve iki dereceli bir seçime girilmiş olunmaktadır. Bu hal ise 55. maddenin koyduğu tek dereceli seçim prensibini ihlal etmektedir.

- b. Bağımsız oylarını kuvvetlendirme yönünde de anayasanın eşitlik prensibi ihlal edilmektedir. Zira bakiyeler sisteminde bağımsızların oyları barajı aşmadığı takdirde, hesaba katılmadığı halde siyasi parti adaylarının aldıkları tek oy dahi hesaba

²⁰⁷ Seçimler serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır.

²⁰⁸ Cumhuriyet, 24.3.1968.

katılmaktadır. Bakiyeler sistemi hesabı güç, yanıltıcı ve milli iradenin tecellisini geciktirici durumdadır.

Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi 6 Mayıs 1968'te seçim yasasında kabul edilen baraj uygulamasını Anayasa'ya aykırı bularak iptal etti. Böylece milletvekili ve senatör seçimlerinde uygulanacak yöntem barajsız nispi temsil sistemine dönüştü.²⁰⁹

6. Siyasi Hakların İadesi :

Hükümet programında “şümulü memleket gerçeklerine ve ihtiyaçlarına uygun olarak tespit edilebilecek bir af kanunu tasarısı hazırlanacak” denilmekteydi.²¹⁰ Bu ibare Yassıada'da çeşitli hapis cezalarına çarptırılan DP döneminin sorumlularına hitap etmekteydi. TBMM'de çoğunluğu elinde bulunduran AP, 3 Ağustos 1966'da çıkardığı af tasarısıyla, ömür boyu hapis cezasına çarptırılanlar da dahil olmak üzere tüm DP'lilerin affedilmesini sağladı. Ancak, 1961 Anayasasının seçilme yeterliliğini düzenleyen 68. maddesi eski DP'lilerin siyasi yaşama dönmelerini kesin olarak önlüyordu.²¹¹

Nitekim, AP'nin dördüncü büyük kongresinde ileri sürülen en önemli konu eski DP'lilere siyasi hakların geri verilmesiydi.²¹² Kongre konuşmasında, Demirel, siyasi

²⁰⁹ Cumhuriyet Ansiklopedisi, c.3, s.194.

²¹⁰ Dağlı-Aktürk, a.g.e, s.98.

²¹¹ 3 Ağustos 1966 tarihli ve 780 sayılı bazı suç ve cezaların affı hakkındaki kanun için bkz. **Düster**, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 3 Ağustos 1966, s.2669.; 1961 Anayasasının 68. maddesi; “Milletvekilliğine engel olan suçlardan biriyle kesin olarak hüküm giymiş olanlar, affa uğramış olsalar dahi, milletvekili seçilemezler.” hükmünü getirmiştir. Eski DP'lilerin affına karşılık 20-21 Mayıs 1963'teki başarısız askeri kalkışmanın sanıklarının da affı isteniyordu. Bununla ilgili af kararı da 26 Aralık 1967'de Bakanlar Kurulu tarafından onaylandı. Bkz. **Düster**, Beşinci Tertip, c. 7, Birinci Kitap, 22 Aralık 1967, s.434.; Hale, a.g.e, s.152.

²¹² Siyaset yasaklı eski DP'liler AP'nin izlediği siyasette umduklarını bulamayınca Celal Bayar'ın başkanlığında “Bizim Ev” adlı bir kulüp kurdular. Kulüp siyasi amaçlı olmamasına karşın çok geçmeden AP için bir baskı gurubu biçimine dönüştü. AP dördüncü kongresinde alınan kararlar bunu doğruluyordu. Ancak eski demokratlara siyasi haklarının iadesinin bir an önce verilmesi gerekiyordu. Bunun önündeki engel ise AP genel başkanı Demirel olarak görülüyordu. Toker, **İsmet Paşanın...**, s.167; Dursun, a.g.e, 149.

hakların iadesi konusunda şunları söylemiştir: “Şikayet konularının halli, bir meseleyi hallederken yeni meseleler çıkarmamak, yeni husumetler meydana getirmemek gerçeği içerisinde mümkün olur. AP’nin iktidarda olduğu ve yurdun tüm huzurundan sorumlu olduğu unutulmamalıdır.” Düzen sorununa da değinen Demirel, şu ifadelerle yer vermiştir: “Düzen düşmanlığı, devlet düşmanlığı, rejim tartışmaları geçen iki yılın kamuoyunu işgal eden meseleleri haline gelmiştir. Biz bütün bu hadiseleri ve gelişmeleri konuşmaya başlamış bir ülkede tezahürleri addettik. Siyasi mücadeleyi bir galeyan ile neticelenecek şekilde kızdırmadık. Hürriyetlere tahammül edebilmek lazımdır. İstimalinden ve suiistimalinden bir dereceye kadar korkmamak gerekir. Zira hürriyetlerin istimali esastır. Suiistimalin ise müeyyideleri vardır. Kötüye kullanılır endişesini bertaraf etmek için hürriyetleri bertaraf etmeye gidemeyiz.”²¹³

Kongrenin ikinci gününde eski DP’lilerin siyasi haklarını iadesi için verilen 439 imzalı tek tip önergeler çoğunlukla kabul edilmiştir. Tek tip olan önergede;²¹⁴

“a. Okul kitaplarında tarihi tahrif eden insafsızca suçlamaların muhtevi yazıları vardır. Bunların okul kitapları metinlerinden derhal çıkartılması lazımdır. Bu konuda MEB’na gerekli direktifin verilmesi,

b. SPK ve seçimlerle ilgili mevzuattan vatandaşlık haklarını iptal mahiyetindeki hükümlerin kaldırılması,

c. 38 sayılı ve Tedbirler kanunu adıyla anılan düşünce, vicdan hürriyetine karşı ve tarihi gerçeklerin ortaya konmasına engel olan kanunun derhal ilgası,

c. Siyasi hükümleri istihdaf ettiği açıkça anlatılan ve amme vicdanını huzursuz kılan anayasanın başlangıcı ile seçilme hürriyetini kaldıran ve özellikle Yassıda Adalet Divanı kararlarına maruz kalanları hedef alan anayasadaki seçilme yetersizliği tehditlerinden sözü edilen şahsiyetlerin müstesna tutulmalarını temin edecek

²¹³ Adalet Partisi, **Dördüncü Büyük Kongresi Raporu**, 29 Kasım 1968, s.57-60

²¹⁴ **Söz**, Sayı: 47, 1.12.1968.

yasama fonksiyonunun yerine getirilmesini büyük kongremizin adalet duygusu ile yüksek tasviplerine saygılarımızla sunuyoruz”

Bu tek tip önergelere karşı Başbakan Demirel, GİK üyeleri ve bakanlar itirazda bulunmadılar, oy da kullanmadılar. Bu çekimserlik geçiş devri sorumluluğu taşıyan Başbakanın bu yönde bir temennisi olduğu kanaatini uyandırıyor. Anayasa'nın değiştirilmesi için gerekli üçte iki çoğunluğa sahip olmayan AP'nin 1969 seçimlerine anayasayı değiştirme sloganı ile gireceğini değerlendirmek uç bir düşünce sayılmazdı. Dördüncü büyük kongrenin kamuoyuna yansımaları “Eski DP'lilere siyasi haklarının verilmesi” şeklinde oldu.

Bu karara ilk tepki MBG'dan geldi. Yayınladıkları bildiriye “Dünya'nın bugünkü karışık genel durumu karşısında Türk ulusunun birlik ve beraberliğe ve huzura en çok muhtaç olduğu bir dönemde AP'nin dördüncü kongresi ikinci husumet andını ilan ederek karşı ihtilal kampanyasını resmen açmıştır. Kongrede partiyi yöneten ve meşru düzeni tahrip edecek nitelikteki kararları aldırarak gerçek yüzünü gayri meşru bir kuvvet olduğunun meydana çıkması Türkiye'nin siyasi hayatında tekrar çok ciddi safhaya geldiğini göstermektedir. Geniş özgürlük haklarını kısıyarak, sosyal devlet kuramını kaldırarak kendi felsefesine uygun bir rejim kurmak isteyen AP'nin bu tutumu anayasaya evet diyenleri göreve çağırılmaktadır.” denilerek AP'nin ikinci husumet andını ilan ettiği, karşı ihtilal kampanyası açtığı ileri sürülmüştür.²¹⁵

Fikir Kulüpleri İzmir Federasyonu²¹⁶ da AP kurultayında iktidara görev olarak verilen anayasayı değiştirme kararını protesto ederek “Türk halkının, Türk gençliğinin

²¹⁵ Cumhuriyet, 4.12.1968.; Anayasa değişikliği için AP'nin TBMM'de en az 300, C.S.'da 123 oya sahip olması gerekiyordu.

²¹⁶ FKF; Türkiye'deki sol hareket 1961'den sonra “anti-emperyalizm” fikir mücadelesi ile sosyalist cepheyi genişletmek çabasına girmiştir. Bu görüşün üniversite içine sokulmasıyla 16 Aralık 1965'te resmen kurulmuştur. TİP'in bir yan kuruluşu niteliğindedir. Bu tarihten itibaren Ankara'da SBF'nde faaliyete geçen FKF, 1969'da İstanbul, İzmir ve Ankara'da genel sekreterlikler halinde örgütlenmiştir. Önceleri “Dönüşüm” dergisi etrafında toplanan oluşum 10 Ekim 1969'tan sonra Dev-Genç adını almıştır. Emin Demirel, *Kapanmayan Yara Terör*, GHMD Yayınları, İstanbul, 1995, s.81-84. ;

ve Türk ordusunun Anayasanın getirmiş olduğu devrimci kuruluşların tasfiyesine göz yummayacak kadar cesur olduğunu, bugün siyasi hakları iade edilmiş DP yöneticilerinden öğrenebilirler. Biz anayasanın kapağını dahi değiştirmeyeceklerini kendilerine hatırlatır ve Türk halkını ve tüm devrimci örgütleri “Anayasa değişikliği istemiyoruz” kampanyasına davet ederiz.” diye açıklama yapmıştır.

MP genel başkanı Osman Bölükbaşı bu kararı “27 Mayıs inkılabını gayri meşru ilan etmek kastının tevil ile örtülemeyecek açık tezahürüdür.” şeklinde ele alırken 27 Mayıs Milli Devrim Derneği genel başkanı ve tabii senatör Mucip Ataklı kararın bir karşı ihtilal niteliği taşıdığını “Atatürkçü ve 27 Mayısçı güçlerin direnme hakkını meşru kıldığını” ifade etmiştir.²¹⁷

AP dördüncü kongresinin kararlarını eleştiren Ecevit ise AP’nin toplumsal sorunlarla ilgilenmediğini aksine toplumsal sorunlar yaratmaya yönelik kararları alarak sorumsuzluk örneği sergilediğini ileri sürmüştür. A.Ü. Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri ile Ankara Barosu da alınan kararı miting yolu ile protesto etmiştir.²¹⁸

İlginçtir ki eski Demokrat Partililere siyasi haklarının iadesinin bir an önce verilmesi konusundaki ilk önemli adım 9 Mayıs 1969’da İnönü tarafından atıldı. İsmet İnönü, 217 milletvekilince imzalanıp meclise verilen af tasarısını “anayasa nizamını ve müesseselerini korumak” kaydı altında destekleyeceğini bildirdi.²¹⁹ İnönü’nün bu dönüşü kamuoyunu da şaşırtmıştı Bu İnönü’nün gelecek seçimler için izlediği stratejik

²¹⁷ Cumhuriyet, 5.12.1968.

²¹⁸ Cumhuriyet, 18.12.1968.

²¹⁹ Milliyet, 10.5.1969.; Toker, İsmet Paşanın..., s.147.; Siyasi hakların iadesi için Anayasanın 68 inci maddesinin değiştirilmesine ve geçici 11 inci maddesinin kaldırılmasına dair kanun teklifi görüşmeleri ve Anayasa Komisyonu raporu için bkz. Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 36, Birleşim 94, 15.5.1969, s. 509-529.

bir yoldu. Ancak, bir çok kişi CHP'den istifa etti ve senatodaki Milli Birlik Grubu İnönü'ye karşı cephe aldı.²²⁰

Adana'da Mehmet Ali Aybar, İnönü'nün eski demokratlara siyasi haklarının geri verilmesini destekleyen tutumunu 27 Mayıs öncesine dönmeyi istemek olarak tanımladı. Aybar, " Bu gerçekleşirse 1960'tan bu yana olan her şey sorguya çekilecektir." dedi ve AP'nin yaptığı gibi, CHP'yi de, DP oylarını kendi çıkarları için kullanmakla suçladı.²²¹

"Kuyudan adam çıkarma" adı da verilen siyasi hakların geri verilmesini öngören anayasa değişikliği 4 Mayıs'ta Millet Meclisi'nden geçti, Senato'ya gönderildi. Tasarı, senato anayasa ve adalet komisyonunda aynen kabul edildi. Sıra Senato genel kuruluna gelmişti. Senato gurubunda Demirel, AP senatörlerinden, Anayasa üzerinde yapılan değişiklik teklifini reddetmelerini ve bunu gelecekteki bir toplantıya bırakmalarını tavsiye etti.²²² Senato, 20 Mayıs 1969'da anayasa değişikliği tasarısını 63'e karşı 83 oyla geri aldı. Siyasi haklar 1969 seçimleri sonrasına kalmıştı. Gelişmelerden Bayar, Demirel'i sorumlu tuttu. AP'nin af konusu karşısındaki bu tutumu AP milletvekilleri Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ve Samet Ağaoğlu'nun karısı Neriman Ağaoğlu'nun AP'den istifasına yol açtı.²²³ Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyicioğlu'nun²²⁴ "Siyasi affın çıkmamasında ordunun tesiri yoktur." açıklaması ile de

²²⁰ Askerlerin İnönü'ye tepkisi 19 Mayıs'ta açıkça hissedildi. İlk kez Komutanlar Paşa'ya sırtlarını döndüler. O gün İnönü ile selamlaşmayan Cumhurbaşkanı Sunay, bayram mesajında açıkça Anayasa değişikliğine karşı olduğunu ilan etti. Birand, a.g.e, s.179.

²²¹ Cumhuriyet, 12.5.1969.

²²² Demirel açıkça belli etmese de, eski DP'lilere siyasal hakların verilmesini istemiyordu. Askeri kesimden gelecek tepkilerden kaygı duyduğu kadar, Makyavelist bir anlayışla eski DP'liler politikaya dönünce, yeni AP'lilerin özellikle 1969 seçimleri öncesi ne olacağı kaygısını da taşıyordu. Tek çözüm yolu olarak, siyasi hakların, 1969 seçimleri sonrası oluşacak meclis tarafından değerlendirilmesini gördü. Toker, *İsmet Paşanın..*, s.146-159.; Konu ile ilgili TSK üst kademelerindeki komutanlar 16 Mayıs'ta toplanarak ordunun rahatsızlığını sert bir dille ifade etmişlerdir. Bir anda yeni bir ihtilal yapılacağına dair söylentiler yayılmıştır. *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, c.3, s.212-213. ; Demirel, Meclis konuşmasında TSK'nın devrede olduğunu hatırlatarak "Siyasi hakları vermek vazifemiz de orduyu rencide ettirmemek vazifemiz değil mi?" diye sormuştur. Birand, a.g.e, s. 177-181.

²²³ Bu milletvekilleri ortaya kanıtlanmamış bir ordu baskısı bahanesi atılarak parlamentonun saygınlığına gölge düşürüldüğünü ifade ettiler. *Son Havadis*, 22.5.1969.

²²⁴ 12 Mart Ordu müdahalesinin de önde gelen adlarından olan Eyicioğlu, Demirel tarafından bu göreve getirilmiştir. Yedi yıldır değişmez komutan ünvanını alan Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İrfan

bütün sorumluluk Demirel'e yükleniyordu. Demirel'i cezalandırmak isteyen Celal Bayar ise 1969 seçimlerinde eski DP'lilere sandığa gitmemelerini söyledi.²²⁵

Senatodaki oylamadan sonra İnönü-Bayar görüşmeleri gerçekleşti. Uzun zaman birbirlerini en büyük düşman gören Celal Bayar ve İsmet İnönü görüşmeleri eski DP ve CHP'liler tarafından yoğun eleştiri aldıysa da liderler bu barışmanın memleket ve millet hesabına faydalı olduğunu ifade ettiler.²²⁶ Eski DP'liler ile ilgili af kanunu 5 Kasım 1969'da CHP'nin desteği ile çıkarıldı. Anayasa değişikliği mecliste kabul edildi. Bu gelişme Cumhurbaşkanı, MBG, CHP, TİP tarafından muhalefetle karşılandı. Eski DP'lilere siyasi haklarını geri veren af yasasının kaldırılması için TİP Anayasa Mahkemesine başvurdu.²²⁷

7. Toplumsal Olaylar

a. Öğrenci Olayları

1961 Anayasasının getirdiği özgürlükçü ortam fikir hayatını derinden etkiledi. Ortanın solu kavramı, TİP'in meclise girmesi, gazete ve dergilerin ideolojik makaleleri, sol yayın furyası, Türkiye'nin 1965'ten sonra gittikçe artan oranda öğrenci eylemlerine sahne olmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle yüksek öğrenim gençliği tarafından üniversite yönetiminin iç işleyişine ilişkin hususlardan, memleketin siyasi ve ekonomik sorunlarına kadar tüm gelişmeler sorgulanmıştır. Kıbrıs sorunu başta olmak

Tansel ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Necdet Uran üst rütbelerde tıkanıklığa sebep oluyorlar gerekçesiyle 30 Ağustos 1968'te emekli edilip Ottawa ve Vatikan'a büyükelçi olarak görevlendirildiler. Eyicioğlu'da Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na getirildi. Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.161-163.

²²⁵ Toker, a.g.e., s.162.; **Hürriyet**, 1.8.1969.; Demirel ve grubunun, DP'lilere siyasal af konusunda gösterdikleri isteksizlik sonucunda AP'de kopuş yaşandı. 18 Aralık 1970'te AP'den ayrılan 26 milletvekili Bayar'ın desteğiyle eski DP'nin tabanı olan Anadolu esnafına dayanmak düşüncesiyle Demokratik Parti'yi kurdular. Partinin genel başkanı Turhan Feyzioğlu, yardımcıları ise Sadettin Bilgiç ve Yüksel Menderes oldular. Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975**, C. Hurst Company, Londra, 1977, s.346-348.

²²⁶ **Milliyet**, 29.9.1969; Bkz. Turhan Dilligil, **Bayar- İnönü Yakınlaşması**, Adalet Yayınları, Ankara, 1970; Toker, **İsmet Paşanın..**, s.161-171.

²²⁷ **Cumhuriyet**, 15.11.1969.

üzere, ABD ve NATO ile ilişkiler ve 1968'te başta Fransa olmak üzere dünya gençliğinin başkaldırıları, bu sorgulamayı ve siyasetle ilgilenmeyi hızlandırmış, öğrencileri sağ ve sol diye kutuplaşmaya taşımıştır.²²⁸

Bu dönemde öğrenci hareketleri ilk olarak 1966'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde görüldü.²²⁹ Sınav yönetmeliğinde değişiklik yapılması, mezunlar için daha fazla iş olanakları sağlanması, eğitimin bazı dallarında Latince zorunluluğunun kaldırılması istekleriyle ortaya çıkan masum öğrenci hareketi bu isteklerini biraz daha genişletti. Üniversite öğrencileri Ankara, İstanbul, İzmir'de üniversite hastaneleri kurulmasını, öğrencilere daha fazla burs sağlanmasını, üniversite idaresine öğrencilerin de katılmasını, mezunların işsizlik sigortasından faydalanmalarını istediler. Hep birlikte gösteriler yapıyorlar, dersleri boykot ediyorlar, rektör ve dekanlarıyla tartışıyorlardı. Gençlik lideri adıyla bir takım gençler bu eylemlere elebaşılık ediyorlardı. Başlangıçta üniversitenin kendi iç sorunu görülen öğrenci boykotlarının siyasi nitelik kazanmaması, kışkırtıcı olaylara dönüşmemesi hükümetin temennisiydi.²³⁰ Ancak, somut talepler soyut taleplere, boykotlar işgallere dönüştü ve olaylar diğer üniversitelere de sıçradı. Eğitim sistemini protesto eden öğrenciler 10 Haziran 1968'te, ilk defa Ankara DTCF'de üç

²²⁸ Türkiye'de önceden örgütlenmiş iki kesim öğrenci eylemlerinde etkin rol oynamışlardır. İlk kesimi anti emperyalist sol söyleme sahip üniversite öğrencileri arasında yankı bulan Fikir Kulüpleri Federasyonu(FKF), diğer kesimi ise 27 Mayıs ve Atatürk ilkelerini savunan, resmi görüşe yakın Türkiye Milli Talebe Federasyonu(TMTF), Milli Türk Talebe Birliği(MTTB) ve Türk Milli Gençlik Teşkilatı(TMGT) oluşturmuştur.; 1968 dönemi için Bkz. Murat Belge, "1968 Gençlik Hareketleri", CDTA, c.3, s.810-811. ; Dünya gençliğinin başkaldırıları kapitalist, sosyalist ve üçüncü dünya ülkelerinde farklı niceliksel ve niteliksel görünümde olsa da genel sorunlar olarak işsizlik, eğitim, demokratik haklar, barış ve silahlanma, sömürgecilik, bağımsızlık ve ırkçılık olarak tasnif edilmiştir. Fulya – Hasan Basri Gürses, *Dünyada ve Türkiye'de Gençlik*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s.104-111; 1968 olayları için bkz.Aydın Çubukçu, *Bizim '68*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1993.; Alev Er, *Bir Uzun Yürüyüşü Altmışsekiz*, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1998; Demirel'e göre Batı '68'i, çürümekte olan bir dünyanın otoriteryanizmine, esnekliğini yitirmiş, dışlayıcı iktidar ilişkilerine, militarizme, tüketim toplumuna, 3. dünyanın yağmalanışına karşı gençliğin damgasını vurduğu genel bir başkaldırı olma niteliğini taşıırken, Türkiye'de sosyalizmin Kemalizm'den kopuşu, sosyalist fikirlerin kitleleşmesi, toplumsal muhalefetin boy vermesinin fitillerini oluşturmuştur. Batı'da kısa sayılabilecek sürede sönümlenirken, Türkiye 68'inin 1980'lere kadar sürmesinin nedeni budur. Temel Demirel, *Sokakta ve Duvarda 1968*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998. s.11. ; Türkiye'de 1960'tan önceki öğrenci olaylarının kronolojik incelemesi için bkz. Muammer Taylak, *Öğrenci Hareketleri*, Başnur Matbaası, Ankara, 1979.

²²⁹ Tokar, *İsmet Paşanın...*, s.117.

²³⁰ Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s.593.

hafta süren işgal eylemi gerçekleştirdiler. 1968’te Batı Avrupa’da gençliğin başlattığı protesto ve direnişler ile Sovyetler Birliği’nin “güler yüzlü sosyalizmin” uygulayıcısı Çekoslovakya’yı işgalinin Türkiye’de de yankı bulması gecikmedi. 1968 yılında öğrenci hareketleri ve yürüyüşlerden tedirginlik duyan delegeye, Demirel’in “yollar yürümekle aşınmaz” açıklamasında bulunması tartışmalara yeni bir boyut getirdi.²³¹

Kıbrıs sorunu sebebi ile ABD’yle ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde 1967 Haziran ve Ekiminde Amerikan Altıncı filosunun İstanbul’a gelmesi ABD ve NATO aleyhine gösterilere sebep oldu. Bu filonun 15 Temmuz 1968’te bir kez daha İstanbul’a gelmesinde ise toplum polisi ile göstericiler arasında çatışma çıktı. İTÜ öğrenci yurdu toplum polisi tarafından basıldı, öğrenci ile polis arasında çıkan kargaşada bir öğrenci öldü, 40 öğrenci ve 4 polis yaralandı. Başbakan Demirel bir demeç vererek devlet egemenliğini ezdirmeyeceklerini söyledi ve polisi savundu. Demirel hürriyetin kötüye kullanıldığından söz ederek, devletin egemenliğini ezdirmeyeceklerini söyleyerek hürriyetler kısıtlanmadan önleyici tedbirlerin alınamayacağını bildirdi.²³²

İzmir’de altıncı filo aleyhinde İstanbul ve Ankara’dan gelen gençlerin de katıldığı büyük gösteri yürüyüşleri yapıldı. Sağ ve sol görüşlü öğrenciler birbirleriyle çatıştı. Öğrenci olaylarında öğrencilerin öldürülmesine yönelik gensoru TBMM’de AP çoğunluğu ile reddedildi.²³³ Başbakana göre bu olaylar masum istekleri aşmış, siyasi sonuç çıkartmaya yönelen, hatta bir ordu müdahalesini kışkırtan, hatta komünizmin ülkeye gelmesini isteyen davranışlara dönüşmüştü.²³⁴ Bu olaylar hükümetin ve ana muhalefet partilerinin TİP’i suçlamasına yol açtı.²³⁵ Diğer taraftan İstanbul ve Konya’da

²³¹ Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.247-248.; Toker, **a.g.e.**, s.120.; Birand, **a.g.e.**, s.169.

²³² ABD’nin Akdeniz’de görevli altıncı filosu aslında yirmi yıldır her sene Türkiye’nin değişik limanlarına uğruyordu. 15 Temmuz 1968’te bir uçak gemisi ile beş destroyer sekiz günlük bir ziyaret için Dolmabahçe Limanına demirlemişti. Toker, **İsmet Paşanın...**, s.123.; Akşam, 27.8.1968. ; Cum. Ans.,c.3,s.192.; NATO ülkeleri savaş gemilerinin ziyaretlerinde nasıl bir yöntem izlenileceğine dair bkz. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:53, (1969), s. 25.

²³³ **Varlık Yıllığı**, 1968, s. 251.

²³⁴ Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.234.

²³⁵ Belge, stratejisini işçi sınıfının üzerine kuran TİP’in, öğrenci hareketlerine karşı soğuk bir yaklaşım içinde bulunduğunu, ancak 27 Mayıs’ın gerçekleşme tarzını örtük bir model olarak zihninde yaşatan ve

da komünizmi telin mitingleri yapıldı. Komünizm karşıtı gösteriler sonucu İzmir fuarında açılan Rus pavyonu iki gün sonra kapatıldı. Senato başkanı Moskova ziyaretini erteledi. MTTB sola karşı mitingler düzenledi.²³⁶

SBF'deki boykotla birlikte öğrenci hareketi siyasi bir havaya bürünüyordu.²³⁷ Amerikan büyükelçisi Komer'in 6 Ocak 1969'ta ODTÜ'yü ziyaretinde arabasının yakılması üzerine olası polis-öğrenci çatışmasını önlemek adına ODTÜ Akademik Konseyi 9 Ocak'ta toplanarak ODTÜ'yü bir ay süreyle tatil etti.²³⁸

CHP, CKMP'nin Siyasi Partiler Kanununa aykırı hareket ederek komando kampları kurduğunu, hükümetinde bunu durduracak girişimde bulunmadığını bildirdi.²³⁹ Türkeş'in iddiaları reddettiği gün İnönü Türkiye'de faşizmin varlığından söz etti ve AP'nin bir kanadını aşırı sağcı komandolarla iş birliği yapmakla suçladı.²⁴⁰

Türkiye'nin anti-emperyalist, anti-feodal bir milli demokratik devrim aşamasında olduğunu öne süren sol kesim tarafından desteklendiğini vurgulamaktadır. Belge, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm", CDTA, c.7, s.1957. Bu dönemde TİP kendi içindeki muhalefetle de uğraşmaktadır. 1965'e kadar TİP'i tüm sol desteklerken ülkenin yeterince batılılaşmış olduğunu düşünen sosyalist devrim yandaşları ile ülkenin halen büyük ölçüde feodal, emperyalizmin etkisi altında, dışa bağımlı olduğunu düşünen milli demokratik devrim yandaşları 1967'den sonra sol içinde bölünmüş ve sürekli tartışma halinde olmuşlardır.

²³⁶ Söz, Sayı:39,1 Ağustos 1968.

²³⁷ Milliyet, 5.11.1968.

²³⁸ Birand, bu olay neticesi okuldan atılan öğrencilerin mücadelelerini kampus dışına - İsrail'e karşı gerilla yetiştiren Doğu Şeria'daki Filistin kamplarına - taşıdıklarını ve Deniz Gezmiş liderliğindeki Türk Halk Kurtuluş Ordusunun temellerinin bu kamplarda atıldığını ifade etmektedir. Birand, a.g.e, s. 170.

²³⁹ Milliyet, 3.1.1969.; CKMP, partili gençlerini her bakımdan dinamik ve son derece etkili hale getirmek üzere yetiştireceklerini ifade ediyorlardı. Bu ifade basında komando yetiştirmek şeklinde algılanan ve isimlendirilen bu yaklaşımın uzantıları sağ-sol çatışmalarını da tetiklemiştir. Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti..., s.593.; Türkeş'in ve gazeteci Ergin Konuksever'in Komando kamplarına ilişkin görüşleri için bkz. Birand, a.g.e, s.168-169.

²⁴⁰ Cumhuriyet, 12.1.1969.

Olaylar 16 Şubat 1969'da meydana gelen ve Kanlı Pazar²⁴¹ olarak anılan Taksim mitingi ile iyice tırmandı. Artık milliyetçi ve devrimci olarak kendini adlandıran gençler arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Bu dönemde sürüp gitmekte olan öğrenci olayları çeşitli fakültelerin bir süre için kapatılmasına yol açmaktaydı. Bunun üzerine Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Yıldız Teknik Okulu, İstanbul Teknik Üniversitesi ile akabinde ODTÜ ve SBF siyasetle uğraştıkları ileri sürülerek belirli süreler kapatıldı.²⁴²

Meclis görüşmelerinde üniversitelilerin siyaset yerine dersleriyle uğraşmaları gerektiği ve üniversite gençliğinin çoğunluğunun ağır başlı ve çalışkan gençlerden oluştuğu, olayların küçük ama sesi çok duyulan çığırkazan azınlık tarafından çıkarıldığı, bu konuda Anayasanın ruhuna uygun olarak üniversitelere, basına, siyasi partilere ve hükümete görev düştüğü ifade edilmekteydi. Buna paralel olarak öğrenci hareketlerinin temelde gençlik hareketleri olduğu, gençlik sorunlarının sadece Türkiye'de değil tüm dünyada var olduğu, bu soruna polisiye tedbirler yerine, gençliğin haklı istekleriyle ilgilenecek ve çözüm getirecek, Fransa örneğinde olduğu gibi, gençlik ve spor bakanlığı kurulması gerektiği de gündeme getirilen konular arasındaydı. CHP ve TİP, bazı siyasi partilerin gençleri komando gibi yetiştirerek siyasi tercih ve düşünceleri savunma zorbalığı ile öğrenci seçimlerine müdahale ettiğini, yurtları bastığını, başta içişleri bakanı olmak üzere hükümetin ise düzeni korumayı devlet görevi olarak algılamayarak,

²⁴¹ Altıncı filoyu protesto amacıyla yapılan mitingde "Müslüman Türkiye" sloganlarıyla öğrencilere saldıran bir grup çatışmalara neden olmuş ve olaylar iki kişinin ölümü, yaklaşık 200 kişinin yaralanmasıyla son bulmuştur. MGK ve meclis bu olayı görüşmüş, "Kanlı Pazar"a ilişkin görüntülerin televizyonda yayımlanması yasaklanmıştır. İçişleri Bakanı Faruk Sükan hakkında konu ile ilgili verilen soru önergesi 14 Mart'ta reddedilmiştir. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 63, 12 Mart 1969, s.5-7; Cilt 36, 64. Birleşim, 14 Mart 1969, s.22-65.; Sükan, olayın ertesi günü yapılan İçişleri Bakanlığının 1969 yılı bütçe tasarısı görüşmelerinde binlerce kişiyi beş dakikada dağıtan polislin tarihi hizmet gördüğünü ifade etmişti. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 33, Birleşim 54, 17 Şubat 1969, s. 457.

²⁴² Kapatmaların (akademik konseyler tarafından uygulamaya konulan tatil-süresiz tatil) genel gerekçesi öğrenci işgallerinin üniversiteleri öğrenim görülemez hale getirmesi ile üniversitelerin mallarına, eğitim araç ve gereçlerine, yemekhane ve kantinlerindeki yiyecek stoklarına, laboratuvarlarındaki kimyasallara, telefon santrallerine el konulması, öğretim üyelerine ve idari personele onur kırıcı muamelelerde bulunulmasıdır. Böylece, iyi niyetli öğrenciler üniversiteden tecrit edilerek işgalcilerin üniversitede yalnız kalmaları sağlanacak ve emniyet kuvvetleri olaya müdahale etmek için üniversiteye davet edilecektir. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 81, 16 Nisan 1969, s. 679-684.

komando guruplarına bıraktığını vurguluyordu. Hükümet ise, sol partilerin üniversitenin içine politikayı sokarak, üniversiteyi siyasi ihtiraslarına alet ederek, üniversitenin içindeki kanunsuzlukları teşvik ve tahrik ederek Türk milletine ihanet ettiklerini söylüyordu.²⁴³

Çetinkaya'ya göre Türkiye genelinde örgütlenmeye başlayan "Komünizmle Mücadele Dernekleri" ile sağcı öğrencilerin denetiminde bulunan MTTB öğretmenlere, işçilere, aydınlara, yazarlara, genç subaylara ve tüm ilerici gençlere karşı eylem birliği içinde bulunmaları çağrısı yaptı. GP'li bazı üyeler komünizmle savaşmanın gerekliliğini vurgulayarak bu derneklere büyük sermayeden para yardımında bulunmalarını istiyorlardı.²⁴⁴

1965'ten sonra, AP'nin toplumun en gerici sınıfları ile ittifaka giren emperyalizme bağımlı, tekelci burjuvazinin odağında yer aldığı, gerici ittifak ile ülke üzerinde tam bir diktatörlük kurduğunu belirten Høke, AP'nin komünizmle mücadele için sokak gürültülerini tercih edenlere karşı hoşgörölü yaklaştığını, Türkiye Milli

²⁴³ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 31, Birleşim 23, 7.1.1969, s. 367-373.; Cilt 35, Birleşim 79, 14.4.1969, s. 600. ; Milli Eğitim Bakanı da bu görüşmeler esnasında hükümetin öğrenci olaylarını hem dünya hem Türkiye ölçeğinde inceleyerek yerine getirilmesi gereken hususlarda gerekli tedbirleri aldıklarını şu başlıklarda ifade etmiştir.

1. Aylık burs miktarları 250 liradan 350 liraya çıkarılmıştır.
2. Parasız yatılı eğitim için tahsis edilen ödenek yüzde 25 oranında artırılmıştır.
3. Yüksek öğrenim, kredi ve yurtlar kurumuna ilk defa bu yıl 40 milyon lira ödenek tahsis edilmiştir.
4. Mediko-sosyal merkezlere ve öğrenci kantinlerine geçen seneye göre bir kat daha fazla yardım yapılmıştır.
5. Üniversitelerde kapasite yaratmak amacıyla Gece Öğretimi Kanunu yürürlüğe konulmuştur.
6. Öğrenci hareketlerinin bir kısmına vesile olan Güzel Sanatlar Akademisi ve Yıldız Teknik Okulu Teşkilat Kanunları yasalaşma aşamasındadır.
7. Devlet bütçesinden üniversitelere ayrılan ve 1968 yılında 570 milyon lira olan miktar 1969 yılında 810 milyon liraya ulaşmıştır.

8. Üniversiteleri ilgilendiren reform tasarısının geliştirilmesi için üniversitelerin görüşleri beklenmektedir. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 81, 16.4.1969, s. 685.

²⁴⁴ Hikmet Çetinkaya, **Sancılı Yıllar (1965-1971)**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1986, s.33; GP adına söz alan Feyzioğlu'nun "Milletlerarası komünizm şebekesinin emrine girmiş olan bir avuç fesatçı ile bu düzeni yıkmaya sevdasında olanlar bu tehlikeli gidişin altında ezileceklerdir. Bunu söz olarak değil, meclis olarak, hükümet olarak icraatla göstermeliyiz." sözü GP ve AP'li milletvekillerince alkışlanmıştır. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 77, 9.4.1969, s. 514.

Gençlik Teşkilatını kurdurduğunu belirtmektedir.²⁴⁵ Toker ise düzeni değiştirme sevdasındaki sol öğrencilerin karşısına CKMP'nin yönlendirdiği, kendilerine komando veya ülkücü diyen grupların çıkarıldığını, CKMP'nin partisinin görüşünün “Bu memleket Moskof uşaklarının değil, Ergenekon aslanlarıdır.” cümlesinde saklı olduğunu vurgulamaktadır. Toker'e göre masum öğrenci isteklerinin iyi kabul görmemesi neticesi, Avrupa'daki 68 hareketinin taklitçileri gençlik içinde prim yapmış ve boykot komiteleri, işgal komiteleri gibi örgütler mantar gibi türemişlerdir. En tehlikeli eğilim ise solcu öğrencilerin karşısına devlet güçleri yerine örgütlenmiş sağ öğrencilerin çıkarılması olmuştur.²⁴⁶

b. İşçi Hareketleri

1961 Anayasası çalışma hayatında görece demokratik hak ve özgürlükler sağlamıştı. 1963'te çıkarılan Sendikalar kanunu ise sendikal mücadelenin önünü açmıştı.²⁴⁷ Bu süreç içinde o zamana dek tek konfederasyon olan Türk-İş'in çoğu yöneticisi ile özellikle TİP üyesi olan sendikacılar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başladı. İşçilerin mücadele yöntemleri konusundaki bu görüş ayrılıkları 3 Ocak 1966'da başlayan Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası grevinde belirginleşti. Türk-İş yönetim kurulu grevi sona erdirmeyerek sendikacılık disiplini ısrarla çiğnedikleri gerekçesiyle beş sendikayı geçici olarak konfederasyondan ihraç etti. Bu sendikalardan Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş ve Gıda-İş bir araya gelerek 13 Şubat 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu kurdular.²⁴⁸

²⁴⁵ M. Engin Höke, **1960'lardan 1980'e Gençlik ve Mücadelesi**, Simge Yayınevi, İstanbul, 1989, s.77.; M. Ermin Değer, **Uğur Mumcu ve 12 Mart – Geriye Dönüşün İlk Adımı**, Umag Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.243-256.

²⁴⁶ Toker, **İsmet Paşanın...**, s.121-134.; Bu döneme ilişkin asker görüşünü yansıtmaları açısından bkz. Ömer Lütfi Erol, **Asker Devrim Darbe**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, c.2, İstanbul, 2003, s. 528-551.

²⁴⁷ Türkiye'de sendikacılığın gelişimi için bkz. Anıl Çeçen, **Türkiye'de Sendikacılık**, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973.; Alpaslan Işıklı, **Sendikacılık ve Siyaset**, İmge Yayınları, Ankara, 1990.; Yalçın Kamar, **Türkiye'de Sosyal Gelişmeler ve Sendikacılık Tarihi**, Mutluluk Yayınevi, İstanbul, 1975.

²⁴⁸ Türkiye'de genel olarak işçi hareketlerinin sendikalar, grevler, eylemler ve TİP ile olan ilişkilerinin incelenmesi ile hareketin ekonomik mücadeleden politik mücadeleye dönüşmesi açısından bkz. M. Faruk Erginsoy, **Türkiye'de İşçi Hareketleri ve Demokratik Sol**, Oleyis Yayınları, İstanbul, 1971.; M. Şehmus

Kurulduktan sonra aktif sendikal mücadele biçimiyle hızlı bir gelişme gösteren DİSK, özellikle özel sektörün işyerlerinde örgütlendi, işçi-işveren arasındaki çıkar farklılıkları karşısında eyleme gitmekten kaçınmayan ve özel sektörü hedefleyen dinamik bir yaklaşım sergiledi.²⁴⁹

Zonguldak ve Kozlu'da yedi bin işçi, 6 Şubat 1967'de sendikalarının kendilerini aldattıklarını, patronlara kendilerini sattıklarını ve haklarını almalarına engel olduklarını ileri sürerek greve gitti. Polis işçileri dağıtırken olaylar büyüdü ve işçiler sendika binasını tahrip ettiler. Hükümet, işçileri ayaklanmaya ve fabrikayı tahribe kışkırtmak suçuyla, Maden-İş Başkanı Mehmet Abdüldar'ın tutuklanmasına ön ayak oldu.²⁵⁰

Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç, Sanayi Bakanı Mehmet Turgut'u sendikaları güçsüz bırakmakla suçladı. Türk-İş 15-22 Nisan 1968 tarihleri arasında genel kurul toplantısı yaparak, partiler üstü bir siyaset izlenmesine devam kararı aldı.²⁵¹

Sahibi yabancı olan Derby Lastik Fabrikasının işçileri 4 Temmuz 1968'te fabrikayı işgal ettiler. Olaya binden fazla işçi katılmıştı. Kauçuk-iş sendikasının imzalamak istediği toplu iş sözleşmesini kabul etmeyen Lastik-İş sendikasına bağlı işçiler fabrikayı işgal ederek kontrol altına aldılar. Grev 10 Temmuz'a kadar sürdü ve işverenler işçilerle toplu sözleşme imzalamaya razı oldular.²⁵²

Güzel, **Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.; Kemal Sülker, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

²⁴⁹ Şahin, DİSK gibi radikal bir sendikacılığın özel sektörde gittikçe güçlenmesinin burjuvaziye korkuttuğunu ve 12 Mart darbesinin bir nedeninin de bu korkudan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Şahin, a.g.e., s.237-239.

²⁵⁰ Ahmad, **Türkiye'de Çok...**, s. 341-342.

²⁵¹ Ahmad, s.345-346.

²⁵² Ahmad, s.348.

Durmadan artan enflasyon ve ücretle çalışanların ekonomik durumunun gittikçe bozulmasından dolayı işçiler arasında genel bir huzursuzluk vardı. İşçiler iş bırakma eyleminde buldukları gibi toplu sözleşme imzalamadıklarında fabrika işgal eylemleri yapıyorlardı. İşçiler böyle bir eylemi Kartal'daki Singer fabrikasında 10 Ocak 1969'da gerçekleştirdiler. Ertesi gün işçilerle polis arasında çatışma oldu ve polis işçileri fabrikadan çıkardı. Olay sırasında 120 işçi gözaltına alındı, 14 işçi ve 8 polis yaralandı. Ankara Gazeteciler Cemiyeti Kongresinde konuşan İnönü "Sosyal hayatımızda yeniden fırtınalı bir döneme ya girdik ya da girmek üzereyiz. Bunun ilk işaretini Sümerbank grevinde görüyoruz. Anlaşmazlığın bu kadar uzaması anlaşılacak şey değil" dedi.²⁵³ 24 Ocak'ta başlayan Sümerbank grevi Türk tarihinde en uzun grevlerden biriydi. TİP genel başkanı Aybar ise, 1969 yılında Türkiye'de, 1957-1958 krizinden daha kötü bir krizin yer alacağını söylüyordu.²⁵⁴

Grevler konusunda konuşan, Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç, hemen hemen bütün grevlerin, işverenlerin sendikaları grev yapmaya zorlamaları sonucu meydana geldiğini söyledi Sümerbank grevinde, Tunç, özel sektörü suçladı ve özel sektörün sendikalara karşı kamu sektörünü kışkırttığını ve böylece her ikisinde zayıflatmak istediğini söyledi. Bu durum bazı bakanlarca desteklediği için grev bu kadar uzun sürmüştü.²⁵⁵

Kırıkkale'de işçilerin Metal-İş Sendika binasını işgali, Harp-İş'in İstanbul ve İzmir'deki Amerikan üslerinde başlayan, Ankara, İskenderun ve Adana'ya da yayılan grevi, polis, asker ve işçilerin çatıştıkları Silahtarağa demir fabrikası grevi, 5000 kadar çelik işçisinin Ereğli grevi, Türk-İş'in işçi emeklilik kanununu desteklemek amacıyla 200.000 kadar işçi ile katıldığı gösteri yürüyüşü²⁵⁶ ülkedeki emniyet ve asayiş güç

²⁵³ Cumhuriyet, 26.1.1969

²⁵⁴ Ahmad, s. 361-362.

²⁵⁵ Cumhuriyet, 30.1.1969

²⁵⁶ Türk-İş işçilerin emekliliklerine ilişkin tasarı doksan gün içinde yasalasmazsa milyonlarca işçinin sokaklara döküleceğini söyledi. Polis gücü ile olayları durduramayan hükümet askeri birlikleri devreye soktu. Türk-İş 24 Ağustos'ta Ankara'da emeklilik kanununu destekleyen ve 200 bin kadar işçinin katıldığı

duruma sokan gelişmelerdi.²⁵⁷ Hükümet bu gidişe milli güvenliği tehlikeye soktuğu gerekçesiyle grevleri erteleyerek²⁵⁸ veya askeri birlikler kullanarak müdahale etmeye çalıştı. Ancak huzur ortamı gün geçtikçe bozuluyordu.

Dönem esnasında meydana gelen işçi hareketleri değişik zamanlarda Meclis gündeminde yer almıştır. Bu tartışmalarda, TİP, Türk-İş'in işçilerin hak ve özgürlükleri ile sendikal mücadelesine saygı göstermediğini, hükümet güdümünde olduğunu iddia ettiği toplum polisinin işçileri her haklı eylemlerinde insafsızca dövdüğünü, işverenlerin ise fiilen ve kanunsuz olarak lokavt uygulamasına geçtiğini, dolayısıyla, hükümetin de bu kanunsuzluklara seyirci kaldığını ifade etmiştir. Hükümet ise, işçilerin gayrimeşru olarak, kanunların müsaade etmediği şekil ve surette siyasi grev hakkı kullandıklarını, kanunsuz grev, işgal, tahrip ve yangınların demokrasi olamayacağını, bu anarşinin kaynağının ise TİP'in yan kuruluşu şeklinde faaliyet ifa eden bazı sendikalar olduğunu belirtmiştir. Hükümet, işçi hareketlerine yaklaşımını devlet otoritesini zedeletmeyecek şekilde hukuk çerçevesinde Anayasa nizamını korumak olarak özetlemiştir.²⁵⁹

Bu kapsamda, gerek işçi hareketleri gerekse öğrenci eylemleri başta olmak üzere gün geçtikçe ivme alan toplumsal hareketlere karşı; 654 Sayılı Toplum Zabıtası Kurulması Hakkındaki kanuna ek bir kanun ile özellikle büyük şehirlerde ihtiyacı karşılamayan toplum polisi için yeni kadrolar açılması kabul edilmiştir. Dağıtım illerin

bir gösteri yürüyüşü düzenledi. İşçi hareketinin yaygınlaşması olayları durduramayan hükümetin polis gücünün yanı sıra askeri birlikleri de devreye sokmasına yol açtı. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.230.

²⁵⁷ Ahmad, s. 366-373.

²⁵⁸ 1965-1969 yılları arasında toplam 314 grev icra edilmiş olup bu grevlere katılan işçi sayısı 55.874'dür. Grevlerde geçen toplam iş günü sayısı ise 1.404.137'dir. En fazla grev 1967 yılında, en fazla işçi katılımı ise 1969 yılında gerçekleşmiştir. Grevler yoğunluk olarak gıda işkolundadır. Grevlerin sayıca büyük çoğunluğu (% 74) çalışma koşullarının daha ağır olduğu özel sektörde düzenlenmiştir. Daha çok işçi çalıştırmaları nedeniyle, grevci sayısı ve grevde geçen işgünü kamu sektöründe daha yüksektir. En çok grevin gerçekleştirildiği il İstanbul'dur. Onu Adana, Balıkesir, İzmir ve Ankara izlemektedir. **TC Çalışma Bakanlığı Çalışma Dergisi**, No:4, Ankara, 1972, s. 183-202.

I. Demirel hükümeti döneminde toplam 13 grev ertelenmiştir. Bu grevlerin ortalama geciktirilme süresi 58, toplam geciktirilme süresi ise 750 gündür. Bu rakam 1963'ten 4. Demirel hükümetinin kurulduğu 21 Haziran 1977 tarihine kadarki en yüksek rakamdır. Tunç Tayanç, "Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, c.7, Ankara, 1980; Mustafa Sönmez, **Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları**, Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s. 51.

²⁵⁹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 31, Birleşim 31, 17.1.1969, s. 89-94.

özelliklerine göre yapılacak, 575'i rütbeli pozisyonunda olmak üzere yeni 5575 toplum polisi ile polisin adedi artırılarak etkinliğinin de artırılacağı değerlendirilmiştir. Görüşmelerde niceliğin artması yanında niteliğin de esas olduğu vurgulanarak muhatabı okumuş üniversiteli ve işçi kesimi olan polisin kültür ve eğitimine önem verilmesi, olaylara zamanında müdahale edilirken amacın suçluları çoğaltmak değil, olayları toplumun psikolojisine uygun bir doz içinde kontrol etmek ve yatıştırmak olması İçişleri Bakanından talep edilmiştir.²⁶⁰

8. Basına Kısıtlama Tasarısı

1961 Anayasasının getirdiği ortam özellikle sol basın-yayın yaşamı için tam bir Rönesans olmuştu. Sosyalizm amacını dile getiren gazete ve dergiler çıktı²⁶¹, birbiri ardına kurulan sol yayınevleri o güne kadar okunmamış ya da yasaklanmış kitapları çevirmeye başladı. Bu faaliyetler sol düşüncenin açılımlar yapmasını ve yaygınlaşmasını sağlamakla birlikte, genel olarak politik ve sosyal hayatı da etkiledi.

Demirel hükümeti tarafından ülkedeki huzur ortamının bozulmasında olumsuz etkileri olduğu değerlendirilen yayınlara çekidüzen vermek maksadıyla hazırlanan ve basına kısıtlama veya nizam kanunu tasarısı olarak bilinen “Anayasa Nizamına Karşı İşlenen Fiillerin Önlenmesi Hakkında Kanun” tasarısı 14 Şubat 1969’da meclise sunuldu. Bu tasarı yasalırsa milletin bütünlüğünü tehlikeye düşürecek haberleri, yazıları ve karikatürleri basanlar, sınıf mücadelesini ortaya süren din, ırk ya da bölgeselliğe dayanarak ayrıcalık faaliyetlerinde bulunanlar bir yıldan beş yıla kadar

²⁶⁰ Türkiye'nin nüfus artışına paralel olarak, ekonomik ve sosyal çalkantıları karşısında bireyler ve kuruluşlar arasındaki münasebetlerin ve sürtüşmelerin çokluğu dikkate alınarak Toplum Zabıtası kurulmasına dair kanun 15 Temmuz 1965 tarihinde çıkarılmıştır. Ancak, bu kanunun poliste ikilik doğurduğu, toplum polisine tanınan bazı hakların diğer umumi zabıtaya tanınmadığı ve toplum polisinin olaylarda sağ görüşlü guruplara müdahale etmediği CHP ve TİP tarafından eleştiri konusu olmuştur. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 32, Birleşim 47, 10.2.1969, s. 461-474.

²⁶¹ 20 Aralık 1961’de Yön, 19 Mart 1963’te Sosyal Adalet, 2 Ekim 1969’da Devrim, 17 Kasım 1967’de Türk Solu, 13 Nisan 1967’de Ant, 1 Kasım 1968’de Aydınlık Sosyalist Dergi, 1 Mayıs 1969’da Emek, Kürt aydınlarının çıkardığı Dicle-Fırat ve Deng dergileri bu yayınlar arasındadır.

hapis cezasına çarptırılacaktı. Bu tür faaliyetler şiddete yol açarsa ceza süresi beş ile on yıl arasında olacaktı.²⁶²

Basın, muhalefet ve üniversite çevreleri bu tasarımı sert bir dille eleştirdi. Bazı hukukçular bu tasarının temel haklara ve anayasaya aykırı olduğunu ve bir polis rejimine yol açacağını ileri sürdüler.²⁶³ CHP’de sokaklardaki şiddet olaylarından hükümeti sorumlu tuttu. Hükümetin anayasaya aykırı bu kanun tasarısını haklı göstermek için bu olayları kullanmaya hazırlandığını ileri sürdü.²⁶⁴ Türk-İş’de nizam tasarısı aleyhinde bir bildiri yayınladı. Bildiride “bu tasarı ne olayları sona erdirecektir, ne de anayasal düzeni koruyabilecektir” deniliyordu. Demirel, “1960 modelinin tekrarı için adeta ellerinde kronometre bekleyenler bulunduğunu, Anayasa Nizamına Karşı İşlenen Fiillerin Önlenmesi Hakkında Kanun tasarısının ana hedefinin devletin şeklinin, milletin ve ülkenin bölünmez bütünlüğünün korunması olduğunu, bu ana hedefte mutabakat olduğu taktirde teferruatta tartışmaya hazır olduğunu” ifade etti.²⁶⁵ Artan kamuoyu baskısı karşısında Demirel hükümeti geri adım attı, nizam tasarısını yeniden görüşmek üzere 28 Nisan’da meclisten geri aldı.²⁶⁶

²⁶² On üç maddelik bu tasarı TCK’nın 141,142 ve 163. maddelerine paralel olarak bu maddelere göre işlenen suçlarda cezaları artırmakta ve basın özgürlüğünü kısıtlayıcı sert ve ağır hükümler içermekteydi. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.222.

²⁶³ **Milliyet**, 15.4.1969; Böyle düşünen hukukçular Faruk Erem, Bülent Nuri Esen, Müncü Kapani, Uğur Alacakaptan ve Ergün Özbudun olup Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin oluşturduğu komisyonda görev aldılar. Bu komisyon, yayımladığı bir raporla, mevzuattaki hükümlerin anayasal düzene yönelen fiilleri cezalandırmaya yeterli olduğunu ve tasarının olağanüstü hal niteliği taşıdığını, tanımlanmayan ve belirtilmeyen yeni suçlar yarattığını belirttiler. Adalet Bakanı Hasan Dinçer ise “TİP hariç diğer partilerin Nizamı Koruma Tasarısına itiraz etmemesi gerekir.” demiştir.

²⁶⁴ CHP milletvekili Kemal Satır bütçe görüşmelerinde “Bütün asayiş olayları hükümet bünyesi içindeki ahenksizlik, beceriksizlik ve ehliyet noksanından ileri gelmesine rağmen hükümet, Anayasanın getirdiği hürriyet düzeninden ileri geldiği zannını yaratmaktadır. Kendilerinin hoşlanmadığı çevrelerce yapılan gösterilere, organize ettikleri hukuk dışı güçlerle mukabele etmektedirler. Bu gayri meşru güçlerden tam randıman alınamayacağı anlaşılınca Anayasa Nizamına Karşı İşlenen Fiillerin Önlenmesi Hakkındaki Kanun tasarısı ikinci bir marifet olarak gündeme getirilmektedir. Yasakçılık değil hürriyetin istimali devletin güvencesi altındadır.” diyerek partisinin görüşünü bildirmiştir. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 33, Birleşim 54, 17.2.1969, s. 470.

²⁶⁵ **Tercüman**, 23.3.1969.

²⁶⁶ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 36, Birleşim 84, 28.4.1969, s. 47.; Aynı gün yapılan görüşmelerde, 1961 Anayasasının getirdiği nizamı korumak, milli güvenliğin ve huzurun bozulmasına meydan vermemek, 27 Mayıs aleyhine her türlü yazı ve söz hürriyetini kısıtlamak, DP icraatının övülmesine ve devamına her ne sebeple olursa olsun meydan vermemek maksadıyla çıkarılan

9. TRT Kanun Tasarısı²⁶⁷ ve Tartışmalar

TRT, devlet adına yurdun çeşitli yörelerine radyo ve televizyon verici istasyonları ve tesisleri kurmak, yurt içinde ve yurt dışında eğitici, eğlendirici yayınlar yapmak, yabancı ve uluslararası radyo ve televizyon kuruluşları ile ilişkiler sağlamak amacı ile 24 Aralık 1963'te kurulmuş olup tüzel kişiliği olan tarafsız bir kamu kuruluşu olmasına rağmen tarafsızlığı devamlı tartışılmıştı.

Hükümet programında “TRT Kurumu Kanununun geçmiş tatbikatından doğan şikayetler göz önüne alınarak Anayasamızın emrettiği muhtariyetini zedelemeksizin tadili cihetine gidilecektir. Televizyonun eğitim değeri yüksek bir yayın vasıtası olduğuna inanıyoruz. Bu sebeple Türkiye’de televizyonu en kısa zamanda gerçekleştirmek kararındayız.” demişti.²⁶⁸

Nitekim, TRT Ankara Televizyonu 1966 yılında kurularak, 1968 yılında yayınlarına başladı ve bu yayınların Türk demokrasisi için siyasi sonuçları kısa zamanda ortaya çıktı.²⁶⁹ TRT pek çok kişi tarafından partizanlık ve solculukla suçlandı. TRT’nin

5.3.1962 tarih ve 38 sayılı Anayasa Nizamını, Milli Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkındaki Kanun (Tedbirler Kanunu) da bir kanun tasarısı ile yürürlükten kaldırılmış ve bu kanuna göre tutuklu ve Anayasa hükümlü bulunanların da affı sağlanmıştır. Aynı dergi, s.53-80.

²⁶⁷ 359 sayılı TRT Kanununun bazı maddelerinin tadiline dair bu kanun tasarısı 17 Nisan 1969’da Devlet Bakanı Müftüoğlu tarafından bir önerge ile Meclis gündemine getirilmiştir. Muhalefet meclisin gündeminde işçiyi, memuru, serbest meslek mensubunu ilgilendiren bunca kanun tasarısı varken hükümetin seçim yatırımı olarak acelece bu tasarıyı getirmesi eleştirilmiştir. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 82, 17.4.1969, s. 701.

²⁶⁸ Dağlı-Aktürk, a.g.e, s.113.

²⁶⁹ Federal Almanya ile 9 Nisan 1963’te imza edilen teknik yardım çerçevesinde armağan olarak verilen televizyon eğitim merkezi aygıtları ve eldeki dar olanaklar ile ilk stüdyo hazırlanırken, Batı Almanya güzel bir jest ile Türkiye’ye bir televizyon alıcısı hediye etmiştir. TRT yönetim kurulu tarafından ilk televizyon yayını başlatmak üzere 6 Ekim 1967’de Mahmut Tali Öngören görevlendirilmiştir. TRT, 31 Ocak 1968 tarihinde, haftada üç gün olmak üzere Ankara’da ilk deneme yayınlarına başlamıştır. Mahmut Tali Öngören, “Televizyon”, **CDTA**, c.10, s. 2750-2755. ; Federal Almanya ile Türk enformasyon kuruluşlarının takviyesi ve Türk televizyonunun tesisleriyle alakalı antlaşmanın detayı için bkz. **Düster**, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 10 Haziran 1967, s.2481.

adından mülhem olarak “Türkiye’yi Ruslaştıran Teşkilat” denilmesi²⁷⁰, TRT’nin solcuların emrinde bir beyin yıkama aleti haline geldiği iddiaları²⁷¹ birinci Demirel hükümetinin son döneminde gündemi işgal eden konular oldu.

AP hükümeti tarafından sorunlara çözüm bulmak amacıyla hazırlanan TRT yasasında uygulamaya yönelik olarak aşağıdaki düzenlemeler getiriliyordu:

- a. TRT’nin bağlı olduğu bakanlık başbakanlıktır. TRT yönetim kurulunda 4 hükümet, 2 dinleyici, 2 TRT temsilcisi bulunacak, yönetim kurulu üye sayısı mevcut kanunda üniversitelerden seçilmesi öngörülen üyelerle 15’e çıkarılacaktır.
- b. TRT yönetim kurulunca hazırlanacak yönetmeliklerin onay mercii yeni tasarıya göre başbakanlıktır. Yönetim kurulu aynı zamanda genel müdürü denetleyecek ve seçecektir. Yönetim kurulunca seçilecek genel müdür bakanlar kurulu kararıyla atanacak bakanlar kurulu kararıyla görevinden uzaklaşabilecektir.
- c. Yönetim kurulu üyelerinin ve genel müdürün görev süresi beş yıldan üç yıla indirilecektir.
- d. TRT yorumları sınırlandırılacak, yorumların kaynaklarını göstermek ve yorumcuyla açıklamak mecburiyeti olacaktır. TRT kendi adına yorumda bulunamayacaktır.
- e. TRT personeline maaşının yüzde 60’tan fazlası teminat verilmeyecektir.
- f. Haberler tarafsızlık ölçüsü yanında, yapıcı, toplum inançlarına uygun ve saygılı, ideolojik cereyanlardan uzak, iç ve dış politikaya uygun olmak zorunda olacaktır.

Bu yasal düzenlemeye CHP ve TİP karşı çıktılar. TRT’nin anayasaya aykırı şekilde baskı altına alınarak seçim öncesinde hükümetin borazanı haline getirilmek istendiği iddia edildi.²⁷² Demirel ise “bunu iddia edenler TRT’de özerkliğin sorumsuzluk

²⁷⁰ Cumhuriyet, 20.2.1969.

²⁷¹ Hürriyet, 23.4.1969.

²⁷² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 82, 17.4.1969, s. 705.

haline getirildiğini ve bu sorumsuzluğun yayınlardan haklı şikayetlere yol açtığı gerçeğini görmemekte menfaati olanlardır” diyordu.²⁷³

Bu dönemle birlikte başta televizyon olmak üzere TRT ve yayınlarını dilediği gibi denetlemek, bütün siyasi akımların başlıca amaçlarından biri olmuştur.

10. Yasama ve Denetim Konuları²⁷⁴

TBMM üyeleri on üçüncü dönem içerisinde 2344 saat mesaiye karşılık gelen toplam 467 birleşimde toplanmışlardır. Bu dönem içerisinde 694 tasarı intikal etmiş, bunların 422 tanesi meclis ve senatodan çıkarak kanun olma gücünü kazanmıştır. Bu tasarılarından 188 tanesi komisyonda ve 84 tanesi de gündemde olmak üzere 272 tanesi bitirilememiştir.

Meclise 898 teklif intikal etmiş, bunlardan 626 tanesi komisyonda, 92 tanesi de gündemde kalmıştır. Bunların içinden sadece 180 tanesi kanun olmuştur. Meclise 1181 tezkere intikal etmiştir. Bunlardan 117 tanesi komisyonda, 73 tanesi gündemde kalmış, 991 adedi ise bitirilmiştir.

Meclise intikal eden önergelerin adedi 462 olup tamamı neticelendirilmiştir. Çeşitli kağıt olarak 48 adet muamele gelmiş, bunlardan 6 tanesi gündemde, 3 tanesi de komisyonda kalmış, 39 tanesi sonuçlandırılmıştır.

Meclis başkanlığına 827 sözlü soru verilmiş olup bunlardan 555 tanesi cevaplandırılmış, 272 tanesi gündemde kalmıştır. Verilen 1232 yazılı soru önergesinin de 944 tanesi cevaplandırılmış, 288 tanesi cevaplandırılmamıştır.

²⁷³ Tercüman, 20.3.1969.

²⁷⁴ Binark, TBMM Başkanları..., s. 451-469.

Meclise 43 adet genel görüşme önergesi verilmiş, 30 tanesi neticelendirilmiş, 13 tanesi gündemde kalmıştır. Verilen 66 tane soruşturma önergesinin 58 tanesi bitirilmiş, 8 tanesi ise bitirilemeden gündemde kalmıştır. 53 adet araştırma önergesinin ise 28 tanesi neticelenmiş, 25 tanesi gündemde kalmıştır. Meclise 84 tane gensoru önergesi verilmiş, tamamı neticelenmiştir.

Meclis tarafından oluşturulan Soruşturma Hazırlık Komisyonu raporlarından iki tanesi bitirilmiş, diğerlerinde komisyonun teşkil imkanı bulunamamıştır. Araştırma komisyonu raporlarından Petrol Komisyonu ile İlaç Komisyonu araştırma konularını tamamlamışlar, raporlar gündemde sıra beklemektedir. Kamu İktisadi Teşebbüsleri Karma Komisyonu raporu senatodan çıkmış, mecliste görüşülememiş, gündemde kalmıştır. Meclis İç tüzük çalışması son safhasına gelmesine rağmen bitirilememiştir.

Parlamento tarafından toplam 481 adet kanunla birlikte, 184 tane MM kararı, 107 tane TBMM kararı, bir adet İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının onaylandığına dair meclis kararı ile bir adet TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri Karma Komisyonunun raporu hakkında karar çıkarılmıştır. Tapulama kanunu²⁷⁵, çarşı ve mahalle bekçileri kanunu²⁷⁶, gecekondu kanunu²⁷⁷, sayıştay kanunu²⁷⁸, TSK personel kanunu²⁷⁹, avukatlık kanunu²⁸⁰, kooperatifler kanunu²⁸¹, arsa ofisi kanunu²⁸², milletlerarası münasebetlerin

²⁷⁵ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 28 Haziran 1966, s.2533.

²⁷⁶ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 14 Temmuz 1966, s.2576.

²⁷⁷ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 5, İkinci Kitap, 20 Temmuz 1966, s.2626.; Gecekondu, ülkemizde II. Dünya Savaşı yılları içinde ortaya çıkmış bir olgu olup 1948 yılında 25 bin olan gecekondu sayısı 1965 yılında 430 bine ulaşmıştır. Gecekondulaşma, kentlerimizde aynı zamanda bir "gecekondu kültürü" yaratmıştır. Hükümet, gecekonduların hem ekonomik ve toplumsal, hem de dar anlamda kentçilik sorunlarını çözmek amacıyla bu kanunu çıkarmış olup bugün uygulanmakta olan politikanın temel ilkeleri de bu yasa da yer almaktadır. Bkz. Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 560-598.

²⁷⁸ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 6, Birinci Kitap, 21 Şubat 1966, s. 514.

²⁷⁹ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 25 Temmuz 1967, s.2352.; Ülkede fikir tartışmalarının sürdüğü bir dönemde, subayların maddi imkanlarını önemli ölçüde düzelteren bu yasa, her şeyi para ve maddiyat olarak değerlendirdiği için tepki de almıştır. Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti...**, s. 591.

²⁸⁰ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 19 Mart 1969, s. 1694.

²⁸¹ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 24 Nisan 1969, s. 1955.

²⁸² **Düster**, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 29 Nisan 1969, s. 1981.

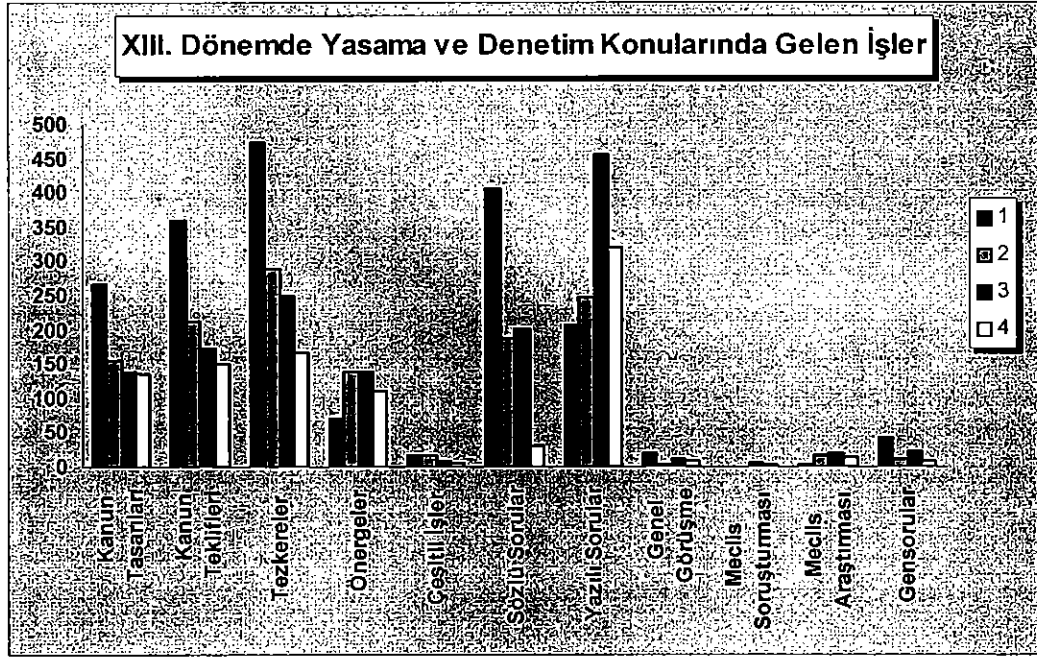
yürütülmesi ve koordinasyonu hakkındaki kanun²⁸³ ile tütün ve tütün tekeli kanunu²⁸⁴ önemli yasama çalışmaları olarak dikkat çekmektedir.

XIII. Dönemde Yasama ve Denetim Konularında Gelen İşler					
Dönem	22 Ekim 1965 – 13 Haziran 1969				
Toplantı Yılı	1	2	3	4	Toplam
Kanun Tasarıları	266	155	138	135	694
Kanun Teklifleri	362	214	172	150	898
Tezkereler	474	290	250	167	1181
Önergeler	70	140	140	112	462
Çeşitli İşler	17	18	8	5	48
Sözlü Sorular	406	187	202	32	827
Yazılı Sorular	208	247	457	320	1232
Genel Görüşme	21	4	10	8	43
Meclis Soruşturması	1	1	6	4	12
Meclis Araştırması	3	16	19	15	53
Gensorular	43	10	22	9	84

**Çizelge 12 - XIII. Dönem Millet Meclisine (22 Ekim 1965 - 13 Haziran 1969)
Yasama ve Denetim Konularında Gelen İşler**

²⁸³ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 5 Mayıs 1969, s. 2045.

²⁸⁴ **Düster**, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 9 Mayıs 1969, s. 2093.

Tablo 11 - XIII. Dönem Millet Meclisine (22 Ekim 1965 - 13 Haziran 1969) Yasama ve Denetim Konularında Gelen İşler 1 nci Toplantı Yılında gündeme gelen hususların diğer toplantı yıllarına göre daha yoğun olduğu görülmektedir.

11. 1969 Seçim Hazırlıkları

Millet Meclisi, AP grup başkan vekillerinin 28 Mayıs 1969'ta vermiş olduğu önerge üzerine 12 Ekim 1969'da yapılacak genel milletvekili seçimleri sonuçları hakkında Yüksek Seçim Kurulunca Türkiye radyolarından yapılacak nihai bildiri tarihinden üç gün sonra saat 15.00'te toplanmak üzere tatil edildi.²⁸⁵

²⁸⁵ Muhalefet, bir çok konu ve kanunun bu yasama döneminde görüşülemediğini beyan ederek Meclisin Haziran ortasında veya sonunda tatil edilerek seçmenin önüne meseleleri daha aydınlatmış olarak çıkmanın gerekli olduğunu ifade etti. Ancak, AP, 3.5 yıldır fedakarca çalışıldığını, her parti hakkındaki nihai hükmün millet tarafından verileceğini beyan etti ve gurubunun oy çokluğuna dayanarak Meclisten tatil kararını çıkardı. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 36, Birleşim 98, 28.5.1969, s. 729-748.

XIII. TBMM döneminde iç politika konularındaki müteakip siyasi gelişmeler, partilerin 1969 milletvekili genel seçimlerine yönelik olarak yaptığı icraatlar ve açıklamalar şeklinde geçmiştir.

TİP genel başkanı Mehmet Ali Aybar köylere kadar giderek köylülere oylarını kullanmalarını, sosyalizmin gelişmesi için halkın toplumsal bilincinin uyandırılması gerektiğini ve iktidara gelmek için işçi ve köylünün oylarına ihtiyaç olduğunu, ancak böyle sosyalizmin gerçekleşebileceğine inandığını söylüyordu. Aybar, toprak reformunun üç yıl içinde tamamlanacağına ve toprağın dağıtılmasının köylülerin sorumluluğuna verileceğine, sanayinin hızlandırılacağına ve Türkiye'yi bağımsız bir ülke haline getirmek için bankaların ve sigortaların millileştirileceğine yönelik sözler verdi.²⁸⁶ Aybar, seçim propagandasını doğu sorunu, petrol sorunu ve yabancı sermaye konularına yönelik olarak sürdürüyordu.

Necmettin Erbakan AP içindeki Demirel grubuna karşı çıkarak, Konya'dan bağımsız olarak adaylığını koyacağını bildirdi. Erbakan, AP oylarını bölmeyi ve 30-40 milletvekilliğinden oluşan bağımsız bir grup kurmayı umduğunu söylüyordu.²⁸⁷

MHP ülkenin geri kalmışlığını eleştirerek radyoda seçim kampanyasına başlıyor, zengin ile yoksul arasında büyüyen girdaptan ve Türk çocuklarını yabancı kültüre terk eden eğitim sisteminden söz ediyordu.²⁸⁸ GP genel başkanı Turhan Feyzioğlu uluslararası komünizm şebekesinin Türkiye'deki manevralarına son verilmesini

²⁸⁶ *Cumhuriyet*, 2.9.1969.

²⁸⁷ *Cumhuriyet*, 25-26.9.1969; Demirel'in sanayi kapitalizmine geçiş programı Anadolu esnafının tepkisini çekerken, batılılaşma karşıtlığı şeklinde ortaya çıkacak İslamcı tepkiyi de doğurdu. Bugün gazetesi aracılığıyla örgütlenen İslamcı kesim, partileşme sürecini, 1969'da Anadolu esnafının oyuyla Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'nin genel sekreterliğine seçilmiş olan ve AP'nin polis zoruyla bu görevden uzaklaştırdığı Prof. Necmettin Erbakan'ın genel başkanlığında, 26 Ocak 1970'de Milli Nizam Partisi'ni kurarak tamamladı. Feroz Ahmad, *The Turkish...*, s.245-246.; Bkz. Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyal-Ekonomik Tabanı 1946-1968*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971.; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası, "MSP Örnek Olayı"*, Alan Yayınları, İstanbul, 1985.

²⁸⁸ *Cumhuriyet*, 28.9.1969.

istiyordu. YTP genel başkanı Yusuf Azizoğlu 27 Mayıs 1960'tan bu yana olayların gelişimini kınayarak CHP'yi Silahlı Kuvvetleri sömürmekle ve AP'yi de eski demokratlara ihanet etmekle suçluyor, yeni bir kurtuluş cephesinin yaratılmasını istiyordu.

CHP genel başkanı İsmet İnönü ekonomik durgunluğu ve sosyal adaletin tesis edilmemiş olduğunu eleştiriyor, sanayileşmenin daha hızlandırılması gerektiğini bildirerek dünyanın diğer devletlerine daha ihtiyatlı ve uyanık bir şekilde davranılmasını tavsiye ediyordu. CHP seçim propagandasını partizan idarecilik, suiistimaller, irtica ve pahalılık konuları çerçevesinde sürdürüyordu.²⁸⁹ CHP genel sekreteri Bülent Ecevit ise 1969 seçimlerine iktidar umuduyla değil, bilimsel ve halkçı bir düzen değişikliği iddiasıyla girdiklerini belirterek yapacakları toprak reformunu "Toprak işleyenin, su kullananın" olarak özetliyordu.²⁹⁰

AP genel başkanı ve başbakan Süleyman Demirel ise, Türkiye'nin, şimdiye kadar AP'nin son dört yıllık iktidarında olduğu kadar siyasi hürriyet ve istikrara sahip olmadığını vurgulayarak Türkiye'nin durgunlaşmış olan ekonomisinin canlandırıldığını ve Kıbrıs sorununun savaşın ağzından görüşme masasına getirilmiş olduğunu söylüyordu.

²⁸⁹ Toker, **İsmet Paşanın..**, s.177-180.

²⁹⁰ **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.213.

III. BÖLÜM

XIII.DÖNEM T.B.M.M.'NİN DIŞ POLİTİKASI

1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Dış Politikası

İkinci dünya savaşının sona ermesi ile birlikte SSCB liderliğinde doğu bloğu ve ABD liderliğinde batı bloğu ortaya çıktı. Bu oluşum uzun yıllar boyunca dünyanın gündemine girmiş olan soğuk savaş²⁹¹ dönemini de başlatmış oldu. Türkiye, İkinci Dünya Savaşına girmemesine rağmen, savaş sona erdikten sonra Sovyet talepleri yüzünden yeni bir savaş riski ile karşı karşıya kaldı.²⁹² Bu koşullar altında Türkiye, SSCB'ni dengeleyecek bir güvenlik sisteminin içerisinde yer almak düşüncesiyle NATO'ya üye oldu.²⁹³ Bu dönemde Türkiye, iktidardaki parti liderlerinin önderliğinde dar bir kadro tarafından belirlenen Batıya yönelik bir dış politika oluşturma gayreti içerisinde oldu.²⁹⁴

²⁹¹ Soğuk savaş; iki blok arasındaki ilişkilerde, blokların ve üyelerinin davranışlarını denetlemeye yönelik, taraflarca benimsenmiş kuralların bulunmadığı, ilişkilerde salt güce dayanan davranışların başat olduğu bir dönem. Ayrıntı için bkz. Haluk Gerger, *Soğuk Savaşın Yumuşamaya*, Işık Yayınevi, Ankara, 1980; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993; İdris Bal, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

²⁹² Halbuki milli mücadele sırasında Ankara Hükümeti Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkilere ağırlık vermiştir. Bu politika o dönemde batılı işgalcilere karşı koz olarak kullanılmıştır. Bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s.379.

²⁹³ NATO, ABD ve Kanada önderliğinde 12 batılı devlet tarafından SSCB'ye denge olarak 4 Nisan 1949'da kurulmuştur. NATO Bakanlar Konseyi, SSCB'ye karşı Avrupa'da üs kurmak düşüncesiyle Türkiye ve Yunanistan'ı üye olarak çağırmaya karar vermişler, TBMM 18 Şubat 1952'de NATO'ya üyeliği kabul etmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem:9, c.13-1, s.239.; Yusuf Sarıncay, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'YA Girişi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.46.; Hüseyin Bağcı, "Türkiye ve AGSK:Beklentiler, Endişeler", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.593-616.;

²⁹⁴ Melek M. Fırat, *Türk Dış Politikasında Çok Yönlülüğe Geçiş Süreci (1960-1971)*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE Uluslararası İlişkiler, Ankara, 1996, s.3.

NATO'ya üyelik Türkiye'nin Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyetin ilanından sonra da dış politikasının belirlenmesinde etkili olan batılılaşma hedefine uygundu. Batı sistemi içinde yer almak Türkiye Cumhuriyetinin ilk ve sürekli dış politika aracı olmuştu.²⁹⁵ Batılılaşma hedefi İkinci Dünya Savaşından sonra, ulusal çıkarları genel olarak Batı, özel olarak da ABD çıkarları ile eşgüdümlü hareket etmeye dönüştü.²⁹⁶

1945-1960 döneminde Türkiye, Batı ve ABD ile sorunsuz olarak tanımlayabileceğimiz ilişkiler içerisinde bulunmuştur.²⁹⁷ Bu dönemde Türkiye'nin SSCB ve Ortadoğu²⁹⁸ ülkeleri ile ilişkileri gelişmemiş ve soğuktur. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türk dış politikasında yaşanan gelişmeler kamuoyunda devamlı tartışılmıştır. Ancak, geleneksel bir düşünce anlayışıyla dış politika kararlarının eleştirilmezliği ilkesine savaş sırasında uygulanan sansür de eklenince İnönü'nün direktifleri doğrultusunda biçimlenen dış politika, kamuoyunca fazla dikkate alınmamıştır.²⁹⁹ Çok partili demokrasiye geçilmesiyle birlikte iktidara gelen DP de popülist politikalarını dış politikaya yansıtamamıştır. Kamuoyu karar alma sürecinde etkili olmadığı gibi, Menderes tarafından alınan dış politika kararları doğrultusunda yönlendirilmiştir. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesini gerçekleştirenlerin hak ve özgürlüklere geniş yer veren bir anayasa hazırlaması, devletin yeniden yapılanması ile

²⁹⁵ Oral Sander, "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", *SBF Dergisi*, C. 37, No. 3-4, 1982, s. 105.; Bu kapsamda Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 9 Ağustos 1954'te Yugoslavya'nın Bled kentinde işbirliği maksatlı Balkan Paktı kurulmasına rağmen Türkiye ile Yunanistan arasındaki Kıbrıs sorunlarından dolayı işlememiş ve 1960'ta dağılmıştır. Gönülbol ve diğ., a.g.e., s.239-249.

²⁹⁶ Haluk Gerger, *Mayınlı Tarlada Dış Politika*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 33.; ABD, Yunanistan ve Türkiye'yi komünizm tehlikesinden kurtarmak için 400 milyon dolarlık yardım yapılmasına ve bu ülkelere sivil ve askeri yetiştirici personel gönderilmesine karar vermiştir. Bu öneri 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe girmiştir. İsmail Soysal, "Türk-Amerikan Siyasetinin Ana Çizgileri", *Bellefen*, Sayı.162, Nisan 1977, s.268.

²⁹⁷ Bu dönemin Türk dış politikası için bkz. Hüseyin Bağcı, *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2001;

²⁹⁸ Önemli petrol kaynaklarına yataklık eden Ortadoğu ile ilişkiler ABD güdümünde gelişmiştir. ABD'nin öngörüsü doğrultusunda Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'te kurulan Bağdat Paktı'na aynı sene İngiltere, Pakistan ve İran'da üye olmuştur. Önemli bir ittifak olmasına rağmen bu pakt Türkiye'ye bir fayda sağlamamış, SSCB ile ilişkilerini biraz daha bozmuştur. Irak'ın Pakt'tan çekilmesiyle 21 Ağustos 1959'ta paktın adı CENTO olarak değişmiştir. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, c.2, TTK, Ankara, 2000 , s. 502-503.

²⁹⁹ Edward Weisband, *II. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. Mehmet Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1937, s. 22-35.

ekonomik ve siyasi yapıdaki yeni denge arayışları iç politikada başlayan demokratikleşme sürecinin dış politikaya yansımaya ve dış politika konularının da kamuoyunca tartışılmaya başlanmasına vesile olmuştur.³⁰⁰

Özellikle, 1960 sonrası Kıbrıs bunalımlarının başlaması ile birlikte öncelikle ABD ile ilişkilerde sorunlar çıkmış, akabinde Türk-Yunan ilişkileri çok zayıflayarak savaş rüzgarları esmeye başlamıştır. Bu dönemde iç ve dış dinamiklerinde etkisiyle Türkiye Batı'dan ayrı ulusal çıkarları olduğunu anlayarak dış politikasını sorgulamaya ve yeni arayışlar içine girmeye başlamıştır. 1950'li yıllarda başlayan Kıbrıs sorunu, döneme egemen olan Soğuk Savaş ortamında ABD'nin müdahalesi ile Türkiye ve Yunanistan arasında çözülmüştür. Ancak 1964'teki Kıbrıs bunalımında Türkiye NATO'nun genel çıkarlarının ulusal çıkarlarından farklı olduğunu öğrenmiştir.

1960'dan sonraki yıllarda Kıbrıs, Türk dış politikasının temel gündemini oluşturmuş ve Türkiye'nin uluslararası ilişkilerini belirleyici faktör olmuştur. 1964 Kıbrıs bunalımı sonrasında uluslararası platformda yalnızlığını gören ve Batılı müttefiklerinin desteğini bulamayan Türkiye'nin ABD, SSCB, Yunanistan ve diğer ülkeler ile olan ilişkilerinde Kıbrıs daima ana gündem maddesi olarak yer almıştır.³⁰¹ 1965 seçimlerinde iktidara gelen Adalet Partisi hükümeti de Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek için dış kaynaklara gereksinim duyduğundan hareketle çok yönlü bir dış politika izleme yönünde karar alarak uygulamaya koymuştur.

³⁰⁰ Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 255-258.

³⁰¹ İdris Bal, "Türk Dış Politikası(1960-1980)", *Türkler*, c.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.90.; Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bir şube tarafından bakılan Kıbrıs işleri, XIII. TBMM döneminde müstakil bir Kıbrıs Bürosu olmuştur. 1968 yılında ise dışişleri personeline mesleki bilgilerini artıracak kurslar ve hizmet içi eğitim vermek üzere "Dışişleri Akademisi" kurulmuştur. Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz*, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.163.; Dışişleri Bakanlığı'nın reorganizasyonla ilgili açıklaması için bkz. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 29, (1967), s.13.

2. Hükümetin Dış Politika Programı³⁰²

Demirel iktidara geldiklerinde izleyecekleri dış politikanın ana unsurlarını savunma için ek güvenceler aramak, kalkınma için ekonomik yeni olanaklar sağlamak, çevre devletlerle sıcak ilişkiler kuran bir çember yaratmak ve uluslararası ortamlarda bağlı olunan antlaşmalar dışında da destek bulmak olarak özetlemiştir.³⁰³

Demirel iktidara geldikten sonra ise açıkladığı 3 Kasım 1965 tarihli hükümet programında izlenecek dış politikanın ana hedefleri olarak memleketin güvenliğini sağlam esaslara dayandırmak, Türkiye'nin itibar edilen ve işbirliği aranan bir devlet olarak milletlerarası ilişkilerinin çerçevesini daha da genişletmek, dış politikanın ekonomik kalkınma çabalarına yardımcı olmasını sağlamak ve Kıbrıs sorununu, bütün ilgili tarafların meşru hak ve menfaatlerini ihlal etmeden, Türkiye'nin hak ve menfaatlerini de koruyacak bir çözüm şekline bağlamak olarak belirtmiştir.³⁰⁴

Programda ayrıca, Türkiye'nin coğrafi ve stratejik konumu gereği ortak güvenlik sistemine gereksinim duymasının bir sonucu olarak NATO, CENTO ve Bölgesel İttifaklara üye olduğu belirtilerek, Batı bağlantılı geleneksel dış politikaya bağlılık bildirildikten hemen sonra, bu politikanın gözden geçirilmesinin uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklerin gereği olduğu vurgulanmıştır.³⁰⁵

Yeni hükümet sadece Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirerek değil, başta Ortadoğu olmak üzere tüm Arap ve Müslüman kardeş ülkelerle Birleşmiş Milletler Yasası ve Bandung Konferansı prensiplerine sadık olarak dostluk münasebetlerini kuvvetlendirmeye çalışacağını ve çok yönlü bir dış politika izleyeceğini bildirmiştir.³⁰⁶

³⁰² Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 14, (1965), s.59-65.

³⁰³ Cüneyt Arcayürek, *Demirel Dönemi...*, s. 85-95.

³⁰⁴ Kazım Öztürk, *TC Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 658.

³⁰⁵ Öztürk, a.g.e, s. 660-661.

³⁰⁶ Öztürk, a.g.e, s. 663.

Yeni hükümet Kıbrıs politikasında da değişik bir üslup kullanarak Türk cemaatine yönelen yeni baskı ve tecavüzlere karşı müsamaha göstermemekte devam edeceğini beyan etmekle birlikte Kıbrıs sorununun Türk Yunan ilişkileri çerçevesinde değerlendirileceğini de açıklamıştır. Kıbrıs'ın Zürih ve Londra Antlaşmalarında kabul edilen statüsünün Lozan Antlaşmasıyla Türkiye ve Yunanistan arasında oluşturulan dengenin bir unsuru olduğu ve bu dengenin bozulmaması gerektiği belirtilerek başlamış olan Türk Yunan görüşmelerinin sorunun barışçı yollarla çözülmesi konusunda ümit doğurduğu bildirilmiştir.³⁰⁷

Uluslararası sistemin değişen koşulları, bu koşullara duyulan ekonomik gereksinimler ve uyum gösterme çabalarının bir sonucu olarak hazırlanan Adalet Partisi dış politika programının önceki hükümet programlarından farklılıkları bulunmaktaydı.

XIII. TBMM Hükümeti Döneminde uluslararası ilişkileri çok yönlülestirmek konusunda önemli adımlar atılmış, ekonomik kalkınma ana eksenini etrafında dış ilişkiler oluşturulmuştur. Hükümet, çok yönlü dış politika hedefine ulaşmak için yumuşak bir diplomatik üslupla uluslararası platformdaki siyasi ve ekonomik etkinliğini artırmak çabası içinde olmuştur.

3. Kıbrıs Sorunu ve Türkiye-Yunanistan İlişkileri

Atatürk dönemindeki yakınlaşmayı hariç tutacak olursak Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler genelde soğuk bir seyir izlemiştir. İlişkiler esnasındaki ana gündem maddesi ise genelde Kıbrıs³⁰⁸ olmuştur.

³⁰⁷ Öztürk, a.g.e, s. 664-665.

³⁰⁸ Kıbrıs, Türkiye'ye 40 mil, Yunanistan'a 600 mil uzaklıkta olup Doğu Akdeniz'i kontrol etmesi sebebiyle stratejik öneme sahip Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır. 1571'de Osmanlılar tarafından fethedilmiş, 1878'de Berlin antlaşması ile İngiltere'ye kiralanmış, 1923 Lozan antlaşması ile İngiltere'ye kalmıştır. Adada yaşayan Rumlar adanın Yunanistan'a iltihakı için zaman zaman girişimlerde bulunmuşlardır. *Meydan Larousse*, c.7, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972, s.223.

Yunanistan'da 1952 seçimlerinde Kıbrıs'la birleşmeyi isteyen gruplar iktidara gelmiş ve akabinde Enosis³⁰⁹ düşüncesi halk arasında giderek daha fazla destek bulmaya başlamıştır. Bunun yanında Türkiye'nin o dönemde NATO'ya üyeliğini dış politikasının en önemli gayesi olarak algılaması ve ABD'nin Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesine olumlu yaklaşacağı şeklindeki kanaatler, Yunan politikasının değişmesinde etkili olmuş, Atatürk dönemindeki iyi ilişkileri bozmuştur.³¹⁰

10 Mart 1925'de İngiltere'nin imzaladığı Letters Patent ile Kıbrıs için koloni statüsü kazanan İngiltere, 1950'lerde gelişen Enosisçi hareketi kontrol altına alamamış, Kıbrıs Türkleri bu durumdan kaygılanarak Türkiye'de dernekler kurmuş ve Türkiye'nin ilgisini Kıbrıs'a çekmeye başlamışlardır.³¹¹

İngiltere ise Enosisçilere karşı Kıbrıs Türklerini ve Türkiye'yi yanına alarak Rumları dengelemeyi amaçlamıştır. Türkiye 1956-1958 döneminde Adanın Türkiye ve Yunanistan arasında taksimini; İngiliz egemenliğinin sona ermesi halinde de Türkiye'ye bağlanmasını savunmuştur. 1959 yılında Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları Zürih'te çözüm için genel plan üzerinde anlaşmışlar, 16 Ağustos 1960 günü Kıbrıs Cumhuriyeti ilan edilerek Eylül ayı sonunda da Birleşmiş Milletler (BM) üyeliğine kabul edilmiştir. Kıbrıs Cumhuriyetini kuran düzenlemeler Türkiye açısından en uygun seçenek olan adanın taksiminden ve kuzey kesimin Türk topraklarına resmen ve hukuken dahil edilmesinden kesin olarak vazgeçmesine sebep olmuştur.³¹²

Zaman içerisinde iki toplum arasında ilişkilerin soğuması ile birlikte 24 Aralık 1963 günü, Rumlar Lefkoşa'da amaçlarına şiddet ve terör ile ulaşmak maksadıyla 24

³⁰⁹ İngilizleri adadan kovmak, Türkleri yok etmek ve Yunanistan'la birleşmek ana eksenini etrafında şekillenmiş bir düşüncedir. 1951 yılında adaya gelen Yunanlı albay Grivas bu düşüncüyü EOKA adı altında örgütlemiştir. Emin Demirel, **Kanayan Dünya**, Güvenlik ve Hukuk Muhabirleri Derneği Yayınları, İstanbul, 1994, s.162.

³¹⁰ Birgül Demirtaş Coşkun, "Değişen Dünya Dengelerinde Türk Yunan İlişkileri", **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.202-203.

³¹¹ Hikmet Özdemir, "Akdeniz'in En Uzun Krizi", **Yeni Türkiye**, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl 1, Mart-Nisan 1995, s. 252.

³¹² Özdemir, **a.g.m.**, s.253.

Türk'ü öldürmüş ve 40 Türk'ü de yaralamışlardır. Bunun üzerine 25 Aralık'ta Türk jetleri Lefkoşa üzerinde uçmaya başlamış, gelişmeler üzerine 15 Ocak 1964'de İngiltere'nin girişimiyle Türkiye, Yunanistan, Kıbrıs Rum kesimi ve Kıbrıs Türk tarafının katılımıyla Londra'da bir toplantı yapılmış ama sonuç elde edilememiştir.³¹³

1963 yılı sonundaki Rumların baskı ve şiddet politikası Kıbrıs'ı Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri haline getirmiştir. Kıbrıs konusu Türkiye'nin büyük devletlerle ilişkileri yanında genel dış politika eğilimlerini de derin etkisi altına almıştır.³¹⁴

1965 yılının sonlarında Türkiye ve Yunanistan'da meydana gelen iktidar değişiklikleriyle Kıbrıs konusunda uzlaşmasız politika süren İnönü ve Papandreu hükümetleri devrilerek yerlerine ABD tarafından Kıbrıs'ta kesin çözüm konusunda desteklenen Demirel ve Stefanopulos hükümetleri işbaşına gelmiştir. Her iki hükümetinde ekonomik ve siyasi desteğe olan ihtiyacı ABD'yi karşılama almalarına engel olmuştur.³¹⁵

I. Demirel Hükümetinin uluslararası arenada da ne kadar yalnız olduğunu anlaması uzun sürmemiştir. 18 Aralık 1965'te BM Genel Kurulunda Kıbrıs'ın, diğer devletlerin (Türkiye ile Yunanistan) müdahalesi olmadan mutlak bir bağımsızlığı sürdürmeye hak kazanmasına dair Makarios³¹⁶'un tezi onaylanmış, 6 ülkenin Türkiye'nin lehinde, 47 ülkenin aleyhte ve 51 ülkenin de çekimser oyuyla bu tez kabul edilmiştir.³¹⁷

³¹³ Armaoğlu, a.g.e., s.786-787.

³¹⁴ Nasuh Uslu, "Kıbrıs Sorunu", 21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.263.

³¹⁵ Fırat, a.g.e, s. 145.

³¹⁶ Makarios (1913-1977) Kıbrıslı Rum din ve siyaset adamı. İngiliz egemenliğine karşı mücadele etmiş ve bağımsızlıktan sonra Cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, c.6, s.2977.

³¹⁷ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 15, (1965), s.20-47; Cumhuriyet, 18.12.1965.

Türk hükümeti, SSCB ve Bağlantısızlar nezdinde yapmış olduğu tüm girişimlerin başarısız olduğunu bu oylamayla anlamış, Birleşmiş Milletlerin Kıbrıs'taki hukuki durumu değiştirmeye yetkisi olmadığını ileri sürerek, Birleşmiş Milletler kararının geçerliliğini reddetmiştir.³¹⁸ BM kararı kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılanmıştır.

Bu gelişmeler üzerine Mecliste 27 Aralık'ta başlayan genel görüşmeler 29 Aralık'a kadar sürmüş, partilerce iki konuda görüş birliğine varılmıştır. İlki Kıbrıs konusunda milli bir politika oluşturulamamış olması, olayların günlük tepkilerle değerlendirilmesidir. Diğeri, Türk dış politikasının batıya odaklanması sebebiyle bağımsızlıklarını yeni kazanan uluslara sırt çevrilmesi neticesi uluslararası platformda yalnız kalınmasıdır. Genel görüşmeler esnasında söz alan muhalefet partileri Türkiye'nin Garanti Antlaşması'na dayanarak adaya silahlı müdahalede bulunması görüşünde birleşmişlerdir.³¹⁹

CHP, bu görüşmelerde Türkiye'nin adaya müdahalesini engelleyen Johnson'un mektubunu kamuoyuna açıklayarak o dönemde müdahale olanağının bulunmadığının ortaya çıkmasını istemiş, fakat AP bir devlet başkanından bir hükümet başkanına yollanan bir mektubun kamuoyuna açıklanmasının diplomatik geleneğe aykırı olduğunu, Johnson'un izni alınmadan bunun söz konusu olamayacağını, aksi takdirde Türkiye'nin güvenilirliğini yitireceğini ve yabancı devletlerin artık mesaj yollamak yerine gazeteye ilan vereceklerini söyleyerek bu isteği veto etmiştir.³²⁰ Başbakan Demirel 4 Ocak 1966 günü yaptığı basın toplantısında " Türk hükümeti Kıbrıs meselesinin kendi rızası dışında ve emrivakilerle tek taraflı bir şekilde halledilmesine hiçbir zaman rıza göstermez ve göstermeyecektir." demiştir.³²¹

³¹⁸ Hükümet tarafından "Milletlerarası antlaşmalardan doğan hakların BM tarafından kaldırılamayacağı ve bahis konusu BM kararının tavsiyeden öte gidemeyeceği" vurgulanmıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, aynı yerde ; Milliyet, 19-26.12.1965.

³¹⁹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, c.2, Birleşim 28, Oturum 1, s. 22-32.

³²⁰ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, c.2, Birleşim 30, Oturum 2, s. 171-186.; Toker, **İsmet Paşanın..**, s.66-67.; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 15, (1965), s.59-61.

³²¹ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 16, (1966), s.83.

Bu esnada basında Amerikan Büyükelçisi Parker Hart'ın , Türklerin Kıbrıs'a çıkarma yapmasını önledikleri görüşünü yalanladığına dair haberler yer almıştır. CHP buna şiddetli tepki göstermiştir. Çünkü Hart'ın demeci, Amerikan baskısı hakkında İnönü ve CHP'nin yalan söylediğini ima etmiştir. CHP gençlik kolunun, genel başkan İnönü'ye bir mektup yollayarak, çekilmesini ve yerini daha genç birine bırakmasını istediğini bildirmesi de kamuoyunun gündeminde olan haberler arasındadır.³²²

14 Ocak 1966'da Johnson mektubunun Hürriyet gazetesinde yayımlanmasıyla hükümet emrivaki ile karşılaştığını söyleyerek mektubun resmen açıklanmasına karar vermiştir.³²³ TBMM'nde muhalefet partileri, mektubun TBMM veya hükümet kararıyla değil de basın vasıtasıyla açıklanması sebebiyle hükümeti eleştirmiş, özellikle MP Demirel'i "Vesikayı Hürriyet'e satmakla" suçlamıştır.³²⁴

Kıbrıs sorununun BM kararından sonraki gelişmelerine tedbir almak ve tatbikatta izlenecek yolları tespit etmek maksadıyla da 17-22 Ocak 1966 tarihlerinde konuyla ilgili Türk Büyükelçilerinin ve ilgililerin katılımıyla Ankara'da bir toplantı düzenlenmiştir.³²⁵ Yunanistan ve Kıbrıs 2 Şubat'ta Enosis'i önleyen, direkt veya indirekt olarak Ada'nın taksimini öngören çözüm yolunu reddettiklerine dair ortak bir bildiri yayımlamışlardır. Ankara, bu bildiriye "Adanın Yunanistan'a ilhakı bir çözüm şekli olamaz ve düşünülemez." diyerek tepki göstermiştir.³²⁶

³²² Cumhuriyet, 4-8.1.1966.; Toker, aynı yerde.

³²³ Demirel, MM'nde yaptığı konuşmada Johnson mektubunun yayımlanması konusunda "Biz, hala mektubun açıklanmasının uygun olmadığını söylüyoruz. Ancak, mektup bir gazetede yayımlanmıştır, ama yanlıştır. Bu sebeple halk efkarının gerçeği olduğu gibi öğrenmesi için mektupların açıklanması bir zaruret haline gelmiştir." demiştir. Mektupların tam metni için bkz. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 16, (1966), s.59, 100-110.

³²⁴ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, c.2, Birleşim 35, Oturum 1, s. 387-388. ; Johnson mektubunun Hürriyet'te yayımlanması Gazeteci Cüneyt Arcayürek'e basın ödülü kazandırmış, ancak hakkında soruşturma açılmıştır. Milliyet gazetesi ise ertesi gün İnönü'nün Johnson'a cevabını yayımlamıştır. Toker, **a.g.e**, s.68.

³²⁵ Toplantıya Kıbrıs Türk Cemaat Meclis Başkanı olarak ta Rauf Denктаş 22 Ocak'ta katılmıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 16, (1966), s.111-112.

³²⁶ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 17, (1966), s.22.

1966-1967 yılları Türkiye ile Yunanistan arasında ikili görüşmelerin hazırlıklarıyla geçmiştir. ABD, Enosis karşılığında adada Türkiye'ye üs verilmesi, böylece Kıbrıs'ın NATO denetimine girmesi çözümü üzerinde ikili görüşmelerin başlaması için yaptığı girişimleri sürdürmüştür. Ancak Türkiye ve Yunanistan ödün vermez politikalarına devam edince Kıbrıs'taki iki toplum arasındaki ilişkiler giderek daha gerilimli bir hal almıştır.³²⁷

Çözümsüzlük ve ikili görüşmelerin uzaması adada silahlı mücadeleden başka çözüme inanmayan her iki toplumun şahinlerinin güçlenmesine yol açmıştır. Hükümetin, 504 Kıbrıslı Türk mücahidi tahsillerini tamamlamak üzere Türkiye'ye çağırması³²⁸ ve mücahitleri eğittiği gerekçesiyle Kıbrıs hükümeti tarafından istenmeyen kişi ilan edilen Türk Askeri Ataşesi Albay Kemal Coşkun'u Türkiye'ye çekmemesi³²⁹ yönünde aldığı kararlar ilişkilerdeki sıkıntıyı biraz daha artırmıştır.

Türkiye'de de zaman zaman Kıbrıs'a yönelik gösteriler yapılarak hükümetin daha aktif davranması yönünde dikkati çekilmiştir. Kıbrıs'taki Rum ve Yunanlılardan büyük baskı gören Türk toplumunun korunması için, hükümetten talepte bulunmak amacıyla, Kıbrıslı mücahitlerin Ankara'da yaptıkları böyle bir gösteri yürüyüşü Toplum Polisi tarafından dağıtılmıştır.³³⁰

Türkiye ve Yunanistan arasında savaş rüzgarları estiren ve temel sorun niteliğinde olan Kıbrıs'a ilişkin görüşmeler 9 Eylül 1967'de Keşan'da ve 10 Eylül 1967'de Dedeağaç'ta Başbakanlar düzeyinde Süleyman Demirel ve Konstantin Kollias

³²⁷ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:18 (1966), s.24-31.; Ayrıca bu yıllarda Yunanistan tarafından Batı Trakya'daki Türk okullarına konan Türkçe eğitim yasağı da gündemi uzun süre işgal etmiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 25, (1966), s.30.; Türkiye, Çekoslovakya'nın Kıbrıs'a silah sevk etmesini protesto etmiş ve bu silahların BM'e teslimini istemiştir. Uzun görüşmeler sonunda Makarios Çek silahlarının BM kontrolüne verilmesine razı olmuştur. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 29, (1967), s.15.; Yunanistan'da hükümet darbesi yapan askerler 21 Nisan 1967'de idareyi ele almışlardır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 31, (1967), s.35.

³²⁸ **Yön**, No: 149, Ankara, 1966, s.4-5.

³²⁹ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:18 (1966), s.33-34,37.

³³⁰ **Cumhuriyet**, 24.8.1967.

arasında yapılmıştır. Bu görüşmeler Yunan tarafının Türkiye'nin Enosis'e razı olması karşısında Batı Trakya sınırında bazı tavizler vereceklerini ileri sürmelerine rağmen Türk tarafının ret etmesinden dolayı sona ermiştir.³³¹ Enosis dışında bir çözüm bulunması gerektiğini belirten Demirel Türkiye'nin koşullarını şu şekilde sıralamıştır;³³²

1. Kıbrıs taraflardan birine ilhak edilemez,
2. Antlaşmalar tek taraflı olarak değiştirilemez,
3. Adadaki iki toplum birbirinin egemenliği altına giremez,
4. Lozan dengesi bozulamaz.

Görüşmeler sorun için bir çözüm yolu getirmemiş ve basın tarafından da bir yenilgi olarak değerlendirilmiştir.³³³ Demirel 12 Eylül'de yaptığı basın toplantısında "Kıbrıs meselesinin bugüne kadar barışçı bir çözüm yoluna kavuşmamasında Yunanistan'ın adayı kendisine ilhaktan gayri bir hal şeklini mümkün görmemesi başlıca amil olmuştur, Türkiye Ada'nın ilhakına hiçbir zaman rıza göstermeyecektir." diyerek görüşmelerde neden bir sonuç çıkmadığını açıklamıştır.³³⁴

Demirel bu dönemde Kıbrıs davasına destek aramak amacıyla sosyalist ülkelere yaklaşma politikası uygulamaya başlamış, 13-17 Eylül'de Romanya'yı ve 19-29 Eylül günlerinde SSCB'yi ziyaret etmiştir. Yunan Başbakan Yardımcısı ve Savunma Bakanı General Spandidakis ise 21 Ekim 1967 tarihinde Kıbrıs'ı ziyaret etmiş olup, "Kıbrıs meselesine Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesinden başka bir çözüm yolu bulunamaz" diyerek hükümetinin bu yöndeki kararlılığını ortaya koymuştur. Aynı

³³¹ O günlerde Kıbrıs basınının görüşünü vermek açısından Kıpros gazetesinin yorumu dikkat çekicidir..Kıbrıs'ı taksim edip ada üzerinde bir köprübaşı kazanmak isteyen Türkiye'nin tutumu, ikili müzakerelerin başarılı olması ümidini mahvetmektedir... Özlediğimiz Enosisi getirmeyeceği için ikili görüşmelerin başarısızlığa uğrayacağı muhakkaktır. Hiç değilse bu başarısızlıktan sonra ne yapacağımız hakkında kendimize doğru bir yol çizmeliyiz.." Cemalettin Ünlü, **Kıbrıs'ta Basın Olayı (1878-1981)**, Başarı Matbaası, Ankara, 1981, s. 263.

³³² **Hürriyet**, 10 Eylül 1967; Bu koşullar, Türkiye'nin müteaddit defalar benimsediğini açıkladığı temel prensiplerdir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 19, (1966), s.58.

³³³ **Milliyet**, 9-11.9.1967

³³⁴ **Cumhuriyet**,13.9.1967.

dönemde Trakya'daki Türk toplumuna karşı da Yunan hükümeti tarafından yeni baskılara başlanmıştır.³³⁵

Bütün bu gelişmeler üzerine 1964'ten itibaren adaya girmesi yasak olduğu için Ankara'da ikamet eden ve TMT ile yakınlığı bilinen Rauf Denктаş harekete geçerek İskenderun'dan bir balıkçı motoru ile yola çıktı. 31 Ekim'de Kıbrıs'a girerken yakalanması yeni bir diplomatik kriz başlattı. Kıbrıs hükümeti Ankara'nın durumdan haberdar olduğunu söyleyerek Türk hükümetini kınayan bir açıklama yaptı. Hükümet Denктаş'ın bilgisi dışında Ankara'yı terk ettiğini ileri sürdü ve 31 Ekim'de tutuklanmış olan Rauf Denктаş'ın serbest bırakılmasını Kıbrıs Hükümetinden istedi. Kıbrıs Hükümeti bu isteği yerine getirmediği için büyük bir krizin başlamasına yol açabilirdi. Ancak, Denктаş'ın adaya bir daha yasa dışı yollardan girmeyeceğine dair mahkemeye taahhüt vermesiyle Türkiye'ye iadesi yapıldı.³³⁶

Kıbrıs'la ilgili gelişmeler devam ederken hükümeti adaya asker çıkarmadığı için eleştiren CKMP Genel Başkanı Türkeş, Meclise bir önerge vererek Demirel'in Kıbrıs siyaseti için bir gensoru açılmasını istedi ise de önerge geri çevrildi.³³⁷ Başbakan Demirel, bu önerge üzerine AP meclis grubuna Kıbrıs siyaseti hakkında verdiği raporda, Kıbrıs bunalımının çok karışık ve güç bir sorun olarak kendisine miras kalmış olduğunu, 27 Mayıs 1960'da askeri müdahale neticesi içişlerinin ön plana geçmesiyle Türkiye'nin bu konuda durumunun zayıfladığını ve Enosis'in de daha kuvvetlendiğini, bu son kriz sırasında Türkiye'nin blöf yapmadığını; yumruğunu sıkarak ortaya koyduğunu beyan etmiştir.³³⁸

³³⁵ Armaoğlu, a.g.e., s.798.

³³⁶ Ercüment Yavuzalp, **Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s.47-48.; **Cumhuriyet**, **Milliyet**, 2-13.11.1967.

³³⁷ **Milliyet**, 5.11.1967.

³³⁸ **Cumhuriyet**, 6.11.1966.

Denktaş olayının etkileri devam ederken Rum toplumunda Enosis dışı çözümleri reddeden Grivas ile EOKA³³⁹ grubu 14 Kasım'da Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırarak 22 Türk'ü öldürdüler.³⁴⁰ Gelişmeler üzerine, 15-16 Kasım'da meclis birleşik toplantısında Kıbrıs konusu görüşüldü ve daha sonra yapılan gizli oturumda TBMM, 435 üyeden 432'sinin oyu ile hükümete Türk Silahlı Kuvvetlerini yurt dışında kullanma yetkisi verdi.³⁴¹

Kamuoyu, Kıbrıs sorununun Türk ekonomisine kötü etkileri olduğunu düşünüyordu. Bir türlü sonuçlanmayan bu buhran ülkede istikrarsızlık ve ciddi kaygılar yaratıyor, hükümetin, yurdun ekonomik sorunlarıyla uğraşması gerekirken, zamanını daha çok dış politikaya harcamasına sebep oluyordu. Neticede kamuoyunun tepkisinin arttığı, öğrencilerin Amerika ve Demirel hükümetine karşı gösteriler yaptıkları gergin bir dönem başladı. Halkta ordunun Kıbrıs'a askeri müdahale yapacağına dair beklentiler ile bunun bir türlü gerçekleşmemesinden kaynaklanan hayal kırıklıkları vardı.³⁴² Donanmanın İskenderun'da çıkarma hazırlıklarına başlaması ve jetlerin ada üzerinde ihtar uçuşları yapmasına rağmen ordunun gerek planlama gerekse lojistik açıdan başarılı bir çıkarma hareketi için hazır olmadığı düşüncesiyle askeri müdahale gerçekleşmedi.³⁴³

Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 17 Kasım'da Yunanistan'ın iki ülke arasındaki ilişkilerde sistematik gerginlik yarattığı gerekçesiyle Yunan Büyükelçisine bir nota verdi. Yunan hükümeti cevabi notasında gergin havanın ortadan kaldırılması için

³³⁹ Yunanlı albay Grivas tarafından 1 Nisan 1955 tarihinde Enosisi gerçekleştirmek için kurulmuştur. Alt yapısı 1951'de kurulan Rum Gençlik Örgütü PEON'dur. Yunan ordusu ve Rum kilisesi tarafından desteklenmiştir. Enosis'e karşı çıkan Rumları öldürdükten sonra Türk ve İngilizlere karşı eylemlere başlamışlardır. Demirel, a.g.e, s.162-165.

³⁴⁰ Fırat, a.g.e, s.153.; Olayların ilk kıvılcımı 8 Nisan sabahı Geçitkale'ye 8-10 km. uzaklıkta bulunan Tathısu köyüne Rumların ateş açması ve iki saatlik çatışma yaşanmasıdır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 31, (1967), s.21.

³⁴¹ Armaoğlu, a.g.e, s. 809-810.; TBMM'nin 148 No'lu Kararı için bkz.**Düster**, Beşinci Tertip, c. 7, Birinci Kitap, 17 Kasım 1967, s.141.

³⁴² Cumhuriyet, 17-21.11.1967.

³⁴³ Konuyla ilgili toplantı esnasında Genelkurmay Başkanı Cemal Tural, Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel, Kara Kuvvetleri Komutanı Refik Yılmaz ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Necdet Uran'da hazır bulundu. Bkz. Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.120-124.

görüşmeye hazır olduğunu belirtti.³⁴⁴ 22 Kasım'da BM ve ABD devreye girerek Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs hükümetlerine yardımcı olmak ve Doğu Akdeniz'de bir savaş tehlikesini ortadan kaldırmak için istişarede bulunmak üzere temsilci görevlendirdiler. İstişareler olumlu sonuç verdi ve 30 Kasım'da anlaşma metni kabul edildi.³⁴⁵ Bir kaç gün içinde ABD Başkanı Johnson'un özel temsilcisi Cyrus Vance şu koşullar doğrultusunda bunalımı dağıtmıştı. Yunanistan Enosisten vazgeçecek, Grivas adadan uzaklaştırılacak, zarara uğrayan Türk köylerine tazminat ödenecek, Türkiye almış olduğu savaş tedbirlerini kaldıracak ve her iki ülkede 1960'ta olduğu gibi Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne saygı göstermek yükümlülüğü altında bulunacaklardı.³⁴⁶

Kıbrıslı Türkler ayrı yaşama konumlarını hukuki bir çerçeveye kavuşturmak maksadıyla 28 Aralık 1967'de Kıbrıs Geçici Türk Yönetimini ilan ettiler. Kıbrıs Türk toplumunun yasama, yürütme ve yargı işleri düzenlenerek, federe bir devlet örgütü gerçek anlamıyla kuruldu. Dışişleri Bakanı Çağlayangil gelinen bu durumun aslında fiili durumdan kaynaklandığını belirterek barışçı çözüm şekli aramaktan uzaklaşılması şeklinde yorumlanmaması gerektiğini bildirmiştir.³⁴⁷

Türkiye, 20 Ocak 1968'te Kıbrıs sorununun çözümünü kolaylaştıracağı düşüncesiyle, bir iyi niyet göstergesi olarak, hiçbir ülkeyle diplomatik ilişki kuramamış olan Yunan cunta hükümetini tanımıştır. NATO'nun güneydoğu zincirinin kopmamasına özen gösteren ABD de Türkiye'nin kararından üç gün sonra yeni hükümeti tanıdığını açıklamıştır. Ancak, Türkiye'nin bu davranışına karşılık Kıbrıs Türk ve Rum toplumları arasındaki sorunlarda değişen bir şey olmamıştır.³⁴⁸

³⁴⁴ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:38 (1967), s.24-31.

³⁴⁵ Murat Sarıca, **Kıbrıs Sorunu**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1975, s. 145-146.

³⁴⁶ **Cumhuriyet**, 29.11-1.12.1967.

³⁴⁷ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:38 (1967), s.78-79.

³⁴⁸ **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.197.

1967 Kıbrıs bunalımında Kıbrıslı Türkler saldırıya uğramış ve Türkiye müdahalede bulunamamıştı. Bu Türkiye'ye ordusunun sınır ötesinde çıkarma yapmak için teknik yönden yetersiz olduğunu ve tedbir alması gerektiğini öğretmiştir. Ayrıca Kıbrıs sorunu sebebiyle sol çevrelerde başlamış olan ABD ve NATO karşıtlığı tüm kamuoyuna yayılmıştır.

Ayrıca, 20 Nisan 1951 tarihli Türk-Yunan kültür antlaşmasının öngördüğü karma komisyon Ekim 1968'de Ankara'da, Aralık 1968'de Atina'da toplanmış ve Türk-Yunan Kültür Komisyonu Ankara ve Atina Toplantıları Protokolü imzalanmış olup bu protokolde Lozan Antlaşması'nı teyit eden azınlıkların kendi dillerinde eğitim görmesi ve kitapların Türkiye'den gönderilmesi esasları belirlenmiştir.³⁴⁹

Millet Meclisinde 22 Ocak 1969'da Kıbrıs konusunda genel bir görüşme yapılmış, gruplar ve şahıslar adına yapılan konuşmalardan sonra Dışişleri Bakanı Çağlayangil 1965'ten bu yana hükümetin politikasını izah ederek, milli bir politika dışına çıkmadığını, Grivas'ın ve Yunan askeri kuvvetlerinin Ada'yı terklerinin sağlandığını, Ada'da etkili bir Türk idaresinin yerleştiğini, Türk soydaşlar üzerindeki kısıtlamaların kaldırıldığını, Denktaş'ın Ada'ya döndüğünü, toplumlararası görüşmelere başlanıldığını hükümetin başarılı çalışmaları olarak izah etmiştir.³⁵⁰

4. Türkiye-ABD İlişkileri

Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiler genelde sorunsuz bir seyir izlemesine rağmen, 1962'de Küba krizi ve füzeler meselesi ortaya çıktığında Sovyetlerin Küba'ya yerleştirdikleri füzeleri çekmeye karşılık ABD de Türkiye'deki Jüpiter füzelerini söktürmüştür.³⁵¹ Bu gelişme Türk kamuoyunun ABD'nin istediği zaman Türkiye'nin

³⁴⁹ Zerrin Balkaç, "Batı Trakya Türkleri", *Türkler*, c.20, Ankara, 2002, s. 483.

³⁵⁰ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No:52, (1969), s. 60-75.

³⁵¹ Siyasi tarih açısından Küba Füze Bunalımı yumuşamanın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu olaydan sonra acil durumlarda iletişim kurmak amacıyla ABD-SSCB arasında kırmızı telefon hattı tesis edilmiş,

güvenliğini ve varlığını tehlikeye atacak kararlar almaktan çekinmeyeceği inancına kapılmasına yol açmıştır. Böylece Türkiye'nin Sovyetler karşısındaki güvenliği ABD'nin kendi güvenliği uğruna zayıflatılmıştır.³⁵²

1961 Anayasasının liberal ortamı ile serpilen sol akımlar bu gelişmelerle anti ABD propagandasına başlamıştır.³⁵³ 1964 sonunda ABD'nin ortaya attığı nükleer silahların kullanımında diğer NATO müttefiklerini de ortak etmek istediği çok taraflı nükleer güce (Multi Lateral Force-MLF) katılmayı Türkiye reddetti. Bu reddin Yüksek Sovyet Şurası Başkanı Podgorny'nin Ankara ziyaretine rastlaması ABD'ye karşı mesaj niteliğindedir. Türkiye'de gelişen sol akımlar nedeniyle ABD ile ilişkiler ve NATO üyeliği sorgulanmaya başlanmıştı. ABD'nin Yunanistan yanlısı tutumu bu gelişmelere ivme kazandırmaktaydı.³⁵⁴

ABD desteği ile iktidara geldiği söylenen ve merkez sağda yer alan Demirel hükümetinin ilk dış politika sorunu olan 1965'teki BM Genel Kurulundaki Kıbrıs oylamasında ABD'nin Türkiye lehine oy veren nadir ülkelerden olması kamuoyunu yatıştırmaya yetmedi. Muhalefet partileri ABD ve NATO'ya endeksli dış politikaların gözden geçirilmesinin gerekliliğini vurguladılar.³⁵⁵

1966'da Johnson mektubunun tam metninin basında yer almasıyla, Türk basınında ve özellikle soldaki aydınlar arasında ABD ve NATO karşıtı bir kampanya başladı. Bu görüşü destekleyenler İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'nin

Nükleer Denemelerin Yasaklanması Antlaşması imzalanmış, 1975 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansına gidecek olan yumuşama süreci hızlanmıştır. Fırat, a.g.e, s.7.

³⁵² Türk-ABD ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Nasuh Uslu, **Türk-Amerikan İlişkileri**, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000; Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, AÜSBF, Ankara, 1979; Çağrı Erhan, "Osmanlı-ABD İlişkileri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999, s.235-246.

³⁵³ TİP genel başkanı Aybar'la kimi yazarların, ABD'nin Türkiye üzerindeki egemenliğini ortaya çıkaran davranışlarıyla oluşan bilinçlenme bir ölçüde kamuoyuna yansımıştır. Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.155.

³⁵⁴ Mehmet Gönlübol ve diğerleri, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, AÜSBF Yayınları No:279, Ankara, 1974, s.544-546.

³⁵⁵ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, C.2 (1965-1966), Birleşim 28, Oturum 1, s. 16-38.

Atatürk'ün izlediği dış politikayı terk ederek Batıya, özellikle de ABD'ye bağımlı bir dış politika izlediğini, ekonomik, siyasi ve askeri açıdan bağımlı bir hale geldiğini, ABD güdümlü bir dış politika ile kendi ulusal çıkarlarını değil, ABD'nin ulusal çıkarlarını savunduğunu ileri sürerek, bu duruma son vermek için ABD ve onun önderliğindeki NATO'yla bağlantılara son verilmesini savunmaktadırlar.³⁵⁶

1965'ten itibaren gazete ve magazinlerde sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlanan ABD ve NATO ilişkileri kamuoyunda da geniş yankı buldu.³⁵⁷ Özellikle, 1965'ten itibaren Yön ve 1967'den itibaren TİP³⁵⁸ çizgisindeki Ant dergileri Türkiye'deki ABD üsleri ve ikili antlaşmaların Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığına uygun olmadığını, acilen bunların gözden geçirilmesi ve iptal edilmesi gerektiğini belirtmekteydi.³⁵⁹ TİP içinde başlatılan ABD ve NATO karşıtı kampanyanın en etki yaptığı kesim olan üniversite gençliğinin 1968'den sonra şiddetlenecek ve silahlı nitelik kazanacak olan hareketi, sosyalist olduğu kadar milliyetçi motifler de taşıyacak ve devamlı kullanılan sloganlarından biri 'ABD Defol' olacaktır.

Kamuoyundaki ABD karşıtlığının artması, ABD ile ilişkilerin ve ikili antlaşmaların devamlı tartışılması üzerine Başbakan Demirel 4 Nisan 1966'da "55 kadar ikili antlaşma vardır. Bunların hepsi hükümet tarafından gözden geçirilmiştir. Bunların bizim kendi düzenimiz açısından bir tek anlaşma haline getirilmesi için çalışılmaktadır." dedi. Hükümet, 7 Nisan 1966'da Amerika'ya muhtıra vererek İkili Antlaşmaların yeniden düzenlenmesini istedi.³⁶⁰ Hükümet böylece ABD ile ilişkilerde karşılaştığı pratik güçlükleri ortadan kaldırmak ve bu vesileyle de ABD aleyhine

³⁵⁶ Şükrü S. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993*, Ümit Yayınevi, Ankara, 1993, s.58; Sander, *Türk-Amerikan ...*, s.237.; Duygu Sezer, *Kamuoyu ve Dış Politika*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1972, s.359.

³⁵⁷ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 15, (1965), s.18.

³⁵⁸ Türk kamuoyunda ABD ve NATO karşıtı düşüncelerin doğmasında TİP etkin bir unsurdur. Seçim kampanyalarında bu hususu işlemiş, halkı bu konuda aydınlatıcı toplantılar yapmıştır. Bkz. Sadun Aren, *TİP Olayı*.

³⁵⁹ Doğan Avcıoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Üsleri", *Yön*, No.139, 1965, s.8-9; Mehmet Ali Aybar, "Türkiye NATO'dan çekilmelidir", *Ant*, No:26, 1967, s.27. Ant dergisi 1967 yılında 'NATO'ya Hayır' kampanyası başlatmıştır.

³⁶⁰ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 19, (1966), s.41-45.

kamuoyunda oluşan olumsuz havayı yumuşatmayı hesaplamıştı. 22 Nisan'da ABD, Türkiye'nin ikili antlaşmaları düzenlemek, açıklığa kavuşturmak ve tek bir metin haline getirmek isteğini kabul etti ve elindeki antlaşma taslaklarını Türkiye'ye vermesiyle çalışmalar başladı.³⁶¹ 13 Temmuz'da TİP milletvekili Çetin Altan'ın "ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilerin tüm ayrıntılarıyla gözden geçirilmesini sağlamak üzere gensoru açılmasına" dair önerisinin Meclisteki görüşmeleri esnasında Demirel "AP'nin iktidara geldiğinden beri tek bir ikili antlaşma imzalanmadığını" vurgulayan bir konuşma yapmış ve akabinde öneri AP tarafından reddedilmiştir.³⁶²

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay 2-13 Nisan 1967'de ABD'ye yaptığı ziyarette AP hükümetinin, kalkınma planına ekonomik destek arayışını Batı'da sürdürmek istediği mesajını da yetkililere ilettili. Ancak bu ziyarette ABD Türkiye'ye ekonomik yardım ve Kıbrıs konularında aradığı desteği vermedi.³⁶³

Eski ABD Başkanı Eisenhower'ın cenaze töreni için 1 Nisan 1969'ta Washington'a giden Demirel Beyaz Saray'da Başkan Nixon'la görüştü. Taraflar müttefik olarak iyi dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi ve bunun genç kuşaklara da iyi anlatılması için çaba gösterilmesi yönünde karar aldılar.³⁶⁴ Nixon'un bu talebinde ABD'ye karşı yoğunlaşan öğrenci hareketinin etkisi olduğu muhakkaktır.

İkili antlaşmalar konusunda 1967 Ocak ayından itibaren yapılan çalışmalar tamamlandı ve 3 Temmuz 1969'da daha önce yapılan tüm antlaşmaların yerine geçecek 'Ortak Savunma İşbirliği Antlaşması' imzalandı. Bu gizli antlaşmanın temel prensipleri arasında "karşılıklı egemenlik ve eşitlik" başta gelmekteydi. Tesis ve üslerde Türkiye'nin onayı alınmadan hiçbir faaliyet icra edilmeyecek, yetkili Türk makamları

³⁶¹ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 19, (1966), s.63.; Ali Gevgilili, "Atatürkçü Dış Politika", NATO ve Türkiye, Gerçek Matbaası, İstanbul, 1968, s. 206.

³⁶² **TBMillet Meclisi Tutanak Dergisi**, C.7 (1966), Birleşim 110, Oturum 1, s. 619-716; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:28 (1967), s.37,74.

³⁶³ Sunay'ın Washington'a geleceği sıralarda sefaret binamızın civarında can kaybı meydana gelmeyen faili meçhul el yapımı bir bomba patlamıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:31 (1967), s.12-14.

³⁶⁴ Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.156-159.

gerekli gördükleri her zaman bu üs ve tesisleri denetleyebileceklerdi. Bu üs ve tesislerin faaliyetlerinin hiçbiri NATO'nun amaçları dışına çıkmayacaktı.³⁶⁵

Üniversite gençliği başta olmak üzere kamuoyunda 1968 yılında başlayan anti-amerikancı olaylar 1969'daki savunma işbirliği antlaşmasının imzalanmasını sağlayan gelişmelerde önemli rol oynamıştır. ODTÜ'de ABD büyükelçisinin arabasının yakılması ve altıncı filonun protesto edilmesi bu olaylara örnek olarak verilebilir.³⁶⁶ 1969 antlaşması sonrasında ABD Türkiye'de otuz bin olan asker sayısını yedi bine indirmiş ve askerlerinin halkın arasında üniforma ile dolaşmasını önlemiştir. Ayrıca 1962 yılından beri Türkiye'de faaliyet gösteren ABD'li gönüllü kuruluşların faaliyetleri sınırlandırılarak büyük çoğunluğu geri çağırılmıştır.³⁶⁷ Gerçekten de 1969 antlaşmasının imzalanmasından sonra ikili antlaşmalar konusunda sürdürülen tartışmalar önemli ölçüde azalmıştır.

13 üncü dönem TBMM'sinde Başbakan olan Süleyman Demirel, hükümetinin ABD ile olan ilişkilerini 1971 askeri müdahalesi sonrası yaptığı bir konuşmada şöyle özetlemiştir: "Türkiye'de hiçbir Başbakan ABD'ye benim kadar hayır dememiştir."³⁶⁸

³⁶⁵ Fahir Armaoğlu, **Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.277-280 ; Gönübol, a.g.e., s.552-553.; Basında özellikle İncirlik havaalanı statüsünde bir değişiklik yapılmadığına dair eleştiriler yapılmış ise de hükümet antlaşmanın Milli Güvenlik Kurulunda bütün ayrıntıları ile görüşülüp onaylandığını ifade etmiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:58-59, (1969), s. 13,37.

³⁶⁶ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:52, (1969), s. 13,16.; ABD Büyükelçisi Robert W. Komer, 6 Ocak 1969'ta ODTÜ Rektörü Kemal Kurdaş'ın yemek daveti üzerine kampüse gitmiştir. Komer daha önce Vietnam'da CIA adına görev yaptığından sol kesimler onu hain ve işkenceci kabul etmişlerdir. Toker, **İsmet Paşanın...**, s.135. Türk-Amerikan ilişkilerinin daha da yıpranmasını önlemek için Komer'in istifası iki ülke tarihinde ilk kez yaşanan diplomatik bir krizdi. Komer veda mesajında "Beni hedef tutanların esas hedefi NATO, ABD ve Avrupa'nın bütünü ile Türkiye'nin münasebetleriydi." demiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:56,(1969), s.40-41.

³⁶⁷ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla ilişkiler", **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.694-696; Armaoğlu, a.g.e., s.824.; Gönüllü kuruluşlar diye de bilinen barış gönüllüleri Türkiye'nin isteği üzerine tarımsal eğitim, dil öğretimi, sağlık hizmetleri ve köy işleri gibi konularda teknik yardım çerçevesinde 1962 yılından itibaren Türkiye'ye gelmeye başlamışlardır.Sayıları 1962'de 30-40 iken, 1966 sonu itibarıyla 448 olmuş ve kademeli olarak azalmıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 27, (1966), s.27.

³⁶⁸ Gönübol, a.g.e, s.543.

5. Türkiye-SSCB İlişkileri

1960'ların başlarında Türkiye ve SSCB ilişkileri İkinci Dünya Savaşından sonra miras kalan soğuk biçimiyle devam ediyordu.³⁶⁹ 1964 tarihli Johnson mektubu bir taraftan Türk-ABD ilişkilerine önemli bir darbe indirirken Türk-SSCB ilişkilerine de olumlu bir başlangıç noktası oldu. Özellikle Kıbrıs sorunu karşısında Batılı devletlerin tutumu Türkiye'nin hem Ortadoğu hem de SSCB ile yumuşama politikası gütmeye başlamasını hızlandırmıştır.³⁷⁰

ABD'ye duyulan güveni sarsan Johnson mektubu Türkiye'ye bir bakıma süper güç olan doğu komşusu ile soğuk ilişkiler kurmanın gereksizliğini göstermiştir. Bu düşünce doğrultusunda iki ülke arasında dışişleri bakanları ve parlamentolar düzeyinde karşılıklı ziyaretler başlamıştır.³⁷¹ Türk ve Sovyet yetkililer arasında karşılıklı ziyaretler başladıktan sonra, SSCB'nin Kıbrıs sorunu karşısındaki politikası, iki devlet arasındaki ilişkilerin bir göstergesi gibi olmuştur.

Olumlu ilişkiler ekonomik kalkınmaya önem veren Demirel hükümeti döneminde devam etmiş, 7 Aralık 1965'te Sovyet teknik heyeti ile Türkiye'de yapılması kararlaştırılan yedi tesis için mektup teatisi suretiyle bir ön antlaşma imzalanmıştır.³⁷² Bu antlaşma 24-30 Ağustos'ta SSCB Dış Ticaret bakanının ziyaretinde de ana gündem maddesi olmuştur.³⁷³ Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli başkanlığında bir parlamento

³⁶⁹ SSCB, Türkiye ile arasında 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın İkinci Dünya Savaşında ortaya çıkan derin değişikliklerden dolayı günün koşullarına uymadığını beyan ederek son vermek istediğini 19 Mart 1945'te bildirdi. 7 Haziran'da ise Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye terk edilmesi, Boğazlar'da kara ve deniz üslerinin verilmesi, Montrö Boğazlar Sözleşmesinin değiştirilmesi gibi hususlar SSCB istekleri olarak bildirildi. Böylece, Türkiye Sovyet tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Necdet Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 267.

³⁷⁰ Gönlübol, a.g.e, s.571.

³⁷¹ İdris Bal, "Türk Dış ...", s.103.; Dışişleri Bakanları düzeyindeki bu görüşmelerde her iki ülkede kendi açısından sakınca bulduğu (Sovyet aleyhtarlığı, Komünizm propagandası-Bizim radyo, NATO üsleri, tesis ve faaliyetleri) konular görüşülmüştür. Ayrıntı için bkz. Arcayürek, *Demirel Dönemi*..., s.133-138.

³⁷² *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 15, (1965), s.17.

³⁷³ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 23, (1966), s.56-58.

heyeti de Ağustos 1966'da Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiş, iyi ilişkiler ve devamı temennileri vurgulanmıştır.

SSCB Başbakanı Kosigin 20-27 Aralık 1966'da Ankara'yı ziyaret etmiştir. Böylece, Türkiye-SSCB ilişkileri tarihinde ilk kez bir Sovyet Başbakanı Türkiye'ye gelmiş oluyordu. Bazı AP'lilerin sokaklara Rus bayraklarının asılmasına itiraz etmelerine rağmen³⁷⁴ ve Kosigin'in geldiği gün Rusya aleyhinde gösteriler yapılmasına rağmen³⁷⁵ bu ziyaret ekonomik ve siyasal ilişkilerin gelişmesi açısından Türkiye-SSCB arasında bir dönüm noktası teşkil etmiştir.³⁷⁶ Bu ziyaret Kıbrıslı Rumlar arasında da tedirginlik yaratmış, Lefkoşe'deki Sovyet Büyükelçiliğinin önünde gösteriler yapılmış ve Kosigin'in Ankara'da verdiği demeçler kınanmıştır.³⁷⁷

Olumlu siyasi ilişkiler ekonomik ilişkilerle paralellik arz etmiş, 25 Mart 1967'de Türkiye ile SSCB arasında, Sovyetlerin Türkiye'de inşa edecekleri yedi fabrika için makine aksamı ve teknik yardım sağlanmasını öngören bir Ekonomik Yardım Anlaşması imzalanmıştır.³⁷⁸ Sovyetlerin kredi yoluyla ve bedeli ihraç ürünlerimizle ödenmek üzere Türkiye'de bir takım sanayi tesisleri kurması kararlaştırılarak İskenderun Demir Çelik Sanayi, İzmir Aliağa Rafinerisi ve Seydişehir Alüminyum Kompleksi gibi tesislerin inşasına geçilmiştir.³⁷⁹

Başbakan Süleyman Demirel 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında Sovyet Rusya'ya iade-i ziyarette bulunmuştur. Bu ziyarette hükümet başkanları tarafından

³⁷⁴ **Cumhuriyet**, 17.12.1966.

³⁷⁵ **Cumhuriyet**, 21.12.1966.

³⁷⁶ Kosigin ziyaretinde "İlişkilerimiz üç dönem geçirmiştir. Tam inanma dönemi, Atatürk-Lenin dönemi ve sonraki dönemler. Amacımız Atatürk-Lenin dönemine dönmektir. Biz ilişkilerimizin tüm alanlarda (askeri alan dışında) çok sıkı olmasından yanayız" demiştir. Ayrıntı için bkz. Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.139-148.; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 27, (1966), s.79-106.

³⁷⁷ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:27 (1966), s.35.

³⁷⁸ Gönlübol, **a.g.e.**, s.573.

³⁷⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.831; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:35 (1967), s.11 ve 19.; Arcayürek, **Demirel Dönemi...**,s.128-129.

yayımlanan ortak bildiriye “Türk ve Rum milli cemaatlerinin kanuni haklarının ve menfaatlerinin, güvenlik ve karşılıklı itimat içinde yaşamalarını sağlayacak şekilde barışçı yollarla halledilmesi gerektiği” beyan edilmiştir.³⁸⁰

23 Haziran 1968’de ekonomi uzmanlarından oluşan bir heyet Türkiye’yi, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’in de 8-12 Temmuz 1968 tarihinde Moskova’ya ziyareti ilişkilerin gelişmesi açısından önemli olup³⁸¹ bu ilişkiler esnasında Sovyetler politik, ekonomik ve kültürel sahada Türkiye ile işbirliği yapmak istediklerini ve Türkiye’den hiçbir toprak taleplerinin bulunmadıklarını beyan etmişlerdir. Kıbrıs’a ilişkin olarak ise adadaki toplumların barış içinde bir arada yaşamalarını, Kıbrıs’a dışarıdan müdahalelere karşı geldiklerini ve adada iki ayrı milli toplumun varlığını kabullendiklerini vurgulamışlardır.

Demirel’in ekonomik kalkınma tutkusu ve aynı dönemde ABD’nin Türkiye’ye yaptığı dış yardımları denetlemesi ve azaltması, yeni hükümeti SSCB’ne iten temel nedendir. Demirel hükümetinin SSCB’ne yönelik politikası ekonomik nedenlerden kaynaklanmakta olup Batı dünyasına alternatif olarak değil, Batı dünyası ile birlikte yürütülmüştür.³⁸²

6. Türkiye’nin Ortadoğu Politikası

Ortak Osmanlı geçmişinden sonra Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleri ile ilişkisi genelde olumsuz oldu. Bunlardan en önemlisi Suriye ile Hatay sorunu olmuştur. Özellikle soğuk savaşın başlamasından sonra Ortadoğu ülkeleri bölgede Sovyet yayılmacılığını kolaylaştırırken, Türkiye Sovyet yayılmacılığına karşı ulusal bütünlüğünü sağlayabilmek için NATO’ya girerek batı ittifakına katıldı. Bölgede Arap devletlerinin karşı çıkmasına rağmen kurulan İsrail devletini Türkiye 1948’te tanıdı. Bu

³⁸⁰ Gönlübol, aynı yerde. ; Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No:36 (1967), s.83-86.

³⁸¹ Armaoğlu, a.g.e, s.832.

³⁸² Fırat, a.g.e, s.163.

farklılıklar Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasında yakınlaşmayı engelledi. Daha sonra Türkiye tamamen batı taraflı dış politika takip etmenin kendisini yalnızlığa ittiğini ve kendisi için hayati öneme sahip olan konularda Batı tarafından yeterince desteklenmediğini gördü.³⁸³ Özellikle Johnson mektubu Türk tarafı üzerinde şok etkisi yaptı. Türk kamuoyunda batıya ve özellikle ABD'ye karşı büyük tepki ve şüphe oluştu.

³⁸⁴

Bu koşullar altında iktidara gelen Demirel, hükümet programında, “Ortadoğu’daki ve Magrip’teki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddüitten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır.” demiştir. Türkiye’nin Arap devletleriyle ilişkilerinin gelişmesini kolaylaştıran bir unsur da, parlamento dışı sol muhalefetin Batılılar karşısında Arapları desteklemesi ve Türkiye’yi de bu yola itmesidir.³⁸⁵ AP hükümetinin önceki hükümetlerden temel farkı, Ortadoğu politikasını salt Batı politikasının bir türevi dolarak algılamamak ve bölgedeki ilerici hükümetlerle de ilişki kurarak Türkiye’nin olumsuz imajını silmek oldu.³⁸⁶

Kürkcüoğlu’nun hükümetin Ortadoğu politikasına ilişkin görüşü şöyledir: “1965’ten sonra Türkiye’nin Arap ülkelere yakın bir politika izlemeye başlaması, hem Ortadoğu’daki Arap mücadelesinin Batı –daha kesin ifadesiyle ABD- aleyhtarı olması dolayısıyla, genel olarak solda yer alan aydın kitle tarafından ve hem de din faktörü dolayısıyla sağ kanat tarafından olumlu karşılanmıştır. Kamuoyunun ve siyasal güçlerin

³⁸³ Türkiye, ABD’nin SSCB’nin güneye yayılmasını önlemek ve petrol yatağı Ortadoğu’daki konumunu sağlamlaştırmak amacıyla 1957’de ortaya koyduğu Eisenhower doktrinini desteklemiş, Suriye krizi, Irak ihtilali, Lübnan ve Ürdün olaylarında ABD ile paralel hareket etmiştir. Şahin, a.g.e., s.66-74.

³⁸⁴ Tayyar Arı, “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, İdris Bal (der), **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.419-420.

³⁸⁵ Mahmut Dikerdem, **Bir Büyükelçinin Anıları**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1977, s.22-25.

³⁸⁶ Fırat, a.g.e., s.164; Demirel, 1965 seçimlerinden önce kurulan Ürgüplü’nün başkanlığındaki koalisyon hükümet programına da “Arap ülkeleriyle dostluk ilişkilerini geliştirmeyi” vurgulayan bir paragraf koymayı istediğini, ancak, Ürgüplü’nün “Böyle bir hüküm olursa ben yokum.” dediğini ifade etmiştir. Arcayürek, **Demirel Dönemi...**, s.126. ; Dönemin Türk-Arap ilişkilerinin öncesiyle kısa bir etüdü için Haluk Bayülken, “Türk-Arap İlişkileri”, **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 19, (1966), s.29-35.

farklı nedenlerle de olsa Ortadoğu sorununda aynı noktalarda birleşmeleri, Türkiye'nin Arap taraftarı bir politika izlemesi için elverişli bir ortam yaratmış oluyordu.”³⁸⁷

Arap ülkeleri ile ilk olumlu ilişki Irak'la başladı.³⁸⁸ Irak Dışişleri Bakanı Adnan El Paçacı 7-11 Şubat 1966'da Türkiye'ye resmi ziyarette bulundu. İki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini kendilerinin de arzuladıklarını, Kıbrıs'taki Türk toplumunun davalarında haklı olduklarını ve uluslararası antlaşmalarla sağlanmış olan bu hakların savunulması gerektiğini belirterek Türkiye'nin diğer Arap ülkeleriyle daha iyi ilişkiler kurması için Irak'ın Türkiye'ye yardım edeceğini söyledi.³⁸⁹

Türkiye, Arap ülkeleriyle ilişkilerini önce ekonomi ve ticaret, bunun yansıması olarak da Kıbrıs üzerinde temellendirmeyi planlamıştı.³⁹⁰ Arap ülkeleri ise Türkiye'den Filistin konusunda destek bekliyorlardı. Arap ülkelerinin sahip olduğu genel kanı, Türkiye'nin Truman Doktrini ve Marshall Planı altında ABD'den yardım almaya başlaması³⁹¹, özellikle NATO'ya girerek Batılı devletlerle ittifak ilişkileri içine girmesinden dolayı bölgede Batı, ABD ve İsrail'in çıkarlarının savunucusu olduğu

³⁸⁷ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, AÜSBF, Ankara, 1972, s.140-141.; BM Kıbrıs müzakerelerinde Arap ülkelerinden aleyhimize oy kullanan Mısır, Suriye ve Lübnan olmuştur. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 15, (1965), s.62.

³⁸⁸ Türk Irak Ticaret antlaşması 19 Aralık 1965 tarihinde yürürlüğe girerek Irak'ın Türkiye'den vaki ithalata evelden koyduğu tahditler kaldırılmıştır. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 15, (1965), s.8-9.

³⁸⁹ *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No:17, 1966, s.64; Cumhuriyet, 8-11.9.1966.; Bu temaslar neticesinde imzalanan Türk-İrak karayolu protokolü için bkz. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 20, (1966), s.7-11. Aynı temenniler Irak Başbakanı Abdürrahman El-Bazaz'ın 3-10 Temmuz'da Türkiye'ye yaptığı ziyarette de vurgulanmıştır. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 22, (1966), s.21.

³⁹⁰ Ticaret Bakanı Macit Zeren 16 Mart 1966'da Arap ülkeleri ile ticari ilişkiler kurulması yolunda yapılan eleştiriler hakkında “Arap alemi ile tarihi bağlarımız mevcut olmasına rağmen iki tarafın ihtiyaç duyduğu maddelerin iki tarafta da kabili ihraç bir seviyede bulunmadığından iktisadi ve ticari ilişkiler sınırlı kalmaktadır.” demiştir. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 18, (1966), s.43-44.

³⁹¹ ABD ile SSCB arasında, II. Dünya Savaşı sonrası başlayan soğuk savaş döneminde Sovyet yayılmacılığına karşı dünyayı korumak adına Truman Doktrini ortaya konuldu. Bu doktrin doğrultusunda ekonomik bakımdan büyük sarsıntı geçiren Avrupa devletlerinin kalkınması için “Marshall Planı” adlı ekonomik bir program takip edilmeye başlandı. Türkiye de doğrudan ABD'ye müracaat ederek kendi ekonomik kalkınması için dış yardımın önemini anlatarak 4 Temmuz 1948'de iki ülke arasında imzalanan antlaşma ile bu plana dahil edilmiştir. Sarıay, a.g.e, s.66.

şeklindeydi. Hükümet Ortadoğu politikasını anlatmak ve görüş teatisinde bulunmak için 26-27 Mayıs 1966'da Beyrut'ta büyükelçilerini topladı ve ana esasları belirledi.³⁹²

1967 yılında Arap-İsrail gerginliği arttıkça, Arap ülkeleri Türkiye'nin açık tavır almasını beklemeye başladılar. Hükümet üyeleri, Arap ülkeleri ile yurtiçi ve yurtdışı temaslarında, ilişkileri geliştirmek amacıyla; 1948'de İsrail devletinin kuruluşunda aleyhte oy kullanıldığını ve İsrail devleti ile mevcut ilişkinin hiçbir zaman Arap dostlarımız aleyhine gelişme göstermeyeceğini vurguladılar.³⁹³

Arap-İsrail olaylarının yoğunlaştığı sırada, 22-24 Mayıs 1967 tarihlerinde, Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerindeki bütün elçileri Ankara'da bir toplantıya çağırılmıştır. Toplantıda hükümetin Arap politikası üç ilkeye bağlanmıştır.³⁹⁴

1. Tüm Arap ülkeleriyle ikili ilişkileri her alanda geliştirmeye çalışmak,
2. Arapların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara karışmamak ve taraf tutmamak,
3. Arapları bölecek paktlara veya bölge anlaşmalarına katılmamak.

28 Mayıs'ta Türkiye'nin Ortadoğu bunalımı ile ilgili görüşleri şu şekildedir: "Hükümetimiz Ortadoğu buhranının gelişmesini büyük bir dikkatle izlemektedir. Bölgede barış ve güvenliğin hakim olmasına büyük önem atfeden ve bu yolda her zaman elinden gelen gayreti sarf etmekten geri kalmamış olan Türkiye barışı tehdit edici durumların meydana gelmesinden ciddi endişe duyacaktır. Türk hükümeti, her zaman olduğu gibi bu kere de buhrana sebebiyet veren durumun mütalaasında Birleşmiş Milletler yasası ile hak ve adalet prensiplerine dayanmak gerektiği inancındadır."³⁹⁵

³⁹² Bu toplantıya Lübnan, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Suriye, Irak, Suudi Arabistan ve Ürdün büyükelçileri katılmıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 20, (1966), s. 51.

³⁹³ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, c.18, 1967, Birleşim 114, Oturum 1, s.132-137; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:30, 1967, s.15-16.

³⁹⁴ Semih Günver, **Tanınmayan Meslek: Anılar ve Portreler**, AÜSBF, Ankara, 1984, s.242.

³⁹⁵ Gönlübol, a.g.e, s.582.

Türkiye, 1967 savaşı sırasında öncekilere göre daha net bir tavır ortaya koyarak bu kriz esnasında Arap ülkelerini desteklemiş, topraklarında bulunan Amerikan üslerinin Araplara yönelik bir saldırıda kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklamıştır. Türkiye, sınırların güç kullanılarak değiştirilmesine karşı olduğunu belirterek Araplara olan desteğini ortaya koymuştur. Türkiye, işgal altındaki Arap topraklarının boşaltılması ve Filistin'in devlet kurmayı da içeren var olma hakkının tanınması doğrultusundaki çabalara destek vermiştir. Arap ülkeleri ise Türkiye'nin bu politika değişikliğini memnuniyetle karşılamıştır.³⁹⁶

Başbakan Demirel, Arap dünyası ile bağları kuvvetlendirmek amacıyla 19-24 Ekim 1967'de Irak'a yaptığı resmi ziyarette de, İsrail'in Arap topraklarından çekilmesi talebini destekleyerek İsrail'in Kudüs şehrinde bir emrivaki yaparak yerleşme teşebbüsüne de karşı çıkmıştır.³⁹⁷

1967 savaşının sonrasında, Mısır ve Suriye gibi ülkelerin dahi Türkiye'ye teşekkür etmeleri Demirel hükümetinin izlemekte olduğu Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının gerçek bir temele oturduğunun kanıtı sayılabilir. 1967 savaşından sonra, İsrail ile Arap komşuları arasında çıkan hudut olaylarında, Türkiye hemen her defa İsrail'i protesto eden bir tutum takınmıştır.³⁹⁸

İsrail işgalinde bulunan Kudüs'te kutsal Mescid-i Aksa'nın 21 Ağustos 1969'da yakılması, Müslüman ülkeler arasındaki dayanışmanın artmasında önemli rol

³⁹⁶ Bal, a.g.m., s.105; Gönlübol, a.g.e, s.583.; ABD ve İngiltere başta olmak üzere pek çok ülkeye petrol sevkiyatını durduran Arap ülkeleri, Türkiye'yi bu uygulamanın dışında bırakmışlardır. Çağrı Erhan, "Türkiye'nin İsrail ile İlişkileri (1948-2001)", *Türkler*, c.17, Ankara, 2002, s.255., Türkiye'de bu olaylar sonucunda zarara uğrayan Arap ülkelerinden Birleşik Arap Cumhuriyeti, Suriye ve Ürdün'e Kızılray kanalı ile yardım malzemesi göndermiştir. *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 33, (1967), s. 26.; No:35, (1967), s.47-49.

³⁹⁷ *Cumhuriyet*, 20-25.10.1967.

³⁹⁸ Kürkçüoğlu, a.g.e., s.160.; *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No: 35, (1967), s. 20.

oynamıştır.³⁹⁹ 25 Ağustos'ta Kahire'de yapılan Arap Dışişleri Bakanları toplantısında bir Arap zirvesinden ziyade bir İslam zirvesi yapılmasına karar verilmesi, İslam Konferansı örgütünün doğmasına sebep olmuştur. 35 ülkenin davet edildiği İslam Zirvesi Konferansı 25 ülkeden gelen temsilcilerle 22-25 Eylül 1969 tarihinde Fas'ın başkenti Rabat'ta gerçekleşti.⁴⁰⁰ Gitmeden önce Türk heyeti şu açıklamada bulundu: "Orta Doğu politikamızla bağdaşmayacak bir görüşe kesinlikle angaje olmayacağız."⁴⁰¹

Türkiye, Ortadoğu'ya yönelik yakınlaşma politikasını sürdürdüğünü göstermek amacıyla bu toplantıya katıldı. Fakat Türkiye içindeki laiklikle ilgili eleştirilerden dolayı katılım Dışişleri Bakanı düzeyinde kaldı.⁴⁰² Katılımın seviyesi düşük tutulmasına rağmen içeriden ve dışarıdan tepkilerin gelmesi gecikmedi. Emekli General Cemal Tural, İslam Zirvesi Konferansına katılmanın anayasaya aykırı olduğunu söyledi.⁴⁰³ Radikal Arap ülkeleri ise, İsrail ve emperyalist Batı ülkeleriyle yakın ilişkileri olduğunu iddia ettikleri Türkiye ve İran'ın Rabat'a gelme kararından hoşnut olmadıklarını beyan etmişlerdi.⁴⁰⁴

Türkiye ayrıca bir çekince koyarak, konferans sonunda benimsenen kararları "Birleşmiş Milletlerin kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu oranında desteklediğini" açıkladı. Ayrıca Türkiye, İsrail ile her türlü ilişkinin kesilmesi yönündeki karara da katılmadı.⁴⁰⁵

Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ikili ilişkilerinin dışında İslam Zirvesi Konferansına katılması, daha sonraki yıllarda gerek iç politikada, gerekse dış politikada 1965-1969

³⁹⁹ Erhan, a.g.m., aynı yerde.

⁴⁰⁰ Arı, a.g.m., s.420.; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:60-61, (1969), s. 25.

⁴⁰¹ **Cumhuriyet**, 22.9.1969.; **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, aynı yerde.

⁴⁰² Dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay da zirve için davet almıştı. Ancak, Türkiye'nin laik bir devlet olduğunu, bu yüzden adı İslam olan bir konferansa katılmayacağını açıkladı. Ayrıntı için bkz. İhsan S. Çağlayangil, **Anılarım**, Güneş Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 63.

⁴⁰³ **Milliyet**, 18.9.1969.; Laiklik konusunda hassas olan kesimin tepkilerini göğüslemek zorunda kalan Demirel Hükümeti, yine kamuoyunun baskısı sonucu bir yıl sonraki toplantıya, diplomatik düzeyi düşürerek, dışişleri bakanı değil, genel sekreter düzeyinde katılmıştır. Fırat, a.g.e, s.188.

⁴⁰⁴ **Cumhuriyet**, 20.9.1969.

⁴⁰⁵ **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:60, 1969, s.19-20.

yıllarında planlanandan çok daha farklı amaçlarla ve denetimsiz olarak İslam unsuruna verilen önemin başlangıcı olmuştur.

7. Türkiye'nin Batı Avrupa ile İlişkileri

1960'ların ortalarına gelindiğinde, Avrupa'daki uluslararası ortam, 1960'ların iki kutuplu görünüşünden giderek uzaklaşmıştır. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda ABD'ye muhtaç, bu yüzden de tabii olan Avrupa, artık kendi ayakları üstünde durabilmekte, daha serbest ve bağımsız tutum ve davranışları ile ABD'yi rahatsız etmektedir. Hatta 1960'ların ortalarında Batı Bloğu, bir çeşit çözülmeye içine bile girmiştir. Bunun en somut örneği, Fransa'nın 1966 yılında NATO'nun askeri kanadından çekilmesidir.⁴⁰⁶

Türkiye'nin 1960'ların ortalarından itibaren ABD'den kısmen koparak Avrupa'ya doğru yönelmesinde, Avrupa Ekonomik Topluluğu, yani Ortak Pazar ile kurduğu yeni ilişkiler en önemli faktörlerden biridir. 1965'te iktidara gelen Demirel hükümeti Avrupa dışında kalmamaya büyük önem vermiştir. Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, 20 Mart 1966'da Türkiye-Ortak Pazar ortaklık konseyi üçüncü toplantısına giderken verdiği demeçte "Ortaklık anlaşmamıza, ekonomik ve sosyal gelişmemiz yönünden büyük ümitler bağlamış bulunuyoruz. Ortaklığımızı Türkiye'nin Batı alemi ve özellikle Avrupa medeniyeti içindeki yerini tam manasıyla almasını ve ekonomik kalkınmamızın süratle gerçekleşerek halkımızın yüksek bir refah seviyesine ulaşmasını sağlayacak belli başlı unsurlardan biri olarak kabul etmekteyiz." demiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Bal, "Türk Dış Pol...", s.106.

⁴⁰⁷ Bu toplantıda Ortak Pazar'ın beş yıl içinde Türkiye'ye yaklaşık 175 milyon dolar kredi açmasını öngören mali protokol görüşülerek ortaklığın birinci yıllık faaliyet raporu kabul edilmiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 18, (1966), s.49,56.; No: 19 (1966), s.11-16.; Gönülöbol ve diğerleri, **Olaylarla.....**, s.563.

Başbakan Demirel ise 17 Mayıs 1967’de Türkiye AET ortaklık konseyinin Brüksel’deki toplantısında yaptığı konuşmada bu konuda şöyle demiştir: “Türkiye, bundan birkaç asır önce batıya yönelmeyi kabul etmiş bir memleketdir. Ancak, batıya yönelmenin gerçek ifadesi modern Türkiye’nin kuruluşu ile köklenmiştir. Büyük Atatürk’ün siyasi, iktisadi ve sosyal alanlarda Türkiye Cumhuriyetine vermiş olduğu istikamet batıya uzanan yoldur. Bu anlayış içindir ki Türkiye, kendisini daima Avrupa’nın ayrılmaz parçası saymıştır. Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu istikbalin birleşmiş Avrupa’sının temeli olarak kabul etmektedir. Türkiye için Avrupa Ekonomik Topluluğu, demokrasi düzeninin gerçek bir başarısıdır. Topluluk ile aynı demokrasi anlayış ve idealine sıkı sıkıya bağlı olan Türkiye’nin, altıların safında tereddütsüzce yer almasının sebeplerinden biri de budur. Avrupa Ekonomik Topluluğunun temsil ettiği ekonomik düzen, Türkiye’nin kendisine seçmiş olduğu düzendir. Türkiye, ferde öncelik ve ferdi teşebbüse büyük değer veren bu düzenin milletleri refah ve mutluluğa götüreceğine inanmaktadır. Bu değişmez gerçeklere vakıf olan Türkiye, müstakbel Avrupa’nın kurucuları ile sayısız bağlarına birde ortaklık bağıni ilave etmekle, iktisadi ve sosyal kalkınmasının hızla gelişmesi için en müsait ortamı hazırlamıştır.”⁴⁰⁸

Başbakan, Türkiye’nin AET’na katkısını ise, “Ekonomik ve sosyal kalkınmasını ortaklık ve iktisadi uyum çerçevesinde geliştirecek olan Türkiye, gerek siyasi gerek ekonomik alanda küçümsenmeyecek kıymet ifade edecektir. İktisaden kuvvetli bir Türkiye, topluluğun ön planda tuttuğu dünya barışının korunmasında tesirli bir unsur olacaktır. Türkiye’nin coğrafi bakımdan dahil olduğu bölgenin hassas siyasi durumu bu değeri bir kat daha arttırmaktadır. Ekonomik alanda, Türkiye, ortaklık yolu ile gerçekleştireceği iktisadi uyumla, kalkınma çabasındaki bir ekonominin gelişmiş ekonomilerle yararlı bir birleşmeye gidebileceğini ispatlayacağı bir başarı örneği olacak ve böylece gelişmiş Avrupa ile az gelişmişler kıtası Asya arasında hayati bir köprü haline gelecektir.”

⁴⁰⁸ Gönlübol, a.g.e, s.564.; Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 32, (1967), s.73-83.

12 Eylül 1963'de imzalanan ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara anlaşması Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılma yolunda en az beş yıl sürecek hazırlık dönemini başlatmış oluyordu. Türkiye - AET ortaklık anlaşması hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üç aşama öngörmektedir. Hazırlık döneminde Türkiye ortak pazara karşı herhangi bir vecibe altına girmemiş, sadece, ortaklık anlaşması ile ileride kendisine düşecek vecibeleri üstlenebilmek üzere ekonomisini güçlendirmeyi kabul etmiştir. Ortaklık anlaşmasına göre hazırlık döneminin normal süresi beş yıldır. Bu süre, tarafların ortak kararı veya birinin isteği ile önce iki, sonra da üç yıl uzatılabilir. Toplam on yıl olan bu süre sonunda da taraflar geçiş dönemine girecektir. Geçiş döneminde kurulacak gümrük birliği bütün mal alışverişini içine almaktadır. Sadece, tarım ürünlerine topluluğun ortak tarım politikası çerçevesinde özel yöntemler uygulanacaktır. Son dönem, gümrük birliğinin gerçekleşmesi üzerine, iktisadi entegrasyon hareketinin geliştirilerek tamamlanacağı dönemdir. Bu dönemde yeteri kadar ilerledikten sonra Türkiye'nin topluluğa tam üye olarak katılması öngörülmüştür.⁴⁰⁹

Türkiye - AET ortaklık konseyinin 9-10 Aralık 1968 tarihinde Brüksel'de yapılan toplantısında hazırlık döneminin uzatılmasına gerek olmadığına 1 Aralık 1969 dan itibaren ikinci aşamanın yani geçiş döneminin başlamasına karar verilmiştir.⁴¹⁰ Dışişleri Bakanı Çağlayangil 16 Aralık'ta verdiği demeçte bu karar hakkında şöyle demiştir: “Kanaatimce memleketimizin ekonomik istikbaline karşı batı camiasında oluşan itimat ve inanç bu şekilde açık ve kesin olarak ilan edilmiş bulunmaktadır. İktidara geldiğimizden bu yana hükümetimizin her vesile ile ifade etmiş olduğu üzere ekonomimizin herhangi bir sarsıntıya uğramadan, kalkınma hamlesinin hedef ve gayelerinden uzaklaşmadan Türkiye ile Ortak Pazar arasındaki ilişkilerin en kısa zamanda geliştirilmesi ve bu şekilde sağlanacak imkanlarla kalkınma gayelerimizin yeni

⁴⁰⁹ Bal, aynı yer.

⁴¹⁰ Bu karara uygun olarak, ortaklığın geçici dönemine geçilmesi konusundaki görüşmeler 7 Şubat 1969'da Brüksel'de başlamıştır. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No:53, (1969), s. 11.

destekler kazanması bizim için büyük önem kazanmıştır. İşte biz şimdi bu noktaya gelmiş bulunuyoruz. Topluluğun bize olan itimadına dayanan müzakerelere başlamak teklifini bu inançlarla kabul ettik. Bu süre içinde tamamlanması gereken müşterek çalışma sonunda biraz evvel zikrettiğim şartlara ve menfaatlerimize uygun bir hal şekli üzerinde ortaklarımızla mutabakata varacağımıza emin bulunuyoruz. Bu suretle anlaşmamızın ikinci devresi olan geçiş dönemine girmemiz gerçekleşecektir.”⁴¹¹

Türkiye Ortak Pazar ilişkileri Türk kamuoyunda uzun süren ve hala devam edegelen tartışmalara konu olmuştur. Radikal sol çevreler, Türkiye'nin gelişmiş Avrupa ekonomileriyle rekabet edemeyeceğini, ortaklığın, örneğin Hakkari ilinin Türkiye'nin diğer bölgeleriyle ilişkilerine benzeyeceğini, bu nedenle gelişmekte olan Türk sanayiini yok edeceğini ileri sürerek Türkiye'nin ortak pazara girmesine karşı çıkmışlardır. Bu çevreler bu konudaki görüşlerini kısaca anlatmak için “Onlar ortak, biz Pazar” sloganını kullanmışlardır. Öte yandan, aşırı sağ ve özellikle kendilerine “dinci ve mukaddesatçı” diyen çevreler, Hıristiyan ülkelerinin bir topluluğu olan ortak pazara girmenin yanlış olduğunu ileri sürerek, Müslüman bir ülke olan Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yönelmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu devrede ana muhalefet partisi durumunda olan CHP ise ortak pazara girmeye karşı olmamakla birlikte, geçiş dönemine erken girilmesi nedeniyle iktidarın tutumunu eleştirmiştir.⁴¹²

Aslında ne iktidarın Türkiye'yi ortak pazara sokmaktaki aceleci durumu, ne de çeşitli muhalefet çevrelerinin geciktirici, ya da bu konudaki karşıt tutumu bilimsel araştırmalar sonunda varılmış sağlam verilere dayanmaktadır. Bu konudaki tutumlar her şeyden önce bütün bu çevrelerin genel siyaset eğilimleri ve ideolojik görüşleri ile muhalefet görevlerini yerine getirme çabası sonunda biçimlenen görüşlerdir. Radikal sol ve sağ çevreler Ortak Pazar üyeliğinin Türkiye'yi götürmek istedikleri veya görmek istedikleri uluslararası çevrelerden uzaklaştıracağı düşüncesi esas olmak üzere salt

⁴¹¹ Gönübol ve diğ., s. 566.

⁴¹² Gönübol ve diğ., s. 567.

doktrinsel ve ideolojik nedenler yüzünden Ortak Pazar ortaklığına karşı çıkmışlardır. Öte yandan, hükümet, Ortak Pazar çevrelerinin de baskısıyla, iktidarı kaybetmeleri halinde Ortak Pazar üyeliğinin gecikebileceği kuşkusuyla aceleci bir tutum içinde görülmüştür. Cumhuriyet Halk Partisi'nin daha çok gözleme dayanan geciktirici tutumu ise, her bakımdan daha güçlü durumda olan devletlerle önce ekonomik ve sosyal alanlarda, sonrada siyasal ve askeri alanlarda girişilecek sıkı işbirliğinin Türkiye'yi şimdiden görülmesi zor olan sonuçlara götürebilmesi endişesinden kaynaklanmıştır.⁴¹³

Türkiye-AET Ortaklık Konseyinin 13 Mayıs 1969'ta Lüksemburg'taki toplantısına katılan Çağlayangil toplantı sonrası "Gümrük birliğinin tedricen gerçekleştirilmesinde Türk ekonomisini, herhangi bir şekilde sarsıntıya maruz bırakacak şartlardan kaçınılması gereği teyit edilmiştir." diyerek hükümetin tedbirli ve kararlı hareket ettiğini vurgulamıştır. Bu kapsamda Topluluk, Türkiye'ye geçici dönem başından itibaren özellikle tarımsal ve sosyal alanda bazı kolaylıklar sağlanmasını ve Türkiye'nin sosyal ve iktisadi alanda yapmakta olduğu kalkınma hamlelerinin desteklenmesi için yeni mali protokolün imkan nispetinde genişletilmesini öngörmüştür.⁴¹⁴

a. Türkiye-Federal Almanya İlişkileri

Vietnam savaşının ekonomisinde yaptığı olumsuz etkiler üzerine ABD NATO'ya diğer müttefiklerinde askeri yardım ve harcamalara katılmasını telkin etti. Bunun üzerine NATO Bakanlar konseyi 1964 yılında yaptığı toplantıda, müttefik devletleri Türkiye ve Yunanistan'ın acil askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere bu devletlere yardımlarda bulunmaya davet eden bir karar almıştır. NATO müttefikimiz Almanya bu karara dayanarak 1964 yılından itibaren Türkiye'ye yılda 50 milyon marklık yardım yapmaya başlamıştır. 25 Nisan 1966'da Türk parlamento heyeti Batı

⁴¹³ Aynı yerde.

⁴¹⁴ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No:56, (1969), s. 21-23.

Berlin parlamentosunu ziyaret etmiş, 2 Mayıs'ta Federal Almanya Cumhurbaşkanı Türk gazetecilere verdiği demeçte Almanya'nın en önemli sorununun iki Almanya'nın birleşmesi olduğunu vurgulayarak Türk basınının bu konudaki hassasiyeti ile Türk-Alman dostluğunun Nato ve Avrupa için önemini ifade etmiştir.⁴¹⁵

Federal Almanya Dışişleri Bakanı Gerhard Schröder 10-13 Temmuz 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında düzenlenen basın toplantısında "Bizim görüşümüz Türkiye'nin kuvvetli olmasıdır. Türkiye'nin kuvvetlenmesi, yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren bir mesele değildir. NATO camiası içinde Türkiye'nin kuvvetlenmesi şarttır. Bu sebeple Türkiye'yi elimizden geldiği kadar takviye edeceğiz" demiştir ve Federal Almanya Türkiye'ye yaptığı yıllık yardımı 1966 yılından itibaren 80 milyon marka çıkarmıştır. Bu bağlamda, Federal Almanya'nın Türkiye'ye yardıma başlaması, Türkiye'yi dış askeri yardım bakımından bir tek devlete bağlamaktan kurtarırken, değişme eğilimi gösteren yeni uluslararası ortam içinde Türkiye'ye daha esnek bir politika izlemesi olanağı da sağlamıştır.⁴¹⁶

1966'nın ikinci yarısından itibaren basında, Almanya'da iktisadi bir buhran yaşandığı ve bu sebeple Türk işçilerinin toptan işten çıkarılacaklarına dair haberler yer aldı ise de Federal Almanya hükümeti tarafından bu husus tekzip edilmiştir.⁴¹⁷ İki ülke arasındaki önemli bir gelişme de; 28 Nisan 1967 antlaşması ile enformasyon servislerinin takviyesi ve televizyonun tesisi için adım atılmış olmasıdır.⁴¹⁸ Başbakan Demirel'de 9-13 Mayıs 1967'de Federal Almanya'ya yaptığı resmi ziyarette NATO ve ikili ilişkilerle ilgili konuları görüşmüş ve Alman özel sermayesinin Türkiye'nin ekonomik kalkınma gayretlerine iştirakinin önemini belirtmiş, Alman sermayesinin,

⁴¹⁵ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 20, (1966), s.26,27.

⁴¹⁶ Gönülbol ve diğ., a.g.e, s. 568-569.; Ahmad,, Türkiye'de çok..., s.315. ; Bu yardımlar çerçevesinde Keban barajı ve hidroelektrik santralinin finansmanında kullanılmak üzere F. Almanya'dan 80 milyon marklık kredi temin edilmiştir. Keban projesine ABD, Fransa, İtalya ve Dünya Bankası da destek vermiştir. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 21, (1966), s.45.; No: 22, (1966), s.60.

⁴¹⁷ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 27, (1966), s.24.

⁴¹⁸ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 31, (1967), s.40.

Türkiye'nin AET ile iktisadi entegrasyonunun gerçekleşmesine lüzumlu ve yardımcı mahiyetteki yatırımlara yönelmesini istemiştir.⁴¹⁹

Batı Almanya Başbakanı Kurt Kiesinger 4-9 Eylül 1968 tarihlerinde ekonomik ve kültürel ilişkilerle, siyasal ve askeri bağları kuvvetlendirmek amacıyla resmi bir ziyaret için Türkiye'ye gelmiştir. ABD'nin yaptığı yardımı azaltmasının gündemde olduğu bir dönemde bu ziyaret önem arz etmiş, Almanya'nın Türkiye'deki rolü büyümeye başlamıştır.⁴²⁰ Bu rol Türkiye'nin yurt dışına gönderdiği işçilerin ana güzergahının Almanya olmasıyla ayrı bir önem kazanmıştır.⁴²¹

b. Türkiye-Fransa İlişkileri

1965 yılından sonraki dönemde Türkiye ile Fransa'nın ilişkileri özellikle iki noktada paralellik göstermiştir. Bunlardan birincisi, ABD'nin NATO içerisindeki tutumu ile ilgilidir. 1964 yılında Kıbrıs sorunu dolayısıyla, NATO mekanizmasının işletilmesi konusunda Türkiye ile ABD arasında önemli bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Aynı biçimde, benzer nedenler yüzünden Fransa ile ABD arasında da görüş ayrılıkları çıkmış ve Fransa 1966 yılında NATO askeri kanadından ayrılmıştır. Diğer paralellik ise, Ortadoğu uyuşmazlığı ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. NATO üyelerinin önemli bir kısmı şu yada bu biçimde İsrail'i desteklemişlerdir. Oysa, Türkiye, Birleşmiş Milletler organlarının İsrail aleyhinde aldıkları kararları destekleyerek, Arap devletleri yanında yer almıştır.⁴²²

Fransa, Ortadoğu'da güç kullanarak toprak kazanılmasını kınayarak Arap devletlerini desteklemiştir. İki devletin Ortadoğu politikasındaki bu paralellik, 1967 Arap-İsrail savaşından birkaç gün sonra Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın Fransa'ya

⁴¹⁹ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 32, (1967), s.58-72.

⁴²⁰ Cumhuriyet, 5-10.9.1968.

⁴²¹ Girgin, a.g.e, s.163.

⁴²² Fransa'nın 30 Mart 1966'da NATO müttefiklerine verdiği muhtıra için Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 18, (1966), s.61.; Gönübol ve diğ., s. 570.

yaptığı ziyaret sırasında, 30 Haziran'da yayımlanan ortak bildiride şöyle belirtilmiştir. “Ortadoğu'daki durum ile ilgili olarak iki hükümet aynı endişeleri duymaktadır. İsrail ile Arap memleketleri arasında mevcut meselelerin savaş neticesinde daha vahim hale gelmesini üzüntüyle karşılamaktadır. İki hükümet, askeri hareketin neticesinde ortaya çıkan toprak işgallerini kabul edilemeyecek olup bittiler olarak değerlendirmektedir.”⁴²³

Fransa ile 8 Eylül 1966'da Keban projesinin finansmanı için 10 milyon dolarlık bir kredi antlaşması imzalanmıştır.⁴²⁴ Bu dönemde Fransa ile ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişme kaydetmiş, mal mübadeleleri iki misline çıkmış, dil ve kültür öğretimi için gayretler artırılmıştır.

8. Türkiye-Bulgaristan İlişkileri

Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde, 1965'ten sonraki dönemde süratli bir gelişme meydana gelmiştir.⁴²⁵ 1965 seçimlerinden sonra yeni yönetimin işbaşına gelmesi üzerine Balkan ülkeleriyle daha yakınlaşmaya geçilmiştir. Demirel Bulgarlarla yakınlaşmanın ekonomik yönleri üzerinde durarak “ Her yıl, Batı'da çalışan bir milyon işçi bu topraklardan geçerek Türkiye'ye geliyor. 550 kilometre ötede bir Sofya..Bas düğmeye gereksindiğin ve bulamadığın mal gelsin. Bunca kolaydı. Margarin mi, yağ mı eksik, getirirdik Bulgaristan'dan” diye örnekler vermiştir.⁴²⁶

Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov, 8 Aralık'ta verdiği bir demeçte, Türk-Bulgar ilişkileri hakkında şöyle demiştir. “Eşitlik ve birbirlerinin içişlerine karışmama ilkesine dayanarak komşu ülkelerle ilişkilerini geliştirmek ve sağlamlaştırmak istediğini bildiren yeni Türk hükümetinin son bildirisini memnunlukla karşılıyoruz. Türkiye ile

⁴²³ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 33, (1967), s.57-63.

⁴²⁴ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 24, (1966), s.20.

⁴²⁵ Türk-Bulgar ilişkilerinin öncesi için bkz. Cengiz Hakov, “1913 Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan'da Türk-Müslüman Nüfusun Hakları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.2, Ankara, 1999, s.474-477.

⁴²⁶ Demirel tüm Trakya'yı ışıklandırarak elektriği Bulgaristan'dan almaya başladığımızda kendisini “Komünist ülkelerden elektrik alıyor.” diye eleştirenlere “Elektriğin komünisti olmaz!” diyerek cevap vermiştir. Arcayürek, *Demirel Dönemi...*,s.127-129.

Bulgaristan arasında çözümlenmeyecek bir mesele yoktur. Biz Türk-Bulgar ilişkilerinin gelişmesini engelleyen bütün meseleleri görüşme yoluyla incelemeye hazırız. İki ülke arasında ticaret alış-verişini ve Türk-Bulgar dostluk ilişkilerini geliştirmek için bütün imkanları kullanmak iki ülkenin yararınadır.”⁴²⁷

Türkiye ile Bulgaristan, 28 Mayıs 1966’da Sofya ve Ankara’daki elçiliklerini büyükelçilik düzeyine çıkarmışlardır.⁴²⁸ Bulgaristan Dışişleri Bakanı İvan Başev 16-21 Ağustos 1966 tarihinde Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Bu ziyarette önceki göç kampanyalarında parçalanmış olan Bulgaristan Türklerinin ailelerini bir araya getirmek için yeni göç antlaşması imzalanmasına karar verilmiştir.⁴²⁹

Dışişleri Bakanı Çağlayangil, 27-31 Mayıs 1967 tarihlerinde Bulgaristan’a resmi bir ziyarette bulunmuş, bu ziyaret sonunda yayınlanan ortak bildiriye Kıbrıs ile ilgili olarak şöyle denilmiştir: “İki bakan, bölgedeki barışın kuvvetlenmesini teminin, bu meselenin en kısa zamanda adil ve barışçı bir hal tarzına ulaşması ümidini izhar etmişlerdir.”⁴³⁰

Bulgaristan başbakanı Todor Jivkov’un 22 Mart 1968’te Türkiye’yi ziyareti esnasında Göç antlaşması imzalanarak Ağustos 1969’tan sonra uygulanmak üzere yakın akrabaları 1952’den önce Türkiye’ye göç etmiş olan Türk asıllı Bulgar vatandaşlarının 10 yıllık bir süre içinde Türkiye’ye göç edebilecekleri esasa bağlanmıştır. Türk hükümeti göçmenlere mali yardım konusunda hiçbir yükümlülük almamış olup bu kapsamda 1969’da 2500 kişi Türkiye’ye göç etmiştir. Bu antlaşma Türkiye-Bulgaristan ilişkilerini çok olumlu etkilemiştir.⁴³¹

⁴²⁷ Gönlübol ve diğ., s. 575.

⁴²⁸ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 20, (1966), s. 53.

⁴²⁹ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 25, (1966), s.18.; No: 26, (1966), s.20,52.

⁴³⁰ Gönlübol ve diğ., aynı yerde.

⁴³¹ Ali Eminov, “Bulgaristan’da Türkler (1945-1983)”, *Türkler*, c.20, Ankara, 2002, s.373.; Bulgaristan’daki Türklerin nüfus artışı Bulgar yönetimini korkutacak boyuta ulaşmıştır. 1965 nüfus sayımı verilerine göre Türkler 850.000’e ulaşan sayıları ile genel nüfusun yüzde 10’unu oluşturmuştur. Bulgar hükümeti göçlerle bu sayıyı aşağıya çekmeye çalışmıştır. *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni

11. Türkiye-Yugoslavya İlişkileri

26 Nisan 1966'da Belgrad'da imzalanan ve Türkiye, Yugoslavya ve Bulgaristan arasında turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesini öngören protokol, 1965'den sonraki dönemde Türkiye ile Yugoslavya arasında başlayan daha yakın işbirliği ilişkilerinin ilk işareti olmuştur. 23 Şubat 1967'de Yugoslav hükümetinin resmi sözcüsü tarafından verilen demeçte iki devlet arasındaki ilişkilerde bir gelişmenin başladığını belirterek, bunun önemi üzerinde durulmuştur. Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in 6-11 Mart 1967 tarihinde Yugoslavya'ya yaptığı resmi ziyaret sonunda yayınlanan ortak bildiriye Kıbrıs sorununa da değinilerek bölgenin barışına atfettikleri önemi tebarüz ettirmişlerdir.⁴³²

TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli'nin başkanlığındaki parlamento heyeti 18-25 Eylül 1967 tarihlerinde Yugoslavya'yı Yugoslavya Başbakanı Spiljak da 29 Mart - 2 Nisan 1968 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir. Yugoslav Başbakanı, Hükümetinin Kıbrıs'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün idame ettirilmesi ve Kıbrıs'taki Türk ve Rumların tam bir hak eşitliğinden istifade ederek barış ve güvenlik içinde yaşamaları hususundaki arzularını ifade etmiştir.⁴³³

12. Türkiye-Romanya İlişkileri

Romanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, Romanya Başbakanı Maurer'in 25-31 Temmuz 1966 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmesiyle başlamıştır. 30 Temmuz'da yayımlanan bir ortak bildiriye Balkan devletleri arasında ilişkilerin, bu arada Türkiye ile Romanya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği üzerinde

Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 199. ; *Düştur*, Beşinci Tertip, c. 8, İkinci Kitap, 13 Mayıs 1969, s. 2134. ; *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, No:60-61, (1969), s. 80.

⁴³² Gönülöbol ve diğ., s. 577.

⁴³³ A.g.e., s.578.

durulmuştur.⁴³⁴ Bu ilişkilerin bir aşaması olarak 25 Ocak 1967’de Türkiye-Romanya Ticaret Protokolü imzalanmıştır.⁴³⁵

Daha sonra, 20-28 Nisan 1967 tarihlerinde bir Romen parlamento heyeti Türkiye’yi, 17-20 Mayıs tarihlerinde Dışişleri Bakanı da Romanya’yı ziyaret etmiştir. 20 Mayıs’ta yayınlanan ortak bildiride iki ülke yetkilileri, Kıbrıs konusunda barışın korunmasında memleketlerinin gösterdiği ilgiyi tebarüz etmişlerdir.⁴³⁶

3-17 Eylül 1967 tarihlerinde, Başbakan Demirel Romanya’yı, 24-29 Mart 1969 tarihlerinde de Romanya Devlet Başkanı Nicolae Ceausescu Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Her iki ziyaret sonrası yayımlanan ortak bildiride, ikili ilişkilerin geliştirilmesi ile bölgedeki barışın takviyesi için Kıbrıs sorununun, davada taraf olanların meşru menfaatlerine uygun olarak barışçı yollarla halledilmesi gerektiği hususunda mutabık kalındığı belirtilmiştir. Böylece İkinci Dünya Savaşı’ndan beri ilk kez iki devlet arasında diyalog kurulmuş ve bazı konularda işbirliği yapılmaya başlanmıştır.⁴³⁷

13. Türkiye-Arnavutluk İlişkileri

Arnavutluk, Türk yetkililerinin ilgisini 1965 Aralık ayında Kıbrıs ile ilgili olarak Birleşmiş Milletlerde yapılan oylamada çekmiştir. Arnavutluk, Türkiye lehine oy kullanan pek az devletten biri ve oyunu bu biçimde kullanan tek sosyalist devlettir.⁴³⁸ Bu gelişme sonrası Tiran ve Ankara’daki elçilikler 20 Ocak 1966’da büyükelçiliğe yükseltilmiştir.⁴³⁹ Türk basını, İkinci Dünya Savaşı’ndan beri belki de ilk kez daha sık olarak Arnavutluk’tan söz etmeye başlamış, bunun sonucu olarak da iki devlet arasında

⁴³⁴ A.g.e., s. 579.

⁴³⁵ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 29, (1967), s.6.

⁴³⁶ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 31, (1967), s.30-34.

⁴³⁷ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 36, (1967), s. 16.; No:54, (1969), s. 65-68.

⁴³⁸ Arnavutluk Dışişleri Bakanı Behar Ştülea 4 Ocak 1966’da Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte “BM’de Türk tezi aleyhinde oy veren devletlerin çoğu Yunanlıların hakiki niyetlerini bilmemektedir. Biz demokrasi maskesi altında Makarios’un Türk azınlığı ezme siyasetine taraftar değiliz.” demiştir. Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 16, (1966), s.40.

⁴³⁹ Dışişleri Bakanlığı Belleteni, No: 16, (1966), s.67.

karşılıklı resmi ziyaretler başlamıştır. 4-11 Eylül 1968 tarihlerinde TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli başkanlığında bir parlamento heyeti Arnavutluğu ziyaret etmiş, Arnavutluk Halk Meclisi Başkanı Behar Ştülea başkanlığında bir Arnavutluk parlamento heyeti de iade-i ziyarete bulunmuştur. Bu karşılıklı ziyaretler Türkiye ile Arnavutluk arasında normal sayılabilecek ilişkilerin kurulmasına yardım etmekle birlikte, iki devlet arasındaki ilişkiler hiçbir zaman dinamik bir nitelik kazanmamıştır. Arnavutluğun “içine dönük”, ya da “dışa kapalı” politikası, bu ilişkilerin gelişmemesinin başlıca nedeni olmuştur.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Gönübol ve diğ., s. 580-581.

IV. BÖLÜM

XIII.DÖNEM TBMM'İNDE EKONOMİ, EĞİTİM VE SAĞLIK İŞLERİ

1. Ekonomi Alanındaki Gelişmeler

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin ekonomik ilişkileri dış politikası ile bağlantılı olarak gelişme göstermiş, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Sovyet tehdidi ile de ekonomik ilişkilerinde Batı ile işbirliği ağırlık kazanmıştır.⁴⁴¹

DP'nin iktidara gelmesi ile liberal ve özel sektöre kalkınmada öncelik tanınmış, ekonomik gelişimi sağlamak için temin edilen dış yardımlar sosyal altyapı veya iç talebi karşılamaya yönelik üretim projelerine dönüştürülmüştür. Ancak, bu dönemde iç ve dış kaynaklar zorlanarak plansız, dengesiz ve koordinasyonsuz sağlanan büyüme, ekonomide nicel gelişmeler ve yapısal değişimler sağlamakla birlikte 1954'ten itibaren ekonomi, üretim artışıdaki yavaşlama, büyüyen dış ödeme açıkları ve enflasyon ile belirginleşen bir bunalıma sürüklenmiştir.⁴⁴² Ekonominin dışa bağımlılığı artmış, ekonomi dış krediler olmadan işleyemez duruma gelmiştir.

Yaşanan ekonomik darboğazlar ve gelişmeler ekonomik kalkınmanın sağlam bir zemine oturtulması ihtiyacını zaruri kılmış, 1961 Anayasası ile ekonominin karma

⁴⁴¹ Mükerrrem Hiç, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi", *Türkler*, c.17, s.541-562.; İsmet Ergun, "Dünden Bugüne Türkiye Ekonomisi ve İkininli Yıllara Bakış", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu*, Ankara, 1995; Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı*, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 1985; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayıncılık, Ankara, 1981, s.280-295.

⁴⁴² Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi*, Ezgi Yayınları, Bursa, 2002, s. 131.; Ahmad, *The Turkish...*, s.138-139; Çavdar, "Demokrat Parti", *CDTA*, c.8, s.2072-2073.; Serdar Turgut, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi*, Adalet Matbaası, Ankara, 1991.; Agah Oktay Güner, "14 Mayıs 1950 ve 27 Mayıs Dönemlerinde Türkiye Ekonomisi", *Ata Dergisi*, Sayı:3, Konya, 1992, s.10.

ekonomik sistem ilkelerine göre yürütüleceği, bu sistemde kamu ve özel kesimlerin yan yana birbirlerini tamamlayacak şekilde yer alacakları, iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın devlet tarafından plana bağlanarak gerçekleştirileceği hükme bağlanmıştır. Bu doğrultuda kurulan Devlet Planlama Teşkilatı ile on beş yıllık bir vade göz önüne alınarak Beş Yıllık Kalkınma Planları oluşturulmuş, ekonomi politikalarının düzenli ve istikrarlı hale getirilmesine öncelik verilmiştir.⁴⁴³

Kalkınma planında temel amaç olarak; milli gelirin (GSMH) yüksek ve istikrarlı bir hızda büyümesi, sanayileşme, ödemeler bilançosu sorununun çözülmesi, dış kaynaklara olan ihtiyacın azaltılması, ek istihdam imkanlarının yaratılması, sosyal adaletin yaygınlaştırılması, dengeli gelir dağılımı, Avrupa Topluluğuna üye olmak ve ekonomiyi bu doğrultuda düzenlemek gibi hedefler yer almıştır.⁴⁴⁴

Bölgesel kalkınma farklarının giderilmesi, kooperatifleşmenin geliştirilmesi, KİT'lerin yeniden organizasyonu, doğal çevrenin korunması, sağlıklı kentleşmenin sağlanması gibi hedeflerin de çizildiği BYKP'lerinde iktisadi hayatta ve milli gelirden ilk iki BYKP için her yıl yüzde yedi oranında bir gelişme esas alınmıştır. Birinci BYKP sosyal içerikli olup kırsal kesimin kalkındırılmasına, köylerin buldukları yerlerde geliştirilmesine ağırlık vermesine rağmen, ikinci BYKP sanayileşmeye önem vermiştir. Birinci BYKP'nin ihtiyaç gösterdiği dış yardım miktarı bir buçuk milyar dolar, ikinci BYKP için bir milyar dolar öngörülmüş, üçüncü BYKP için dış yardım planlanmamıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Ekrem Günce, "Türkiye'de Planın Dünü, Bugünü, Yarını", Türkiye'de Planlı Gelişimin Yirmi Yılı 1960-1980, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, Ankara, 1981, s.123. ; Çalışmamızda bahsedilen kalkınma planları ve beş yıllık planlar DPT'nin kurulmasından sonra uygulamaya konulan planlar olup plansız dönemdekiler (1923-1960) ile karıştırılmamalıdır.

⁴⁴⁴ Şahin, a.g.e., s.138.; Kalkınma planlarının uygulanması esaslarına dair kanun için bkz. **Düster**, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 27 Temmuz 1967, s.2477.

⁴⁴⁵ Kamuran Gürun, **Akıntıya Kürek**, İstanbul, 1994, s. 117-120.; Planlı kalkınma 1962'den itibaren başlamasına rağmen BBYKP 1962 yılına yetişememiş ve bu yıl için yıllık program hazırlanmıştır. BBYKP (1963-1967), 1963'ten itibaren yürürlüğe konmuştur. Şahin, a.g.e., s.133.; ABD Başkanı Johnson Amerikan Kongresine sunduğu dış yardım programında Türkiye için "...Türkiye dikkate değer bir başarı sağlamıştır. Biz ve diğer Batılı devletler Türkiye'nin 1973 yılına kadar kendi kendine yeter bir ekonomik kalkınma seviyesine ulaşma gayesinin tahakkukuna yardımda bulunmak azmindeyiz. Türkiye bu yolda

1960'lı yıllara gelindiğinde dünya ekonomisindeki iyimser hava ve genişleme Türk ekonomisinde de kendini göstermektedir. 1958 yılında DP hükümetinin kabul ettiği istikrar kararları yanında, montaj niteliğinde de olsa yabancı bilgi birikimi ile mal üretmeye başlayan bir sanayi filizlenmiştir. Başta Almanya olmak üzere bazı AET ülkeleri Türk işgücüne kapılarını açmış, önemli bir dış göç başlamıştır.⁴⁴⁶

Bu şartlar altında iktidara gelen I. Demirel Hükümeti, programında iktisadi alandaki amaçlarını şöyle sıralamıştır;⁴⁴⁷

1. Hızlı kalkınmaya yardım edecek şekilde milli tasarrufları artırma,
2. Enflasyon, deflasyon gibi dengesizlikleri önleme,
3. Milli gelirin sosyal adaletle uygun dağılımı.

Hür ekonomik düzenin, demokratik düzenin ayrılmaz bir parçası olduğu kadar, ekonomik kalkınma hedefine ulaşmada da en etkili ve başarılı sistem olduğunu düşünen hükümet, serbest teşebbüs, karma ekonomi ve planlı kalkınmayı ekonomik politikasının saç ayakları olarak görmüştür. Dönemin planlama müsteşarı Turgut Özal, iktisadi planlama açısından önemli makro ölçekli bir plan yerine, belirli projelerin öncelik sırasını saptayan bir plan kavramı geliştirerek özel kesime çeşitli ayrıcalıklar tanıyan bir teşvik sistemi geliştirmiştir. Planlamadaki bu yaklaşım Demirel'in ekonomik büyüme anlamında sloganlaştırdığı "Büyük Türkiye" kavramının alt yapısını da oluşturmuştur. Büyük Türkiye'ye yönelik sanayileşme stratejisi olarak ortaya konan ithal ikamesi

ilerlemeye başlamıştır. 1966 yılında brüt milli istihali yüzde 11, endüstrisi yüzde 9.5, tarımsal istihali yüzde 11 ve kullandığı suni gübre miktarı yüzde 40 nispetinde artış kaydetmiştir." demiş ve 596 milyon dolarlıkta bir askeri yardım tahsisatı istemiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 29, (1967), s.16.; İngiltere hükümeti de 1967 kalkınma planının uygulanmasına yardım amacıyla 2.5 milyon sterlin kredi ile mevcut borçların karşılanması için 1.86 milyon sterlin hibe vermiştir. **Dışişleri Bakanlığı Belleteni**, No: 29, (1967), s.17.; Dönemin ekonomik sorunlarına ilişkin yetkili görüş ve önerileri için bkz. İbrahim Dinçer, **Türkiye'nin Ekonomik Sorunları**, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1968.

⁴⁴⁶ Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi", **CDTA**, s.2089.

⁴⁴⁷ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s.101.

yöntemi⁴⁴⁸ yurt içi sanayi katma değerinin büyümesine yardım etmiş, sanayileşmenin kökleşmesine ve ekonominin yapısal çehresinin değiştirilmesine de yol açmıştır.⁴⁴⁹

Hükümet köy ve köylüye verdiği önemi köyleri elektrikleştirmek hedefiyle ortaya koymuş, 1965'te 300 olan elektrikli köy sayısını dönemin enerji üretim olanaklarıyla 2386 köye çıkarmıştır. Demirel, köy ve köylü meselelerine bilimsel bir şekilde çözüm getirmek maksadıyla kurduğu YSE genel müdürlüğünün toplantısında "Köy ve köylü meselesine evvela köylüyü insan yerine koymakla başlayacaksınız." diyerek köyleri kalkındırmada gördüğü en önemli aşamayı vurgulamıştır.⁴⁵⁰

Hükümetin göreve başlamasından kısa bir süre sonra ekonomide önemli ölçüde rahatlama sağlayacak yeni yatırımları gerçekleştirmek maksadıyla batıdan temin edilemeyen dış yardım SSCB'den temin edilmiş olup SSCB ile 180 milyon dolarlık kredi anlaşması imzalanmıştır.⁴⁵¹

Haziran 1966'da Keban barajının temelini atılması, Ekim 1966'da Almus barajının, Aralık 1966'da Ambarlı Termik santralini, Ocak 1967'de Batman-İskenderun petrol boru hattının, Haziran 1967'de Gökçekaya barajının, 1969'da Seyitömer termik santralini işletmeye açılması dönemin önemli ekonomik yatırımlarıdır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ İthal ikameci sanayileşme denildiğinde bir ülkenin daha önce dışarıdan satın aldığı sınai ürünleri ülke içinde üretmek maksadıyla iç piyasaya yönelik üretimi özendirerek politikalar izlemesi anlaşılır. Bu bağlamda başvurulan yöntemlerin başlıcaları, yüksek gümrük vergileri yoluyla koruma, kotalar yoluyla ithalatın miktar olarak kısıtlanması ve ülke parasının yabancı paralara göre değerinin yüksek tutulmasıdır. Türkiye'nin 1930'larda sanayileşme programları uygulamasıyla ithal ikameci sanayileşme başlamıştır.

1960'ların planlı kalkınma dönemine gelindiğinde, Türkiye'de tüketim mallarını üretebilen bir sanayi temeli oluşmuştu. Dayanıklı tüketim mallarını ve bazı yatırım mallarını üretebilmek hedeflendi. Kısa zamanda Arçelik buzdolabı, fırın ve benzeri dayanıklı tüketim mallarının iç pazar için seri üretimine geçildi. Yerli otomobil yapma tutkusu ise 19 Aralık 1966'da ilk "Anadol" otomobilin piyasaya çıkmasıyla somut bir sonuca ulaştı. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c.3, s.146-147.

⁴⁴⁹ Çavdar, a.g.m, s.2092.

⁴⁵⁰ **Türkler**, c.17, s.25.

⁴⁵¹ Bu antlaşmanın detayı için bkz. **Düstur**, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 13 Mayıs 1967, s.1971.

⁴⁵² Murat Koraltürk, "Cumhuriyet Dönemi İktisadi Kronolojisi 1923-2002", **Türkler**, c. 17, s. 575.

GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA (1965 Sabit Fiyatlarıyla - Milyon TL)								
Yıllar	1950	1960	1964	1965	1966	1967	1968	1969
GSMH	33904	59430	69994	73209	80746	85640	91360	97112
Artış Oranı (yüzde)	-	-	4.9	4.6	10.3	6.1	6.7	6.3

Çizelge 13 - 1965-1969 Yılları Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ve GSMH'nın Yıllık Artış Oranları

1965-1969 yılları arasında Türkiye'de milli gelir düzenli olarak artmıştır. 1965'te 73.209 milyon TL. olan gayri safi milli hasıla yüzde 32.9'luk bir artışla 1969 yılında 97.112 milyon TL. olmuştur. XIII. Dönemde gayri safi milli hasılda sağlanan yıllık ortalama artış, bir önceki döneme göre yaklaşık iki kat daha fazladır.

GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA İÇİNDE SANAYİ SEKTÖRÜNÜN KATKISI (1965 Fiyatlarıyla - Milyon TL)										
Yıllar	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Sanayi Geliri	8980	8990	8996	9716	10552	11492	12710	14279	15714	17198

Çizelge 14 - 1960-1969 Yılları Gayri Safi Milli Hasılaya Sanayi Sektörünün Katkısı

Demirel, 1967 bütçesi sebebiyle yaptığı konuşmada "Nüfusumuzun yüzde 71'i ziraatla uğraşiyor. Hiç olmazsa bunun yüzde 20'sini sanayiye aktarmazsak Türkiye kalkınmasında bir merhaleyi aşmış olamayız."⁴⁵³ diyerek ekonomik kalkınmanın itici gücünün sanayileşmek olduğunu vurgulamıştır.

⁴⁵³ Demirel'in Muhtelif Konuşmaları, AP Genel Merkez Neşriyatı, Ankara, 1968, s.70.

1961-1965 döneminde sanayi gelirin milli gelir içindeki payı ortalama yüzde 26 olmasına rağmen, 1965-1969 döneminde bu oran yüzde 72.4'ye çıkmıştır. Sanayi sektörünün gayri safi milli hasıla içindeki katkısı 1965 yılında 11.492 milyon TL. iken 1969'ta 17.198 milyon TL. olmuştur.

FERT BAŞINA DÜŞEN GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA								
Yıllar	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
1965 sabit fiyatlarıyla FBGSMH (TL)	2322	2441	2500	2549	2771	2864	2978	3085
Yıl cari fiyatlarıyla FBGSMH (TL)	2068	2310	2423	2549	2906	3147	3385	3680

Çizelge 15 - 1962-1969 Yılları Fert Başına Gayri Safi Milli Hasıla

1965-1969 döneminde milli gelirin yıllık ortalama artışı yüzde 7.35 olup bu oran kalkınma planları ile öngörülen yüzde 7 hedefi geçmiştir. Dört yıllık milli gelir artış oranı yüzde 29.4'tür. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatına üye ülkeler arasında yapılan mukayesede dönemin ortalama yıllık milli gelir artışı, Japonya'nın yüzde 11.65'lik artış oranından sonra ikinci sırada yer almaktadır.

YATIRIMLAR (Milyon TL)								
Yıllar	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Kamu Sektörü Yatırımları	3929	5604	4817	6430	8995	9804	11956	13153
Özel Sektör Yatırımları	4410	5800	6010	6280	8215	8950	10500	12005
Toplam Yatırımlar	8339	11404	11827	12810	17214	18754	22456	25158

Çizelge 16 - 1962-1969 Yılları Gerçekleştirilen Yatırımlar

Bu dönemde yatırımlar, hacim ve gerçekleşme oranı olarak en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Dört yıl içinde 83 milyar 582 milyon liralık yatırım gerçekleşmiştir. Bu da 20 milyar 895 milyon liralık yıllık yatırım ortalamasına denk olup 1965'ten önceki döneme ait yıllık 10 milyar 520 milyon liralık yatırım ortalamasının iki katı civarındadır.⁴⁵⁴

1965'te gayri safi milli hasılanın yüzde 17.4'ü oranında yatırım yapılmışken bu oran 1969'da yüzde 21.5'e çıkmıştır. Bu oran kalkınmakta olan ülkeler arasında en yüksek yatırım grubuna giren bir orandır.

Kalkınma planları ile öngörülen ekonomik, sosyal ve kültürel hedeflere ulaşmada tutarlı, ihtiyaçlara ve gerçeklere uygun bir mali politika izlemeyi zaruri gören hükümet enflasyon, resesyon ve deflasyon gibi mali hastalıklardan ekonomiyi uzak tutmaya gayret göstermiştir. 1965 yılında 14 milyar 421 milyon TL. olan konsolide bütçe 1969 yılında 26 milyar 670 milyon TL.ya ulaşmıştır. Bu artışın dönemin iç ve dış ekonomik ve sosyal olaylarına rağmen dengeli ve devamlılık arz etmiş olduğu söylenebilir.⁴⁵⁵

KONSOLİDE BÜTÇE (Milyon TL)								
Yıllar	1923	1950	1960	1965	1966	1967	1968	1969
Bütçe	113	1487	7282	14421	16775	18813	22580	26670
Artış (yüzde)	-	-	-	7.0	16.3	12.1	20.0	18.1

Çizelge 17 - 1965-1969 Yılları Arası Konsolide Bütçe ve Yıllık Artış Oranları

⁴⁵⁴ Selahattin Kılıç, *Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971)*, Ankara, 1973, s.46-48.

⁴⁵⁵ A.g.e, s.49-50.

Dış ticaretin kesintisiz ve tıkanıklığa uğramadan devamının iktisadi kalkınmada son derece önemli bir rol oynayacağı, bu sebeple ihracat kapasitesini artıracak, döviz kazanma imkanlarını takviye edecek, döviz masraflarından tasarruf sağlayacak ve dış ticaret dengesizliğini süratle ortadan kaldıracak gayretler sarf etmek, hükümet programında üzerinde hassasiyetle durulacak konu olarak bahsedilmiştir.⁴⁵⁶

Türkiye'nin, iktisadi kalkınmasını hızlandırmak için dış ticaretini takviye etmek zorunda olduğu, Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununun, dış ticaret dengesini tesise yardım edecek şekilde uygulanacağı, yabancı sermaye aleyhtarlığının, memleketin kalkınma hızını yavaşlatan, sanayinin süratli bir şekilde kurulmasını önleyen, Türkiye'nin Batı dünyasıyla iktisadi, ticari ve teknik alanda daha sıkı bağlar kurmasını engelleyen bir davranış olarak mütalaa edildiği ile dünyada kalkınma hızı ve refah seviyesi itibariyle en dinamik bölge haline gelen Ortak Pazar camiasına, tam olarak katılabilmek için istihsal organizasyonu ve sanayinin süratli bir bünye değişikliği geçirmesi gerektiği de programda vurgulanmaktadır.⁴⁵⁷

1960'lardan itibaren dış ticaret yataya yakın pozitif bir seyir izlemiş, 1962'de dış ticaret hacmi bir milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. 1967'de Kıbrıs sorununun da etkisiyle negatif eğilim görülmüştür. 1966 yılı bir önceki yıla göre en yüksek değişme oranının görüldüğü yıldır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için hayati önem taşıyan dış ticaretin milli gelirdeki artışa paralel gelişme gösterdiği söylenebilir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s.106.

⁴⁵⁷ A.g.e, s.107.

⁴⁵⁸ Kılıç, a.g.e., s.52-54.

DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ								
Yıllar	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
Hacim (Milyon \$)	1000	1056	948	1036	1209	1207	1260	1338
Endeks	100	100.5	94.8	103.5	120.8	120.6	125.9	133.7
Değişim (yüzde)	-	+4.5	-10.1	+9.2	+16.7	-0.1	+4.4	+6.2

Çizelge 18 - 1962-1969 Yılları Arası Dış Ticaret Hacmi

Dış ticarete ithalatın oranı her dönemde olduğu gibi ihracata göre üstünlük göstermiştir. 1968 yılı ithalat-ihracat dengesinin ithalat lehine yüzde 60.6 / 39.4 oranı ile en fazla bozulduğu yıldır. İhracat, 1968'te program hedeflerinden geri kalmasına karşılık 1969 hedefe en çok yaklaŐılan yıl olmuştur. 1965, 1966 ve 1967 yıllarında program hedefleri aŐılmıŐtır. Beş yıllık dönem içerisinde ihracatın fiili toplamı, program toplamını 61 milyon dolar geçmiştir.

PLANLI DÖNEMDE İTHALAT VE İHRACAT (Milyon \$)					
Yıllar	1965	1966	1967	1968	1969
İthalat	571.9	718.3	684.7	763.7	801.2
Değişim (yüzde)	+6.4	+25.6	-4.7	+11.5	+4.9
İth. Payı (yüzde)	55.2	59.4	56.9	60.6	59.9
İhracat	463.7	490.5	522.3	496.4	536.8
Değişim (yüzde)	+12.9	+5.7	+6.5	-5.0	+8.2
İhr. Payı (yüzde)	44.8	40.6	43.1	39.4	40.1

Çizelge 19 - 1965-1969 Yılları Arası İthalat ve İhracat Rakamları ile Dış Ticaret İçindeki Payları

Hükümet bölgeler arası gelişme farklarını azaltmak ve sosyal adalet içinde bölgeler arası dengeyi sağlamak amacıyla İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planını uygulamaya koydu. 1968 yılı programı ile Adıyaman, Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Mardin, Maraş, Muş, Sivas, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'dan oluşan 22 il için kamu yatırımlarına öncelik verilirken, özel sektör yatırımları için teşvik edici tedbirler getirilmiş ve uygulanmıştır.⁴⁵⁹ Özel sektörün Doğu bölgelerine yatırım yapmasını teşvik bakımından;

1. Normal şartlarda yüzde 30 veya 40 olan yatırım indirim oranı doğudaki 22 ilde yüzde 80 olarak kabul edilmiştir.

2. İmtiyazlı bir kredi politikası kabul edilmiştir. 933 sayılı kanunla tesis ve işletme kredisi vermek amacıyla kurulan fonlardan 22 ildeki yatırımlara yönelik krediler, hangi gaye ile kullanılıyorsa, o konuda tespit edilen faiz haddine göre yüzde 2 nispette düşük faizle kullandırılmıştır. Bu iller için ödemesiz devre iki katına çıkarılmıştır. Bu illerde yapılacak yatırımlarda, yüzde 30 öz kaynak ve yüzde 70 kredi oranı esası uygulanmıştır.

3. Bu bölgelerde yapılacak yatırımlardan elde edilecek gelirler 5 yıl süre ile gelir ve kurumlar vergisinden muaf tutulmuştur.

4. Yatırım malları ithalinde alınan resim ve vergiler ile dahilde alınan istihsal vergisinin taksitlendirilmesinde bu illerdeki yatırımlarla ilgili talepler öncelikle karşılanmıştır.

⁴⁵⁹ Kılıç, a.g.e., s.113-115.

Artan yatırımlar ve alınan özel tedbirler neticesinde doğu illerinin ekonomik ve sosyal hayatında kısmen canlanma yaşanmıştır. 1965'te Doğu Anadolu'da nüfusun yüzde 17'si şehirde yaşarken bu oran 1968'te yüzde 20'yi geçmiştir.

Bölgede 7 Mart 1966 günü Varto merkezli meydana gelen depremde 14 bin vatandaş hayatını kaybetmiş olup depremin ekonomik yaralarını sarmakta hükümetin doğal görevleri arasında olmuştur.⁴⁶⁰

Hükümetin 1965'ten itibaren uyguladığı ekonomik politika ile birlikte sermaye ekonomik çıkar farklılaşması nedeni ile parçalanmaya başlamış ve ekonomik tabanı zayıflamaya başlayan küçük sermaye ile ekonomik gelişmeden en büyük payları alan sanayi ve dış ticaret çevreleri siyasal ve ekonomik ittifaklarını çözmeye başlamışlardır.⁴⁶¹

Sanayileşmenin ve kapital birikimin artırdığı üretimin sonucu, toplumda tüketim artmış, özellikle şehirlerdeki pazarlama koşulları, süpermarketleri ve büyük ticari şirketleri ön plana çıkarmıştır. Yoğunlaşan uluslararası ticaret, ithalat ve ihracat alanlarında zengin ve güçlü bir sınıf yaratırken, iç piyasalarda da ekonomik hareketliliği kontrol eden ve hizmetinde ticari koşulları yeni tekniklerle kendi lehine çeviren, hangi malın ne zaman hangi koşullar altında piyasaya sürüleceğini bilimsel yönden araştıran uzmanlar bulunduran, yeni bir ticaret burjuvazisi belirlemiştir.⁴⁶²

⁴⁶⁰ **Türkler**, c. 17, s. 25.

⁴⁶¹ Ahmet N. Yücekök, **Siyasetin Toplumsal Tabanı**, AÜSBF Yayınları:565, Ankara, 1987, s.127.

⁴⁶² Aynı yerde.

MİLLİ GELİRİN ÜÇ BÜYÜK SEKTÖR ARASINDAKİ DAĞILIMI (1964-1969) - (%)			
Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1964	38.8	16.8	42.4
1965	38.1	17.5	44.3
1966	38.7	17.8	43.3
1967	37.0	18.7	44.3
1968	33.2	26.4	40.4
1969	31.3	27.2	41.4

Çizelge 20 - 1964-1969 Yılları Arası Milli Gelirin Üç Büyük Sektör Arasında Dağılımı⁴⁶³

Sanayide tekelleşmeye paralel olarak büyük sermaye, küçüğünü tasfiye sürecini başlatmıştır. Büyük sanayi kuruluşları, kendi dağıtım ve satışlarını yapan yan şirketler meydana getirmiş, ticarete de el atmışlardır.⁴⁶⁴

Hükümet 1965 yılından itibaren programlarında ve uygulamalarında tarım sektörünü sanayi sektörünü besleyen bir sektör olarak görmüş ve tarım politikasını sanayiye geliştirecek ve hızlandıracak bir şekilde planlamıştır. Böyle bir politikayı gerçekleştirmek için tarımda makineleşmeye gidilmiş ve buna bağlı olarak tarımdan sanayiye insan gücü aktarımı gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, DİE Yayın No:683, Başbakanlık DİE Matbaası, Ankara, 1973, s.100.

⁴⁶⁴ İsmail Cem, Tarih Açısından 12 Mart-Tarihteki Yeri ve Sonuçları, c.2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977, s.114.

⁴⁶⁵ Salih Akkaş, Adalet Partisi ve İdeolojisi, AÜSBE Doktora Tezi, Ankara, 1989, s.170; Türkiye'de durağan olan kentleşme eğilimi 1955'ten sonra hızlı bir kentleşme sürecine girmiştir. XIII. TBMM döneminde kentsel nüfusun genel nüfus içindeki oranı tarımdan sanayiye insan gücü aktarımı sebebiyle yüzde 29.8'den yüzde 33.3'e yükselmiştir. Aynı dönemde kentleşme hızı yüzde 7.2 olup Kahramanmaraş, Gaziantep, İzmit, Elazığ, Şanlıurfa ve Diyarbakır en hızlı kentleşen yerleşim birimleri olarak dikkat çekmektedir. Kentleşme düzeyi ise en yüksek Marmara, en düşük ise Karadeniz bölgesinde görülmektedir. BBYKP'nda ayrıntılı ve açık bir kentleşme politikası yer almamasına rağmen İBYKP'nda kentleşme ekonomik ve toplumsal gelişmenin, özellikle sanayileşmenin bir sonucu olarak "desteklenmesi gereken bir

1965-1969 EKONOMİK GÖSTERGELERİ					
Yıllar	1965	1966	1967	1968	1969
Fiyat Artış Hızı (%)	4,3	6,4	6,5	3,9	7,7
Dolar Kuru (TL)	9,08	9,08	9,08	9,08	9,08
Sanayi Ücreti (TL)	712	775	865	940	1028
Ekmek Fiyatı (TL/kg)	1,09	1,13	1,13	1,15	1,2

Çizelge 21 - 1965-1969 Yıllarında Ekonomik Göstergeler⁴⁶⁶

Demirel hükümeti özel olarak sınai yatırımları, genel olarak tüm özel sektör yatırımlarını desteklemeyi kolaylaştırmak ve yasallaştırmak için 933 sayılı Kalkınma Planının Uygulanması Esaslarına Dair Kanunu yürürlüğe koymuştur. Bu yasa uyarınca DPT içinde “Teşvik ve Uygulama Dairesi” Ocak 1968’den itibaren, “Teşvik Belgesi” dağıtmaya başlamıştı. Bu belgeyi alan girişimciler kredi ve döviz bulmakta Devletten yardım gördüğü gibi, “vergi indirimi” ve “yatırım indiriminden” de faydalanıyorlardı. Ancak yasanın uygulamasındaki bazı sıkıntılar sebebiyle tartışmalı maddeler Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.⁴⁶⁷

1965-1969 dönemi Türk ekonomisi, dünya ekonomik konjonktürünün yarattığı olumlu koşullar sebebiyle nicel bir büyüme yaşamıştır. Dış ülkelerdeki vatandaşlarımızın yurda gönderdiği dövizler, dış ödemeler açığının kapanmasına nispeten katkıda bulunmuştur. Ancak ekonominin dışa bağımlılığı artmıştır.

olgu” gibi ele alınmış; ondan “ekonomiyi iten bir güç” olarak yararlanılacağı belirtilmiştir. Ancak, kentleşme hızının büyük kentlerde yatırımla desteklenmemesi işsizliği tetiklemiştir. Keleş, a.g.e., s. 57-63.

⁴⁶⁶ Cumhuriyet Ansiklopedisi, c. 2, s.129-203.

⁴⁶⁷ Erdinç Tokgöz, “Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler”, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, c.2, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.339.

2. Eğitimle İlgili Gelişmeler

Cumhuriyetin ilanından sonra eğitimde yapılaşmanın asıl hedefini okuma-yazmanın yaygınlaştırılması ve bilgisizliğin yok edilmesi oluşturmuştur. Bu aynı zamanda inkılapların toplum tabanına yayılması için de bir zorunluluktur. Gerek 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile gerekse 1928 yılındaki harf inkılabı ile de eğitimin çağdaş doğrultuda, tek elde millileştirilmesi ve laik esaslar çerçevesine oturtulması esas alınmıştır.⁴⁶⁸

Çok partili siyasi hayata geçişle birlikte, hükümetler seçmen kitlesinin desteğini almak amacıyla seçmenlerinin istek ve beklentileri doğrultusunda çoğu konuyu olduğu gibi eğitimi de politize etmişlerdir. Örneğin; CHP hükümetinde açılan köy enstitüleri DP döneminde kapatılmıştır. Seçmen tabanının görüşüne göre batılı, Atatürkçü veya toplumcu, maneviyatçı düşünce yaklaşımları da hükümetlerin eğitim politikalarını belirlemeye devam etmiştir.⁴⁶⁹

I. Demirel hükümetinin milli eğitim politikasının temeli, “vatandaşın bir bütün olarak kalkınmasını sağlamak, maddi ve manevi hayatını teçhiz ederek ve milli şuuru hakim kılarak yetişmesine yardım etmek” olarak saptanmıştır. Bütün köylerin okula kavuşturulması, öğretmenlerin hayat şartları, maddi ve manevi ihtiyaçlarının yakından takibi, parasız yatılı öğrenci adedinin artırılması, öğretmen okullarının, teknik öğretim kurumlarının artırılması, mesleki ve teknik öğretim işbirliğine gidilmesi, mahalli sanatların geliştirilmesi, turizm eğitimine olanak sağlanması, elektrik-elektronik, tekstil, matbaa, petrol kimyası elemanları yetiştirilmesi üzerinde durularak, imam-hatip okulları,

⁴⁶⁸ Osmanlı Döneminde eğitimin gelişimi için bkz. Berkes, *Türkiye’de..*, s.229-244; Ali Ata Yiğit, *Atatürk Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası(1923-1938)*, (Doktora Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1996; Nejat Göyünç, “Türkiye’de Eğitim”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976.; Mahmut Adem, *Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.

⁴⁶⁹ *TC Hükümet Programlarında Eğitim 1920-1993*, Milli Eğitim Basımevi, 1993; Ayrıca köy enstitülerinin kuruluş amaçları için bkz. Fay Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara, 1962; Hasan Erçelebi, *50. Yılında Köy Enstitüleri ve Türk Eğitim Sistemine Katkıları*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.

mesleki orta ve teknik okul mezunlarına yüksek öğretim imkanlarının sağlanması hususları programda yer almıştır. Ayrıca üniversite ve yüksek öğretim kurumlarının geliştirilmesi, yeniden üniversite ve yüksek öğretim kurumları kurulması ile öğretim elemanlarının meslekte kalmasına yönelik önlemlere de programda yer verilmiştir.⁴⁷⁰ Hükümetin eğitim programı Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtilen eğitim politikasının temel ilkelerine ve hedeflerine uygun şekilde hazırlanmıştır.

Program ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda halkı okur yazar durumuna getirme hedefini gerçekleştirmeye yönelik olarak 1968 yılında; il ve ilçelerde halk eğitimlerinin planlanmasını ve yürütülmesini sağlamak üzere "Planlama ve işbirliği kurulları" kurularak faaliyete geçirilmiştir. Öğretim programlarının okullarda uygulanması sırasında milli birlik ve beraberlik amaçlarına daha iyi hizmet edecek şekilde ders işlenmesi de öğretmenlerden beklenen bir olgu olarak milli eğitim personeline genelge ile tebliğ edilmiştir. Aynı genelge, İkinci BYKP uyarınca 1973 yılına kadar ilkokul çağındaki bütün çocukların okula kavuşturulması hedeflendiğinden, ilkokul yapım ve donatımlarında halk katılımlarından azami istifade edileceği ve emanet usulünün uygulanması yoluna gidileceğini de esasa bağlamıştır.⁴⁷¹

Her yıl bütün öğretmenler tarafından doldurulan ve öğretmenlerin, müfredat programları, yönetmelikler, ders kitapları ve bunların dışındaki eğitim ve öğretim konularındaki görüşlerinin yer aldığı "Talim sicilleri" de bir genelge ile 1968 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece, Milli Eğitim Bakanlığı, öğretmenlerin sözü edilen konulardaki katılım haklarını "gerekli görülen hallerle" kısıtlamış, uygulamada ise büsbütün ortadan kaldırmıştır.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s.94-95.

⁴⁷¹ Bülent Akdağ, **1960'tan Günümüze Milli Eğitim Politikalarının Değerlendirilmesi**, (Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s.150-151.,

⁴⁷² A.g.e., s.152.

I. Demirel hükümeti döneminde ilköğretimde okullaşma oranı 1964-1965 öğretim yılında % 77 iken, 1969-1970 öğretim yılında % 92 olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri başta olmak üzere, küçük yerleşim birimlerine okul ve öğretmen götürmek yerine yatılı bölge okullarının çoğaltılması hedeflenmiş, 1964-1965 yılında 23 olan yatılı bölge okulu, 1969-1970'de 42'ye çıkarılmıştır. Hükümetin 1969 yılına kadar ilköğretime yapmış olduğu toplam yatırım 1 milyar 675 milyon liradır.⁴⁷³

Bu dönemde 762 olan ortaokul sayısı 1554'e, 164 olan lise sayısı 379'a, 112 olan lise dengi teknik okul sayısı 138'e, 449 olan kız okulları⁴⁷⁴ sayısı 599'a çıkarılmıştır. Aydın din adamları yetiştirmek maksadıyla 1965'te 26 olan imam hatip okulları sayısı 47 yeni okul takviyesi ile 73'e ulaşmıştır. Hükümet öğretmen yetiştirmeye verdiği öneme istinaden 16 ilköğretim okulu ve üç eğitim enstitüsü açmıştır.⁴⁷⁵ Hükümet programında yer alan imam hatip okullarına yüksek öğretim imkanlarının açık tutulması hususu da 17 Mayıs 1967'de çıkartılan bir kanunla kabul edilmiştir.⁴⁷⁶

Üniversiteleri ve yüksek öğretim kurumlarını yurt sathına yaymayı hedefleyen hükümet Diyarbakır, Elazığ, Adana, Eskişehir, Kayseri, Bursa, Sakarya ve Konya'da yeni üniversite ve yüksek okulların temelini atmıştır. Yüksek öğretim kuruluşları için toplam bir milyar 675 milyonluk yatırım yapılmıştır.⁴⁷⁷

XIII. TBMM döneminde gerçekleştirilen bu faaliyetlerden ayrı olarak, Demirel hükümetini, yıkıcı ve bölücü akımlara fırsat verdiğini iddia ettikleri üniversite özerkliği ilkesini devamlı aşağıladıkları, eğitim sistemine muhalefet eden sol eğilimli öğretmenleri düşman ilan ettikleri, din eğitimini yaygınlaştırdıkları ve eğitim sistemini

⁴⁷³ Selahattin Kılıç, *Millet Hizmetinde Adalet Partisi (1965-1971)*, Ankara, 1973, s. 27-28.

⁴⁷⁴ Bu rakama kız enstitüleri, kız orta sanat okulları ile akşam kız sanat okulları dahildir.

⁴⁷⁵ Kılıç, a.g.e., s.30-32.; Bu dönemde milli eğitim konusunda çıkartılan mevzuatın ayrıntılı listesi için bkz. Tayfur Özşen, *Bulmaç Mevzuat Kılavuzu (1920-1996)*, c.1, Takav Yayınları, Ankara, 1996, s. 176,591.

⁴⁷⁶ Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti..*, c.2, s. 608.

⁴⁷⁷ Aynı yerde.; Bu arada merkezi Ankara'da olmak üzere "Hacettepe Üniversitesi" adı ile tüzel kişiliği haiz özerk bir üniversite 4 Temmuz 1967 tarih ve 892 sayılı kanunla kurulmuştur. *Düstur*, Beşinci Tertip, c. 6, İkinci Kitap, 4 Temmuz 1967, s.2203.

milliyetçi araçsal hedeflere göre yönlendirdikleri gerekçesiyle eleştiren görüşler de mevcuttur.⁴⁷⁸

3. Sağlık Konusundaki Çalışmalar

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık hizmetleri eldeki kısıt imkanlarla en etkili ve ekonomik olarak kullanılmaya çalışıldı, Sağlık Bakanlığı'nın hızla ilerlemeye yönelmiş hizmet alanı, merkez ve taşra teşkilatı olarak gelişmeye başlamıştı. Zaman içinde göreve gelen hükümetlerin sağlık politikalarının özellikleri de insancıl, kapsayıcı ve öncelikle koruyucu sağlık olarak belirginleşti.⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ İsmail Kaplan, "Milli Eğitim İdeolojisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.794.; Mecliste milli eğitim sistemi ile ilgili olarak muhalefet tarafından dile getirilen iddialar şu başlıklarda toplanabilir.

1. Milli Eğitim Bakanı öğretmen nakillerinde haksız ve hukuk dışı davranışlar içerisindedir.
2. Bakanlık, öğretmen teşekküllerini iktidar partisi lehinde faaliyete zorlamaktadır.
3. Hükümet, partizanları öğretmenlere karşı kışkırtmaktadır
4. Öğretmenlerin hukuk içindeki istekleri ve hakları Bakanlıkça dikkate alınmamaktadır.
5. Bazı milli eğitim müdürleri ve ilkokul müdürleri iktidarın destekçisi olmayan öğretmenlere hukuk dışı baskılar yapmaktadırlar.
6. Öğretmen topluluklarına iktidarın teşvik ve yardımı ile toplu saldırılar yapılmaktadır.
7. Milli Eğitim Bakanlığının bazı kademelerine Türk milli eğitim amaçlarına, Atatürkçülüğe ve Anayasanın öngördüğü ilkelere sırt çevirmiş kişiler getirilmektedir.
8. Milli Eğitim Bakanı ümmetçiliği, ırkçılığı, mukaddesatçılığı teşvik etmekte ve rejimin kaderine olumsuz yönde etkilerde bulunmaktadır.
9. Milli Eğitim Bakanı Atatürk'e karşı okullarda yapılan tecavüzleri görmemezlikten gelmekte ve bu hususlarda ısrarlı bir sükut içinde bulunmaktadır.
10. Milli Eğitim Bakanı kendi iktidarına yakın olmayan milliyetçi, Atatürkçü öğretmenleri Bakanlık emrine alma gerekçesini solculuk ve sosyalistlik olarak göstermekte, fakat her seferinde bu subjektif hükümler yargı organlarınca geri çevrilmiştir.
11. Milli Eğitim Bakanı, bakanlık personeli ve öğretmenler arasında ikilik sokmuş, hatta onları sağcı-solcu, sünni-alevi, Türk-Kürt, yerli-göçmen, milliyetçi-milliyetsiz diye ayırmıştır. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem II, Toplantı 4, Cilt 35, Birleşim 77, 9.4.1969, s. 514-540.

⁴⁷⁹ Bilal Ak, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", **Türkler**, c. 17, s.419.; **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, SSYB Yayın No:42, Ankara, 1973.; Sağlık hizmetlerinde çokbaşlılık ve eşgüdüksüzlüğün hakim olduğunu gören Kurucu Meclis, 1961 Anayasası ile sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerini devletin asli ve anayasal bir görevi haline getirmiştir. Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun 5 Ocak 1961 yılında kabul edilerek, sağlık hizmetleri tarihimizde "Sosyalleştirme Dönemi" başlamıştır.Recep Akdur, "Türkiye'de Sağlık Örgütlenmesinin Gelişimi", **Toplum ve Hekim**, Türk Tabipler Birliği Yayını, No:28, İstanbul, 1980, s.36-43.

I. Demirel Hükümeti de hükümet programında, sağlık politikasında ana hedef olarak, halkın sağlık seviyesini yükseltmeyi esas almış olup bu amaca varmak için koruyucu hekimlik hizmetinin geliştirilmesine öncelik verileceği, sağlık hizmetlerini vatandaşın ayağına götüren sistemlerin uygulanması ve aksaklıkların giderilmesi faaliyetlerine devam edileceği, tedavi kurumlarının standartlarının yükseltilerek yatak sayısının mali imkanlar ölçüsünde artırılacağı, özel teşebbüsün hastane yapmasını teşvik edici tedbirler alınacağı, sağlık sigortasına geniş halk kitlesinin kademeli şekilde katılmasının sağlanacağını vurgulamıştır.⁴⁸⁰

Sağlık hizmetlerinde çalışan hekim ve yardımcı sağlık personelinin yeterli sayıda olmadığı, çeşitli imkanlardan faydalanılarak yeterli sayı ve nitelikte personel yetiştirileceği ve yurt sathına dengeli bir şekilde dağılmalarını sağlamak için gerekli tedbirlerin alınacağı programda ayrıca ifade edilmiştir.⁴⁸¹ Programda ortaya konulan hedefler 1. ve 2. BYKP stratejilerinde ortaya konan hedeflerle örtüşecek şekilde hazırlanmıştır.⁴⁸²

Türkiye’de ilk defa 200 yataklı müstakil bir kanser hastanesi 1968 yılında inşa edilerek Ankara-Etimesgut’ta hizmete açılmıştır. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele programları geliştirilerek, aşılama çalışmaları kampanyalar çerçevesinde yaygınlaştırılmıştır. Özellikle kızamık, verem, sıtma ve trahomla mücadelede kampanyaların olumlu sonuçları alınarak vaka sayısında ciddi düşüşler görülmüştür. Aşı ve serum üretimi amacıyla Refik Saydam Hıfzısıhha Enstitüsünün modernizasyon projeleri hazırlanarak uygulamaya konulmuş ve 1968 yılında Esenboğa’da bir serum çiftliği kurulmuştur.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Dağlı-Aktürk, a.g.e, s.111.

⁴⁸¹ Aynı yerde.

⁴⁸² **Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Hedefleri ve Stratejileri**, DPT Yayınları, Ankara, 1993, s.29.

⁴⁸³ Kılıç, a.g.e, s.34-36.

1965'te altı ilde uygulanan koruyucu sağlık hizmetlerinin vatandaşın ayağına götürülmesi uygulaması 1969'da 19 ile yaygınlaştırılmıştır. Sağlık ocağı, sağlık evi, hekim ve yardımcı sağlık personeli sayıları dönem içerisinde yüzde 65 oranında artırılmıştır. Mevcut altı tıp fakültesinin 12'ye çıkarılması çalışmalarına geçilerek, Diyarbakır ve Kayseri tıp fakülteleri öğretime başlamıştır. 1965-1969 döneminde 319 milyon liralık sağlık yatırımı yapılmıştır.⁴⁸⁴

İlaç fiyatlarının vatandaşın ödeme imkanına uygunluğunu temin eden, maliyet hesabına dayanan sistem bir genelgeyle uygulamaya konularak, ilaçların piyasada gerçek değerleriyle satılması sağlanmıştır.⁴⁸⁵

Her ne kadar XIII. TBMM döneminde, 1923 Türkiye'si ile mukayese edildiğinde kamu örgütü olmayan toplumdaki sosyalleştirilmiş ve kısmen yaygınlaştırılmış bir sağlık sistemine geçilmesine ve yok denecek düzeyde olan kamu sağlık harcamasından, sağlığa yatırım ve harcama yapan bir ülke haline gelinmesine rağmen diğer ülkelerle mukayese de iç açıcı bir tablo yaşanmamıştır.

⁴⁸⁴ Aynı yerde.

⁴⁸⁵ Bu dönemde sağlık konusunda çıkartılan mevzuatın ayrıntılı listesi için bkz. Özşen, a.g.e., c.2, s. 719-720.

SONUÇ

Türkiye’de 1961 Anayasası ile yasama ve yürütme organlarının yanında, yargı organları da kuvvetler ayrılığı prensibi içinde yer almıştır. Diğer taraftan özerk kuruluşlar, demokratik rejimin hür atmosferi içinde ve Anayasa gereği olarak toplum hayatına ağırlıklarıyla dahil olmuştur. Devlet bütünlüğünün sağlanarak Atatürk’ün gösterdiği çağdaş uygarlık seviyesine yönelmek gerekirken, toplumun alışık olmadığı özgürlükçü ortam ve demokratik kültür eksikliği sebebiyle gerekli ahenk sağlanamamıştır.

Türk parlamento hayatında ilk kez olarak, 1961 genel seçimlerinin sonucunda, hiçbir partinin tek başına hükümet kuracak şekilde çoğunluğu sağlayamaması ve birden fazla partinin bir araya gelerek koalisyon hükümetleri kurması 1961-1965 yılları arasında siyasi istikrarın sağlanamamasına zemin hazırlamıştır.

İdeolojik siyasete izin veren 1961 Anayasasının ağırlığının duyulduğu bir dönemde, milli bakiye seçim sistemi doğrultusunda yapılan 1965 genel seçimlerinin sonuçları Türk siyasi hayatında istikrarın sağlanması açısından önem taşımıştır. Çünkü, Türk siyasi hayatında rejimin çatısı olan istikrarın kaybolduğu dönemler ekonomik ve sosyal kalkınmanın durduğu dönemler olarak göze çarpmaktadır. 1965 yılından sonra kurulan Demirel hükümeti ile siyasal hayatta yeni bir dönem başlamıştır.

Bu seçimlerin en dikkat çekici yanı CHP’nin 1950’den sonra en az oyu bu seçimlerde alması ve bunun ileriki dönemlerde parti içi bölünmeyi ateşlemesi ile TİP’in sosyalist bir parti olarak Türk siyaset hayatına atılmasıdır. Birbirinden farklı dünya görüşlerine sahip partileri parlamentoya taşıyan bu seçim, koalisyon dönemine son vererek AP’nin yeni bir hükümet kurmasını sağlamıştır. Eğer seçimler nispi temsil yerine, eski çoğunluk sistemine göre olsaydı AP’nin elde ettiği zafer daha büyük olacak ve küçük partilerin hiçbiri mecliste temsil edilemeyecektir.

XIII. Dönem TBMM bir önceki döneme göre yüzde 50.22 oranında yenilenmiştir. Milletvekillerinin çoğunluğunu evli, iki çocuklu, yüksek öğrenim görmüş, Fransızca başta olmak üzere bir yabancı dil bilen hukukçu üyeler oluşturmuştur.

Başta TIP olmak üzere küçük partilerin varlığı sadece ekonomi ve iç politikada değil, dış politikada da radikal eleştirilerin meclis kürsüsünden seslendirilmesine olanak sağlamıştır. Ancak, Demirel, büyük bir halk desteğine ve Meclis'te mutlak çoğunluğa sahip olmakla birlikte siyasette sert polemiklerden kaçınmış ve uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemiştir. Demokratikleşme sürecini tamamlamak için başta işadamları ve ordu olmak üzere ekonomik, siyasal ve toplumsal güçler arasında denge politikası izlemiştir.

XIII. dönem TBMM'nde siyasetin dinamikleri CHP'nin merkez sol kanada doğru kararlı manevrası, sosyalistlerin parlamentoya girişi ve merkezin sağında yeni renkler olarak Türkçü ve İslamcı hareketlerin ivme kazanmalarıdır. Siyasetin parlamento dışı dinamiklerini ise , öğrenci ve işçilerin örgütlü ve eylemli bir şekilde siyasal süreçte yer alma arayışları oluşturmuştur.

Demirel hükümetinin 27 Ekim 1965'te kurulmasından sonra öğrenci hareketleri ve işçi eylemleri özellikle Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerin sokaklarına hakim olmuştur. Sol ve sağ yayınların artmasına paralel olarak gelişen fikir cereyanları, dünyadaki 1968 hareketi ile Sovyetlerin Çekoslovakya'yı işgalinden de ivme alarak yoğun ideolojik tartışmalara ve silahlı hareketlere dönüşmüştür. Cumhurbaşkanlığı sorunu, seçim kanunu, eski DP'li milletvekillerine siyasi hakların iadesi iç politika gündemini uzun süre meşgul eden tartışmalar olmuştur.

Dünyada 1960'tan sonra bloklar arasında oluşan yumuşama on üçüncü TBMM döneminde Türk dış politikasına da yansımış ve özellikle Johnson'un mektubundan (5 Haziran 1964) sonra başlayan ABD merkezli dış politikadan uzaklaşma çabaları artarak

devam etmiştir. Siyasi bağlantı kurulmasa da Sovyet Rusya ile iktisadi anlaşmalar yapılarak yakın ilişkiler kurulmuştur. 1963 sonbaharından itibaren ülke gündeminin ilk maddesi olan Kıbrıs dış politikada da önceliğini korumuş, Meclis Türkiye'nin Akdeniz'e açılan kilit kapısı durumundaki Kıbrıs konusunda taviz vermeme politikasını kararlılıkla uygulamıştır. Demirel hükümetinin çoğunluk desteği ile iktidara gelmesi ve komünist suçlamasından uzak olması, onun daha kararlı, aktif ve çok yönlü bir dış politika izlemesini ve kararlarında ısrarcı olabilmelerini sağlamıştır.

XIII. TBMM döneminde karşılaşılan en önemli dış politika konuları; Kıbrıs sorununun yansımalarının diğer ülkelerle olan ilişkileri etkilemesi, Türk Sovyet ilişkilerinin ekonomik temelde büyük bir yakınlaşma içine girmesi, Arap ülkeleri ile Cumhuriyet tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar yoğun ilişkiler kurulması yolunda önemli adımlar atılması, Türk solunun da ülke içinde artan etkinliğine koşut olarak Türkiye'nin ABD ve NATO ile ilişkilerinin sorgulanmaya ve gözden geçirilmeye başlanması sıralanabilir. Türkiye tüm bu gelişmeler sonrasında dış politikasındaki Doğu, Batı ve Arap ülkeleri arasında kendisini dengede tutabilecek tek dayanak noktası olarak Avrupa Ekonomik Topluluğunu görmüş ve Batı Avrupa ile bütünleşme sürecine hız kazandırmıştır.

Bu dönemde eğitim ve sağlık alanlarında kısıtlı imkanlarla kıymetli hizmetler gerçekleştirilmeye çalışılmış, sosyal güvenlik haklarının hukuken ve iktisaden güçlendirilmesine gayret edilmiştir. Ekonomik büyümenin hızlandırılması yolunda da önemli adımlar atılmıştır. Hükümet kendi ekonomik anlayışı çerçevesinde, akıllı ve temkinli bir iktidarla, kitlelerin demokratikleşmesini ve ülkenin sanayileşmesini kolaylaştırıcı bir işlev taşımıştır.

XIII. Dönem TBMM, çeşitlenen ve hareketlenen bir düşünce ikliminin yaşandığı ortamda, küçümsenemeyecek başarıların birçok sahada görüldüğü bir dönemi ifade etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

1. RESMİ YAYINLAR

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem II, Cilt: 1-36, Birleşim: 1-99, TBMM Basımevi, 1965-1969.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Dergisi⁴⁸⁶, Dönem II, Toplantı:1-4, Cilt: 49-52 (1 Kasım 1965 – 1 Kasım 1969), TBMM Basımevi, Ankara, 1965 – 1969.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Sayı :12 – 63, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, Ankara, Ekim 1965-Aralık 1969.

Düster⁴⁸⁷, Beşinci Tertip, Cilt: 5 -8 (1 Kasım 1965 – 31 Ekim 1969), Başvekalet Devlet Matbaası (Başbakanlık Basımevi), Ankara, 1965 – 1969.

Millet Meclisi Albümü, II. Dönem , TBMM Basımevi, Ankara, 10 Ekim 1965.

Cumhuriyet Senatosu Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 10 Haziran 1968.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan 1920 - 20 Ekim 1921) , TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1994.

⁴⁸⁶ 334 numaralı Türkiye Cumhuriyetinin Anayasasının teşkil ettiği yasama organınca çıkarılmaya başlanan kanunların yeniden numara alacağı, kararlara, TBMM, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisine ait olmak üzere ayrı ayrı numara verileceği, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi Müşterek Başkanlık Divanınca 23 Aralık 1961 tarihinde 1 numaralı karar olarak kabul edilmiş ve 45 nci ciltten itibaren de bu numaralar teselsül ettirilmiştir.

⁴⁸⁷ Düster; kanunları, TBMM, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi kararları ile Anayasa Mahkemesi ve Bakanlar Kurulu kararlarını (tüzük, yönetmelik), Andlaşmalarla, Anlaşma ve Genel Hizmetlere ait sözleşmeleri muhtevindir.

Millet Meclisi Ad Defteri, Dönem II, Toplantı: 4, TBMM Matbaası, Ankara, 1 Kasım 1968.

TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri Daire Başkanlığı Müşterek Kararlar Katalogu, 16. Cilt (1968-1969), Ankara, 2002.

TC Başbakanlık DİE 1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları, Yayın No: 513, Ankara, 1966.

TC Çalışma Bakanlığı Çalışma Dergisi, No:4, Ankara, 1972.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, DİE Yayın No:683, Başbakanlık DİE Matbaası, Ankara, 1973.

Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Hedefleri ve Stratejileri, DPT Yayınları, Ankara, 1993.

2. ARAŞTIRMALAR (TEZLER)

AKALAN, Ali Osman; IX. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1950-1954), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 1988.

AKDAĞ, Bülent; 1960'tan Günümüze Milli Eğitim Politikalarının Değerlendirilmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001

AKKAŞ, Salih; Adalet Partisi ve İdeolojisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.

AYTEPE, Oğuz; **Milli Mücadele Başında Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin İç Siyaseti**, (Doktora Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993.

BAYTAL, Yaşar; **X. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1954-1957)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1988.

BAŞDOĞAN, Ünal; **VII. TBMM Döneminde Türk Siyasi Hayatı (1943-1946)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1972.

ÇILDIR, Bülent; **II. Dünya Savaşı İktisadi Tedbirlerden: Varlık Vergisi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

DOĞAN, Erkan; **Parliamentary Experience of The Turkish Labour Party (1965-1969)**, Boğaziçi Üniversitesi AİTE, İstanbul, 2000.

ERÇELEBİ, Hasan; **50. Yılında Köy Enstitüleri ve Türk Eğitim Sistemine Katkıları**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991.

HAYTOĞLU, Ercan; **Milli Kalkınma Partisi ve Siyasi Hayatı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 9 Eylül Üniversitesi AİTE, İzmir, 1990.

İNCE, Nilgün; **IV. TBMM Dönemi Siyasi Hayatı (1931-1934)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993.

KILIÇ, İlknur; **III. TBMM Döneminde Türk Siyasi Hayatı (1927-1931)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1993.

KIZILTAN, Yılmaz; **I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

KURT, Ökkeş; **İttihat Terakki Cemiyeti ve II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

KURU, Hanife; **Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi AİİTE, İzmir, 1996.

KUTLAR, Sonya; **Türkiye'de İşçi Hareketi ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) (1960-1971)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

MELEK M. Fırat; **Türk Dış Politikasında Çok Yönlülüğe Geçiş Süreci (1960 – 1971)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

OGUZ, Ahmet; **I. Meşrutiyet Meclisi Umumi'sinin Açılışı, İşleyişi ve Kapanması**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 2003.

ŞAHİN, Rıfat; **XI Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (1957-1960)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİİTE, Ankara, 1999.

ŞİMŞEK, Derya; **Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Lozan Barış Konferansı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

TABAK, Şeref; **Ortanın Solu – Cumhuriyet Halk Partisinde 1965 Sonrası Değişim**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

YILDIZ, Mehmet Zafer; **Türk Siyasi Hayatında XII. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (15 Ekim 1961 – 10 Ekim 1965)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1999.

YİĞİT, Ali Ata; **Atatürk Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası (1923-1938)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), HÜAİTE, Ankara, 1996.

3. KİTAPLAR

Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Biyografisi, Doğu Matbaası, Ankara, 1969.

Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel, Kongre Konuşmaları ve Bazı Konular Hakkındaki Konuşmalarından Özetler, Doğu Matbaası, Ankara, 1969.

ABADAN, Nermin; **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

ABADAN, Yavuz; **Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış**, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1959.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi; **Bab-ı Ali'nin Milli Hareketi Dağıtmak ve Mustafa Kemal'i Tevkif Etmek Teşebbüsü**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

ADEM, Mahmut; **Ulusal Eğitim Politikamız ve Finansmanı**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.

AHMED, Feroz; **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayınları, İstanbul, 1982.

....., **The Turkish Experiment in Democracy (1950-1975)**, C. Hurst Company, Londra, 1977.

....., **İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)**, İstanbul, 1978.

.....ve Bedia Turgay; **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yayınevi, 1976.

AĞAOĞLU, Ahmet; **Serbest Fırka Hatıraları**, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

AKANDERE, Osman; **Milli Şef Dönemi 1938-1945**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

AKAR, Rıdvan; **Varlık Vergisi Kanunu**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

AKÇURA, Yusuf; **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

AKERMAN, Naki Cevat; **Demokrasi ve Türkiye’de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar**, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

AKIN, Rıdvan; **TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

AKŞİN, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınları, İstanbul, 1992.

....., **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.

AKYAZ, Doğan; **Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ALDIKAÇTI, Orhan; **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, Faklterler Matbaası, İstanbul, 1978.

ALKAN, Ahmet Turan; **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

ALKAN, Mehmet .; **Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ALTAN, Çetin; **Ben Milletvekili İken**, Kaf Yayıncılık, İstanbul, 1999.

ALTAN, Mehmet; **Darbelerin Ekonomisi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1990.

ARCAYÜREK, Cüneyt; **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965 – 1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.

ARTUK, İbrahim; **Kanun-i Esasi ve Hatırat-ı Abide-i Meşrutiyet Madalyası**, TTK, Ankara, 1983.

AREN, Sadun; **TİP Olayı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

ARMAĞAN, Servet ; **Türk Esas Teşkilat Hukuku**, Faklterler Matbaası, İstanbul, 1979.

ARMAOĞLU, Fahir; **Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

....., **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993.

ATATÜRK, M. Kemal; **Nutuk**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981

ATEŞ, Nevin Yurtsever; **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994.

AYBAR, Mehmet Ali; **TİP Tarihi**, Özal Matbaası, İstanbul, 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **İhtilalin Mantığı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

AYDIN, Mehmet; **Tanzimatla Aranan Hüviyet**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

AYDINOĞLU, Ergun; **Türk Solu (1960-1971) Eleştirel Bir Tarih Denemesi**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1992.

BAĞCI, Hüseyin; **Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 2001.

BAL, İdris; **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

BAŞARAN, Mehmet; **Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri**, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul, 2003.

BAŞGİL, Ali Fuat; **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Çellüt Matbaacılık, İstanbul, 1966.

BAYAR, Celal; **Başvekilim Adnan Menderes**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986.

BAYKAL, Bekir Sıtkı; **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK Yayınları, Ankara, 1974.

BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

BELGE, Murat; **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992.

BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

BİNARK, İsmet; **TBMM Başkanları ve Meclis Konuşmaları**, TBMM Vakfı Yayınları:30, Ankara, 2002.

...., **Meclis-i Mebusan-TBMM-Milli Egemenlik-Anayasa ve Anayasa Hukuku Bibliyografyası**, TBMM Vakfı Yayınları:31, Ankara, 2002.

Bilanço 1923 – 1998 Uluslararası Kongre, Cilt I ve II, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit; **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 2795, İstanbul, 1995.

BİRAND,M. Ali; **12 Mart**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

BİRİNCİ, Ali; **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990.

BORAN, Behice; **İki Açıdan Türkiye İşçi Partisi Davası**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.

...., **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992.

BOZDAĞ, İsmet; **DP ve Ötekiler**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.

BOZKURT, Gülnihal; **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

BURÇAK, Rıfki Salim; **Türkiye’de Demokrasiye Geçiş 1945-1950**, Olgaç Matbaası, İstanbul, 1979.

....., **Türkiye’de Milli İradenin Zaferi**, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara, 1994.

CEM, İsmail; **Tarih Açısından 12 Mart-Tarihteki Yeri ve Sonuçları**, c.2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1977.

CERRAHOĞLU, Piraye Bigat; **Demokrat Parti Masalı**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇAKAN, Işıl; **Türk Parlamento Tarihinde İkinci Meclis**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999.

ÇAVDAR, Tefik; **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950’den Günümüze)**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

....., **“Müntehib-i Sani”den Seçmene**, V Yayınları, Ankara, 1987.

....., **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

ÇALIK, Mustafa; **MHP Hareketi (1965-1980)**, Cedit Neşriyat, Ankara, 1995.

ÇEÇEN, Anıl; **Türkiye’de Sendikacılık**, Özgür İnsan Yayınları, Ankara, 1973.

ÇETİNKAYA, Hikmet; **Sancılı Yıllar (1965-1971)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.

ÇUBUKÇU, Aydın; **Bizim ’68**, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1993.

ÇUBUKÇUOĞLU, Zühtü; **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1945.

DAĞLI, Nuran - AKTÜRK, Belma; **Hükümetler ve Programları (1960 – 1980)**, Cilt II, TBMM Basımevi, Ankara, 1988.

DEĞER, M. Emin; **Uğur Mumcu ve 12 Mart – Geriye Dönüşün İlk Adımı**, Umag Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Demirel'in Muhtelif Konuşmaları, AP Genel Merkez Neşriyatı, Ankara, 1968.

DEMİREL, Ahmet; **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

DEMİREL, Emin; **Kanayan Dünya**, Gazete ve Hukuk Muhabirleri Derneği Yayınları, İstanbul, 1994.

...., **Kapanmayan Yara Terör**, Gazete ve Hukuk Muhabirleri Derneği Yayınları, İstanbul, 1995.

DEMİRER, Mehmet Arif; **Demokrat Parti İktidarının 1950-1960 Günlüğü**, Ankara, 1965.

DEMİRER, Temel; **Sokakta ve Duvarda 1968**, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998.

DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Cihan Matbaacılık, Ankara 1982.

DİKERDEM, Mahmut; **Bir Büyükelçinin Anıları**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1977.

DİLLİGİL, Turhan; **Bayar- İnönü Yakınlaşması**, Adalet Yayınları, Ankara, 1970.

DİNÇER, İbrahim; **Türkiye'nin Ekonomik Sorunları**, Dizerkonca Matbaası, İstanbul, 1968.

DOĞRU, Osman; **27 Mayıs Rejimi**, İmge Yayınları, Ankara, 1998.

DURSUN, Davut; **12 Mart Darbesi**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2003.

DÜNDAR, Can; **Köy Enstitüleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

ECEVİT, Bülent; **Ortanın Solu**, Kim Yayınları, İstanbul, 1966.

...., **Bu Düzen Değişmelidir**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1978.

...., **Kurultaylar ve Sonrası**, İleri Yayınları, Ankara, 1972.

EKİNCİ, Necdet; **Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

ER, Alev; **Bir Uzun Yürüyüşü Altmışsekiz**, Gendaş Yayınları, İstanbul, 1998.

ERER, Tekin; **On Yıllık Mücadelesi**, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul, 1963.

ERGİNSOY, M. Faruk; **Türkiye'de İşçi Hareketleri ve Demokratik Sol**, Oleyis Yayınları, İstanbul, 1971.

EROĞUL, Cem; **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1990.

EROĞLU, Hamza; **Türk İnkılap Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

EROL, Ömer Lütfi; **Asker Devrim Darbe**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, c.2, İstanbul, 2003

ERYILMAZ, Bilal; **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.

EZHERLİ, İlhan; **TBMM (1920 – 1998) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877 - 1920)**, TBMM Yayınları No:54, Ankara, 1988.

FİNCANCIOĞLU, Yurdakul; **Demirel-Demokrasinin Duraklama Yılları**, Büke Yayınları, İstanbul, 2000.

GERGER, Haluk; **Soğuk Savaştan Yumuşamaya**, Işık Yayınevi, Ankara, 1980.

...., **Mayınlı Tarlada Dış Politika**, İstanbul, Hil Yayınları, 1983.

GEVGİLİLİ, Ali; **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1987.

GİRGİN, Kemal; **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

GİRİTLİ, İsmet; **İdare Hukuku**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1992.

GİRİTLİOĞLU, Fahir; **Türk Siyasi Tarihinde CHP'nin Mevkii**, c.1, Ankara, 1965.

GOLOĞLU, Mahmut; **Devrimler ve Tepkileri**, Ankara, 1972.

...., **Demokrasiye Geçiş (1946-1950)**, Nüve Matbaası, İstanbul, 1982.

....., **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.

GÖNLÜBOL, Mehmet; **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**, AÜSBF Yayınları No:279, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974.

GÜLER, Filiz Demirci; **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay: Adalet Partisi**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdare Enstitüsü, Ankara, 2003.

GÜNEŞ, İhsan; **I. TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 1985.

....., **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

....., **Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş**, TTK Yayınları, İstanbul, 1987.

GÜNVER, Semih; **Tanınmayan Meslek: Anılar ve Portreler**, AÜSBF, Ankara, 1984.

GÜREL, Şükrü S.; **Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993**, Ümit Yayınevi, Ankara, 1993.

GÜRSES, Fulya – Hasan Basri; **Dünyada ve Türkiye'de Gençlik**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

GÜRSOY, Ülkü; **İkinci Meşrutiyet Dönemi Üzerine Bir Araştırma**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 1999.

GÜRÜN, Kamuran; **Akıntıya Kürek**, İstanbul, 1994.

GÜVENTÜRK, Faruk; **29 Yıl Sonra Atatürk İnkılaplarına Bakış**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

GÜZEL, M. Şehmus; **Türkiye’de İşçi Hareketi 1908-1984**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

HALE, William; **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Hil Yayın, İstanbul, 1996.

HÖKE, M. Engin; **1960’lardan 1980’e Gençlik ve Mücadelesi**, Simge Yayınevi, İstanbul, 1989.

İŞIKLI, Alpaslan; **Sendikacılık ve Siyaset**, İmge Yayınları, Ankara, 1990.

IRMAK, Sadi; **Atatürk ve Meclis**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

İNÖNÜ, İsmet; **18. Kurultayı Açış Konuşması**, Ulusal Basımevi, Ankara, 1966.

..., **İsmet İnönü’nün Hatıraları: Lozan Antlaşması**, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1998.

İRTEM, Süleyman Kani; **I. Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid**, Temel Yayınları, İstanbul, 2004.

İSLAMOĞLU, Abdullah; **II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908-1913)**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2004.

KABASAKAL, Mehmet; **Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

KAMAR, Yalçın; **Türkiye’de Sosyal Gelişmeler ve Sendikacılık Tarihi**, Mutluluk Yayınevi, İstanbul, 1975.

KANSU, Aykut; **1908 Devrimi**, İstanbul, 1985.

Kanun-i Esasi’nin Yüzüncü Yılı, AÜSBF Yayın No:423, Ankara, 1978.

KAPLAN, İsmail ;“Milli Eğitim İdeolojisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

KARACAN, Ali Naci; **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, c. 5, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

...., **Tanzimat-ı Hayriye Devri (1839-1856)**, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1999.

KARPAT, H. Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967.

KELEŞ, Ruşen; **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

KILIÇ, Selahattin; **Millet Hizmetinde Adalet Partisi 1965 – 1971** , Ankara, 1973.

KIRBY, Fay; **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İmece Yayınları, Ankara, 1962.

KİLİ, Suna; **1960-1975 Döneminde CHP’de Gelişmeler – Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme**, BÜ Yayınları, İstanbul, 1976.

...., **Atatürk Devrimi**, İş Bankası Yayını, Ankara, 1981.

...., **Türk Devrim Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001

KOÇAK, Cemil; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945**, Ankara, 1986.

KUTAY, Cemal; **Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer; **Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Karşı Politikası 1945-1970**, AÜSBF, Ankara, 1972.

LANDOU, Jajob. M.; **Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.

LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

MARDİN, Şerif; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1964.

...., **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

MUMCU, Ahmet; **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, 1974.

MUMCU, Uğur; **Aybar ile Söyleşi Sosyalizm ve Bağımsızlık**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1996.

OKANDAN, Recai G.; **Amme Hukukumuzun Ana Hatları (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar)**, İstanbul, 1937.

ORAN, Baskın; **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

ORTAYLI, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, Hil Yayınları, İstanbul, 1995.

ÖZBUDUN, Ergun; **Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, Ankara, 1975.

ÖZÇELİK, Ayfer; **Meclis-i Mebusan’ın Açılışı**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖZDAĞ, Ümit; **27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

ÖZEK, Çetin; **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, Tarih Yok.

ÖZER, Ahmet; **Tanzimattan Bugüne Batılılaşma ve AB**, Kesit Yayınları, Ankara, 2004.

ÖZKAN, Hülya; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karştı Faaliyetleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.

ÖZŞEN, Tayfur; **Bulmaç Mevzuat Kılavuzu (1920-1996)**, c.2, Takav Yayınları, Ankara, 1996.

ÖZTEMİZ, Mutay; **Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları**, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖZTÜRK, Kazım; **TC Hükümetleri ve Programları**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

ÖZTÜRK, O. Metin; **Ordu ve Politika**, Ankara, 1993.

ÖZTÜRK, Kemal; **İlk Meclis**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1999.

ÖZUĞURLU, Haydar; **Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler**, TBMM Yayınları, 1994.

PANTÜL, Mehmet – YALÇIN, Bekir Sıtkı; **Türk Parlamento Hukukunda İkinci Meclisler**, Cumhuriyet Senatosu Vakfı Yayınları, Ankara, 1982.

RAMSAUR, Ernest Edmondson; **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Sander Yayınları, İstanbul, 1982.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, SSYB Yayın No:42, Ankara, 1973.

SAKALLI, Bayram; **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi: Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

SANAL, Türker; **TC ve 50 Hükümeti**, Sim Matbaacılık, Ankara, 1995.

...., **Türkiye'nin Hükümetleri**, Sim Matbaacılık, Ankara, 1997.

SANDER, Oral; **Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1979.

SARIBAY, Ali Yaşar; **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası**, "MSP Örnek Olayı", Alan Yayınları, İstanbul, 1985.

SARICA, Murat; **Kıbrıs Sorunu**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1975

SARINAY, Yusuf; **Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Girişi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

SEÇKİN, Nalan; **İlk Meclisten Kalanlar (1920-1970)**, Divan Matbaası, Ankara, 1970.

SENCER, Muzaffer; **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, May Yayınları, İstanbul, 1974.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, TTK Basımevi, Ankara 1994.

...., **Tanzimat Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

SEZER, Duygu; **Kamuoyu ve Dış Politika**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1972.

Siyasi İlimler Türk Derneği, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976)**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1976.

SOFUOĞLU, Ebubekir; **Osmanlı Devleti'nde Islahatlar ve I. Meşrutiyet**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2004.

SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları Cilt: II (1945-1990) Kesim A Çok Taraflı Bağlılar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

...., **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1798-1802)**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

SÜLKER, Kemal; **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

ŞAHİN, Hüseyin; **Türkiye Ekonomisi**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2002.

ŞİŞMANOV, Dimitr; **Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi (1908-1965)**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1990.

TANLI, Bülent; **Türkiye'nin Siyasal Haritası (1950-1995)**, TBMM Basımevi, Ankara, 1997.

TANÖR, Bülent; **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Afa Yayınları, İstanbul, 1997.

...., **İki Anayasa 1961-1982**, Beta Basımevi, İstanbul, 1986.

Talat Aydemir'in Hatıraları, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1968.

TAYLAK, Muammer; **Öğrenci Hareketleri**, Başnur Matbaası, Ankara, 1969.

TC Hükümet Programlarında Eğitim 1920-1993, Milli Eğitim Basımevi, 1993;

TEZEL, Yahya Sezai; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayıncılık, Ankara, 1982.

TEZİÇ, Erdoğan; **Siyasal Partiler: Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

TİMUR, Taner; **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

TOKER, Metin; **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973) İsmet Paşanın Son Yılları (1965-1973)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

...., **Tek Partiden Çok Partiye**, Ankara, 1990.

TÖKİN, Hüsrev Füzuran; **Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.

TUNAYA, Tarık Zafer; **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, 1969.

...., **İttihat ve Terakki**, İstanbul, 1989.

...., **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952.

...., **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002

TUNCER, Erol; **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler (1877-1999)**, Tesav Yayınları, Ankara, 2002.

TUNÇAY, Mete; **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

TURGUT, Serdar; **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi**, Adalet Matbaası, Ankara, 1991.

TÜRKEŞ, Alpaslan; **Dokuz Işık**, Dokuz Işık Yayınları, İstanbul, 1965.

..., **Bir Devrin Perde Arkası**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

UNAT, Faik Reşit; **TBMM I. Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna ve Çalışmalarına ait Bazı Vesikalar**, Maarif Vekaleti, Ankara, 1944.

URAN, Hilmi; **Hatıralarım**, Ankara, 1959.

USLU, Nasuh; **Türk-Amerikan İlişkileri**, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000.

ÜÇÖK, Coşkun; **Siyasi Tarih (1789-1950)**, AÜ Yayınları, Ankara, 1981.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1979.

ÜNLÜ, Cemalettin; **Kıbrıs’ta Basın Olayı (1878-1981)**, Başarı Matbaası, Ankara 1981.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet; **İlk Meclis ve Milli Mücadelede Anadolu**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1994.

WEİSBAND, Edward; **II. Dünya Savaşında İnönü’nün Dış Politikası**, çev. Mehmet Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1937.

YALÇIN, Durmuş; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

YALMAN, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Görüp ve Geçirdiklerim (1945-1970)**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.

YAVUZALP, Ercüment; **Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

YETKİN, Çetin; **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

....., **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

YÜCEKÖK, Ahmet N.; **Siyasetin Toplumsal Tabanı**, AÜSBF Yayınları:565, Ankara, 1987

....., **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyal-Ekonomik Tabanı 1946-1968**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1971.;

ZÜRCHER, Erik Jan; **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

...., **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997

5- MAKALELER

AHMAD, Feroz; “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasi Gelişmeleri”, **CDTA**, c. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

AK, Bilal; “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Hizmetleri”, **Türkler**, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

AKARLI, Engin; “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999.

AKDUR, Recep “Türkiye’de Sağlık Örgütlenmesinin Gelişimi”, **Toplum ve Hekim**, Türk Tabipler Birliği Yayını, No:28, İstanbul, 1980.

AKŞİN, Sina “Demokrat Partinin Kurulması”, **Tarih ve Toplum**, Sayı:386, Mayıs 1988.

ALKAN, Mehmet O.; “Türkiye’de Seçim Tarihi”, **Görüş**, İstanbul, Mayıs 1999.

ARI, Tayyar; “2000’li Yıllarda Türkiye’nin Ortadoğu Politikası”, İdris Bal (der), **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001,

AVCIOĞLU, Doğan; “Türkiye’deki Amerikan Üsleri”, **Yön**, No.139, 1965.

AYBAR, Mehmet Ali; “Türkiye NATO’dan çekilmelidir”, **Ant**, No:26, 1967.

BAĞCI, Hüseyin; “Türkiye ve AGSK: Beklentiler, Endişeler”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

BAL, İdris; “Türk Dış Politikası(1960-1980)”, **Türkler**, c.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BALKAÇ, Zerrin; “Batı Trakya Türkleri”,**Türkler**,c.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BELGE, Murat; “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’tan Sonra)”, **CDTA**, c.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

...., “1968 Gençlik Hareketleri”, **CDTA**, c.3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

BORATAV, Korkut; “Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar”, **Yapıt –Toplum Araştırmaları Dergisi**, No:46, Ekim- Kasım 1983.

COŞKUN, Birgül Demirtaş; ‘Değişen Dünya Dengelerinde Türk Yunan İlişkileri’, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

ÇAĞLAYANGİL, İhsan S.; **Anılarım**, Güneş Yayıncılık, İstanbul, 1990.

ÇAVDAR, Tefik; “Adalet Partisi”, “Demokrat Parti” **CDTA**, c.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

ÇAY, M. Abdülhaluk; “1876 Meşrutiyet Meclisi”, **HÜEFD**, c.4, Sayı 1,Ankara, 1985.

EMİNOV, Ali; "Bulgaristan'da Türkler (1945-1983)", **Türkler**, c.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERGİL, Doğu; "I. Dünya Savaşından Sonra Siyasal Temsil Sorunu", **Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu**, Ankara, 1976.

ERGÜN, İsmet; "Dünden Bugüne Türkiye Ekonomisi ve İki binli Yıllara Bakış", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, Ankara, 1995.

ERHAN, Çağrı; "Osmanlı-ABD İlişkileri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999.

....., "ABD ve NATO'yla ilişkiler", **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

....., "Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri (1948-2001)", **Türkler**, c.17, Ankara, 2002.

GEVGİLİLİ, Ali; "Atatürkçü Dış Politika", **NATO ve Türkiye**, Gerçek Matbaası, İstanbul, 1968.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Türkiye'de Eğitim", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976.

GÜNCE, Ekrem; "Türkiye'de Planın Dünü, Bugünü, Yarını", Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı 1960-1980, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, Ankara, 1981.

GÜNER, Agah Oktay; "14 Mayıs 1950 ve 27 Mayıs Dönemlerinde Türkiye Ekonomisi", **Ata Dergisi**, Sayı:3, Konya, 1992

HAKOV, Cengiz; "1913 Bulgar-Türk Antlaşması ve Bulgaristan'da Türk-Müslüman Nüfusun Hakları", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999.

HİÇ, Mükerrerem; “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Ekonomisi”, **Türkler**, c.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KALAYCIOĞLU, Ersin; “Türkiye’de Siyasal Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi”, **Bilanço 1923-1998**, c.1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

KODAMAN, Bayram; “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.2, Ankara, 1999.

KORALTÜRK, Murat; “Cumhuriyet Dönemi İktisadi Kronolojisi 1923-2002”, **Türkler**, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

LEWIS, Bernard; “The Turkish Democratic Experiment in Historical Perspective”, **Bilanço 1923-1998**, c.1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

MUMCU, Ahmet; “Misak-ı Milli ve Anayasamız”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. 1,s. 3, Temmuz 1985.

ÖZDEMİR, Hikmet; “1960-1980 Dönemi”, **Türkler**, c.17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

...., “Akdeniz’in En Uzun Krizi”, **Yeni Türkiye**, Türk Dış Politikası Özel Sayısı, Yıl I, Mart-Nisan 1995.

ÖNGÖREN, Mahmut Tali; “Televizyon”, **CDTA**, c.10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

ÖZGÜDEN, Doğan; “TİP’nin Kuruluşu”, **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

SANDER, Oral; "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", **SBF Dergisi**, C. 37, No. 3-4, 1982.

SOYSAL, İsmail; "Türk-Amerikan Siyasetinin Ana Çizgileri", **Belleten**, Sayı.162, Nisan 1977.

SÖNMEZ, Mustafa; **Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları**, Belge Yayınları, İstanbul, 1984.

SUNAR, İlkay; "Demokrat Parti ve Popülizm", **CDTA**, c. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

ŞAYLAN, Gencay; "TBMM'nin Kuruluşu ve Gelişimi", **CDTA**, c.10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

TAYANÇ, Tunç; "Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, c.7, Ankara, 1980.

TANÖR, Bülent; "Lozan'a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul, 1979.

TC 80. Yıl Kronolojisi, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, 2003.

TEKELİ, Şirin; "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", **CDTA**, c. 7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

TOKGÖZ, Erdiç; "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**,c.2, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005

TOPRAK, Zafer; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler”, **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı**, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 1985.

TUNÇAY, Mete; “Adalet Partisi”, CDTA, c.8., İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, CDTA, c.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

USLU, Nasuh; “Kıbrıs Sorunu”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001

ÜNSAL, Artun; “Türkiye’de Kent ve Köy Emekçileri ve Bilinçlenme Sorunu”, **Ant**, Ekim 1970.

YÜCEL, Yaşar; “Açış Konuşması”, Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

5. ANSİKLOPEDİLER

Ana Britannica, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Interpress Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Büyük Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1988.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1961-1980, YKY, İstanbul, 2002.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003.

Meydan Larousse, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972.

Osmanlı Ansiklopedisi, Ankara, 1999.

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983

Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1983.

6. SÜRELİ YAYINLAR

A. DERGİLER

Ant

Bellekten

Görüş

HÜEF Dergisi

Tarih ve Toplum

Türk Solu

SBF Dergisi

Söz

Varlık Yıllığı

Yön

B. GAZETELER

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Son Havadis

Tercüman

Ulus

EK-A

XIII. DÖNEM TBMM MİLLET MECLİSİ ALFABETİK ÜYE LİSTESİ¹

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
1	Abbas Çetin	Kars	(A.P.)	Revan	1914	E-6	Hukukçu	Yok
2	Abdullah Cilli	Hatay	(A.P.)	Samandağ	1906	E-8	Çiftçi	Arapça
3	Abdurrahman Güler	Çorum	(A.P.)	İskilip	1931	E-1	Avukat	Yok
4	Abdurrahman Şeref Laç	İstanbul	(M.P.)	Pizren	1908	E-1	Avukat	Fra.Sırp.Bulg.
5	Abdülbari Akdoğan	Ağrı	(C.K.M.P.)	Ağrı	1930	E-6	Mühendis	İng.Alm.
6	Abdülhalim Aras	Siirt	(A.P.)	Develi	1926	E-5	Avukat	Yok
7	Adil Aydın	Kastamonu	(M.P.)	Devrekani	1928	E-6	Müteahhit	Yok
8	Adil Kurtel	Kars	(T.İ.P.)	Şavşat	1927	E-3	Avukat	Yok
9	Adil Sarıoğlu	Erzincan	(C.H.P.)	Kemah	1918	E-2	Avukat	Yok
10	Adil Toközlü	Kastamonu	(C.H.P.)	Kastamonu	1900	E-2	Avukat	Fra.
11	Adil Yaşa	Siirt	(C.H.P.)	Siirt	1925	E-2	Avukat	Arapça
12	Adnan Akarca	Muğla	(A.P.)	İstanbul	1922	B	Çiftçi	İng.
13	Adnan Akın	Balıkesir	(A.P.)	İstanbul	1913	E	Gazeteci	Fra.İtal.
14	Adnan Şenyurt	Erzurum	(C.H.P.)	Kars	1927	E-3	Avukat	Fars.Fra.
15	Ahmet Nihat Akay	Çanakkale	(A.P.)	Getibolu	1923	E-2	Öğretmen	Yok
16	Ahmet Muzaffer Akdoğanlı	Kastamonu	(A.P.)	Kastamonu	1922	E-2	Avukat	Alm.
17	Ahmet Bilgin	Edirne	(M.P.)	Antakya	1900	E-3	Eczacı	Yok
18	Ahmet Can Bilgin	Kütahya	(A.P.)	Pınarhisar	1931	E-3	Mühendis	İng.
19	Ahmet İhsan Birincioglu	Trabzon	(A.P.)	Akçaabat	1923	E-3	Avukat	Yok
20	Ahmet Şevket Bohça	Kastamonu	(A.P.)	Tosya	1920	E-2	Öğretmen	Alm.
21	Ahmet Çakmak	Bolu	(A.P.)	Gerede	1931	E-1	Avukat	Yok
22	Ahmet Çebi	Trabzon	(M.P.)	Araklı	1930	E-3	Mühendis	İng.
23	Ahmet Daltı	Ankara	(A.P.)	Üsküdar	1907	B	Bankacı	İng.
24	Ahmet Demiray	Amasya	(C.H.P.)	Amasya	1911	E-2	Öğretmen	Alm.Fra.
25	Ahmet Atif Hacıpaşaoğlu	Kayseri	(A.P.)	Bünyan	1919	E-4	Avukat	Yok
26	Ahmet İhsan Kırımlı	Balıkesir	(A.P.)	Balıkesir	1920	E-1	Tıp	İng.
27	Ahmet Mustafaoglu	Erzurum	(A.P.)	Tercan	1928	E-2	Avukat	Yok
28	Ahmet Şevket Bohça	Kastamonu	(A.P.)	Tosya	1920	E-2	Öğretmen	Alm.
29	Ahmet Şener	Trabzon	(C.H.P.)	Vakfikebir	1921	E-3	Mühendis	Alm.İtal.
30	Ahmet Tahtakılıç	İstanbul	(C.K.M.P.)	Uşak	1909	E-4	Avukat	Yok
31	Ahmet Topaloğlu	Adana	(A.P.)	Kadirli	1914	E-2	Bakan	Fra.
32	Ahmet Torgay	Antalya	(A.P.)	Antalya	1917	E-2	Tüccar	Alm.
33	Ahmet Türkel	Bursa	(A.P.)	İnegöl	1922	E-2	Ticaret	Fra.
34	Ahmet Uysal	Çorum	(A.P.)	Çorum	1925	E-5	Ziraatçı	Yok
35	Ahmet Üstün	Ankara	(C.H.P.)	Polatlı	1923	E-2	Çiftçi	Alm.
36	Ali Rıza Akbıykoğlu	Uşak	(C.H.P.)	Eşme	1917	E-3	Avukat	Fra.
37	Ali Fuat Alişan	Samsun	(A.P.)	Çarşamba	1930	E-2	Avukat	İng.
38	Ali İhsan Balım	Isparta	(A.P.)	Senirkent	1923	E-2	Tıp	İng.
39	Ali Fuat Başgil	İstanbul	(A.P.)	Çarşamba	1893	E	Avukat	Fars.Fra.Alm.
40	Ali Esat Birol	İstanbul	(A.P.)	İstanbul	1901	E-2	Tıp	Alm.Fra.İng.

¹ TBMM Millet Meclisi Albümü 10 Ekim 1965, TBMM Basımevi, Ankara, 1966.; AP 240, CHP 134, CKMP 11, MP 29, TİP 15, YTP 19, Bağımsız 1, Açık 1.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
41	Ali Bozdoğanoglu	Adana	(A.P.)	Adana	1925	B	Avukat	Yok
42	Ali Cüceoglu	Giresun	(C.H.P.)	Görece	1924	E-2	Avukat	Yok
43	Ali İhsan Çelikkhan	Gümüşhane	(Y.T.P.)					
44	Ali Rıza Çetiner	Ankara	(A.P.)	Sulakyurt	1928	E-2	Eğitimci	
45	Ali Naili Erdem	İzmir	(A.P.)	Kemalpaşa	1927	E-2	Avukat	Yok
46	Ali İhsan Göğüş	Gaziantep	(C.H.P.)	Gaziantep	1924	E-1	Gazeteci	Yok
47	Ali Karahan	Hakkari	(Y.T.P.)	Siverek	1919	E-2	Avukat	Fra.
48	Ali Karcı	Adana	(T.İ.P.)	Gaziantep	1926	E-1	Matbaacı	Yok
49	A. Coşkun Kırcı	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1927	E-1	Avukat	Fra.İng.
50	Ali Köymen	Giresun	(A.P.)	Alucra	1930	E-2	Bankacı	İng.Fra.
51	Ali Baran Numanoğlu	Nevşehir	(M.P.)	Ürgüp	1918	E-7	Öğretmen	Yok
52	Ali Celalettin Topala	Amasya	(A.P.)	Amasya	1903	E-2	İdareci	Yok
53	Ali Turanlı	Adıyaman	(A.P.)	Kahta	1915	E	Çiftçi	Yok
54	Ali İhsan Ulubahşi	Afyon K.	(A.P.)	Sandıklı	1929	E-2	Avukat	Yok
55	Ali Rıza Uzun	Trabzon	(C.H.P.)	Of	1926	B	Ormancılık	Fra.İng.İsveç.
56	Alpaslan Türkeş	Ankara	(C.K.M.P.)	Lefkoşa	1917	E-5	Asker	İng.
57	Arif Ertunga	İzmir	(C.H.P.)	Selanik	1920	E-4	Çiftçi	Yok
58	Arif Hikmet Güner	Kırklareli	(A.P.)	Rize	1923	E-2	Tüccar	Yok
59	Arif Hikmet Onat	Ordu	(C.H.P.)	Ordu	1908	E-5	Güzel San.	İtal.
60	Arslan Topçubaşı	Çorum	(A.P.)	Osmancık	1927	E-1	Avukat	İng.Fra.
61	Ata Bodur	Ordu	(A.P.)	Mesudiye	1921	E-2	Avukat	Fra.
62	Atalay Akan	Urfa	(C.H.P.)	Birecik	1913	E-2	Avukat	Fra.
63	Atıf Şohoğlu	Denizli	(C.H.P.)	Burdur	1923	E-2	Avukat	Fra.
64	Aydın Turgut Artuç	Diyarbakır	(A.P.)	İzmir	1924	E-4	Avukat	İng.Lat.
65	Aydın Yalçın	İstanbul	(A.P.)	Uluborlu	1920	E-2	İktisatçı	Fra.İng.Alm.
66	Aziz Zeytinoğlu	Eskişehir	(A.P.)	Tavşanlı	1907	D-3	Ticaret	Fra.
B (10)								
67	Bahattin Uzunoglu	Samsun	(M.P.)	Çarşamba	1923	E-3	Tüccar	Alm.
68	Bahri Dağdaş	Konya	(A.P.)	Kars	1919	E-3	Mühendis	Alm.
69	Bahri Yazır	Bursa	(C.H.P.)	Kayseri	1914	E-3	Asker	Fra.İng.
70	Barlas Küntay	Bursa	(A.P.)	Mudanya	1935	B	Avukat	İng.
71	Bedrettin Karaerkek	Tokat	(A.P.)	Tokat	1930	E-3	Avukat	Yok
72	Behice Hatko Boran	Urfa	(T.İ.P.)	Bursa	1910	E-1	Sosyolog	İng.Fra.
73	Bekir Tünay	Adana	(C.H.P.)	Osmaniye	1914	E-3	Asker	Fra.İng.
74	Budak Mursaloğlu	Hatay	(A.P.) Vefat					
75	Burhan Bozdoğan	İçel	(A.P.)	Osmaniye	1927	E-3	Avukat	Yok
76	Bülent Ecevit	Zonguldak	(C.H.P.)	İstanbul	1925	E	Gazeteci	İng.
C (20)								
77	Cahit Karakaş	Zonguldak	(A.P.)	Bartın	1928	B	Mühendis	İng.Fra.Alm.
78	Celal Kılıç	İçel	(A.P.)	Gülнар	1926	E-3	Avukat	Yok

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
79	Celal Nuri Koç	Kars	(A.P.)	Kars	1927	E-2	Avukat	Fra.
80	C.Sadık Kutlay	İçel	(C.H.P.)	Anamur	1912	E-3	Mühendis	Fra.İng.
81	Celal Sungur	Yozgat	(C.H.P.)	Yozgat	1926	E-3	Tıp	Alm.Fra.İng.
82	Cemal Güven	Urfa	(A.P.)	Urfa	1929	E-4	Ticaret	Fra.
83	Cemal Kütahlı	Bursa	(A.P.)	Orhaneli	1930	E-3	Mühendis	İng.Alm.
84	Cemal Hakkı Selek	İzmir	(T.İ.P.)	Kuşadası	1902	E-3	Avukat	Fra.
85	Cemal Yavuz	Bingöl	(C.H.P.)	Bingöl	1925	E-1	Avukat	Yok
86	Cemil Karahan	Sinop	(C.K.M.P.)	Ayancık	1923	E-1	Ticaret	Alm.
87	Cengiz Ekinci	Kars	(Y.T.P.)	Gümrü	1919	E-2	Avukat	İng.
88	Cengiz Nayman	Kayseri	(C.H.P.)	Develi	1929	E-1	Avukat	Fra.
89	Cevad Odyakmaz	Sivas	(C.K.M.P.)	Pazar	1919	E-2	Avukat	Alm.İng.
90	Cevat Önder	Erzurum	(A.P.)	Oltu	1929	E-2	Avukat	Fra.
91	Cevat Yalçın	Rize	(A.P.)	Fındıklı	1923	E-3	Avukat	Yok
92	Cevdet Aykan	Tokat	(C.H.P.)	Erbaa	1925	B	Tıp	İng.
93	Cevdet Geboloğlu	Bitlis	(A.P.)	Bingöl	1921	E-3	Tıp	Fra.
94	Cihad Baban	Çanakkale	(C.H.P.)	İstanbul	1911	E	Gazeteci	Alm.Fra.
95	Cihat Bilgehan	Bahkesir	(A.P.)	Keskin	1923	E-3	Avukat	İng.
96	Cihat Turgut	Bahkesir	(A.P.)	İzmir	1918	E-2	Ticaret	İng.
	Ç (1)							
97	Çetin Altan	İstanbul	(T.İ.P.)	İstanbul	1927	E-3	Gazeteci	Fra.
	D (1)							
98	Dursun Akçaoğlu	Çankırı	(C.H.P.)	Çerkeş	1919	E-3	Tıp	Fra.İng.
	E (10)							
99	Ekrem Alican	Sakarya	(Y.T.P.)	Sakarya	1916	E-3	Maliyeci	İng.
100	Ekrem Dikmen	Trabzon	(A.P.)	Trabzon	1930	E-2	Maliyeci	Yok
101	Emin Paksüt	Ankara	(C.H.P.)	İstanbul	1914	E-2	Avukat	Alm.Fra.İng.
102	Enver Güreli	Bahkesir	(C.H.P.)	Burhaniye	1914	E-3	Ticaret	Fra.
103	Enver Kaplan	Maraş	(A.P.)	Göksun	1923	E-3	Avukat	İng.
104	Enver Turgut	İzmir	(A.P.)	Kulp	1927	E-3	Sendikacı	Yok
105	Erol Yılmaz Akçal	Rize	(A.P.)	Diyarbakır	1931	B	Avukat	İng.
106	Ertuğrul Akça	Manisa	(A.P.)	İstanbul	1915	E-1	Avukat	İng.Fra.
107	Ertuğrul Gazi Sakarya	Eskişehir	(A.P.)	Seyitgazi	1924	B	Asker	İng.Alm.
108	Esat Kemal Aybar	Mardin	(A.P.)	Mardin	1923	E-6	Avukat	Arapça
	F (16)							
109	Faik Kırbas	Burdur	(A.P.)	Burdur	1924	B	İktisatçı	Fra.İng.
110	Fakih Özfakih	Konya	(C.H.P.)	Taşkent	1923	E-3	Avukat	Fra.İng.
111	Faruk Sükan	Konya	(A.P.)	Karaman	1921	E-3	Tıp	Fra.
112	Fehmi Cumaloğlu	Kayseri	(M.P.)	Tekirdağ	1912	E-3	Tıp	Fra.
113	Fenni İslimyeli	Bahkesir	(C.H.P.)	Bandırma	1921	E-2	Bankacı	Yok

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
114	Ferda Güley	Ordu	(C.H.P.)	Aybastı	1916	E-4	Asker	Fra.İng.
115	Feridun Cemal Erkin	Ordu	(C.H.P.)	İstanbul	1900	B	Avukat	Fra..İng.Alm.
116	Ferruh Bozbeyli	İstanbul	(A.P.)	Pazarcık	1927	E-2	Avukat	Yok
117	Fethi Alacalı	Tokat	(C.H.P.)	Zile	1931	E-1	Avukat	Yok
118	Fethi Çelikbaş	Burdur	(C.H.P.)	Burdur	1912	E-2	Avukat	Fra.
119	Fevzi Fırat	Zonguldak	(A.P.)	Refahiye	1924	B	Gazeteci	Alm.Fra.
120	Feyyaz Köksal	Kayseri	(A.P.)	İncesu	1920	E-3	Mühendis	Alm.Fra.
121	Feyzi Kalfagil	Diyarbakır	(C.H.P.)	Diyarbakır	1910	E-3	Avukat	Fra.
122	Fuat Sirmen	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1899	E	Avukat	Fra.İtal.
123	Fuat Avcı	Denizli	(A.P.)	Çal	1933	E-1	Avukat	Fra.
124	Fuat Uluç	Mardin	(C.K.M.P.)	Manyas	1910	E-4	Asker	Fra.
	G (3)							
125	Giyasettin Duman	Sivas	(M.P.)	Ağrı	1924	E-5	Müteahhit	Yok
126	Giyasettin Karaca	Erzurum	(C.H.P.)	Hınıs	1927	E-2	Avukat	Fra.
127	Gültekin Sakarya	Sivas	(A.P.)	Elmalı	1926	E-2	Avukat	Fra.İng.Alm.
	H (38)							
128	Hacı Ahmet Özsoy	Maraş	(A.P.)	Elbistan	1921	E-6	Çiftçi	Yok
129	Halil Balkıs	Urfa	(Y.T.P.)	Halfeti	1919	E-6	Avukat	Fra.
130	Halil Başol	Tekirdağ	(A.P.)	Hayrabolu	1925	E-2	İktisatçı	Alm.
131	Halil İbrahim Cop	Bolu	(A.P.)	Bolu	1919	E-2	Mühendis	Yok
132	Hamdi Mağden	Ordu	(A.P.)	Ordu	1925	E-2	Tüccar	Yok
133	Hami Tezkan	Bolu	(A.P.)	İstanbul	1929	E-2	Gazeteci	İng.
134	Hamit Fendoğlu	Malatya	(A.P.)	Malatya	1919	E-1	Çiftçi	Yok
135	Hamdi Orhon	Trabzon	(C.H.P.)	Sürmene	1910	E	Avukat	Yok
136	Hasan Akçaloğlu	Antalya	(A.P.)	Alanya	1921	E	Asker	Yok
137	Hasan Aksay	Adana	(A.P.)	Haruniye	1931	E-2	İlahiyatçı	Yok
138	Hasan Fehmi Boztepe	Antalya	(A.P.)	Manavgat	1927	E-3	Tıp	Alm.
139	Hasan Değer	Diyarbakır	(A.P.)	Diyarbakır	1920	E-13	Müteahhit	Yok
140	Hasan Dinçer	Konya	(A.P.)	Sarımsaklı	1910	E-3	Avukat	Fra.
141	Hasan Özcan	Bolu	(M.P.)	Gölcük	1933	E-3	İdare Üyesi	İng.
142	Hasan Latif Sarıyüce	Çorum	(M.P.)	Sungurlu	1929	E-2	Öğretmen	İng.
143	Hasan Tez	Ankara	(C.H.P.)	Hemşin	1912	E-2	Sendikacı	Yok
144	Hasan Türkay	Ankara	(A.P.)	Aydas	1917	E-3	Sendikacı	Yok
145	Hasan Tahsin Uzun	Kırklareli	(C.H.P.)	Lüleburgaz	1928	E-2	Öğretmen	Yok
146	Hasan Ünlü	Tunceli	(C.H.P.)	Mazgirt	1925	E-4	Avukat	Fra.
147	Haydar Özalp	Niğde	(A.P.)	Bor	1924	E-4	Ziraatçı	Alm.
148	Hayrettin Turgut Toker	Ankara	(A.P.)	Reşadiye	1923	E-1	Belediyeci	Fra.
149	Hayrettin Uysal	Sakarya	(C.H.P.)	Kocaeli	1928	E-1	İdareci	Fra.
150	Hayri Başar	Eskişehir	(C.H.P.)	Sivrihisar	1917	E-3	Çiftçi	Alm.
151	Hilmi İncesulu	Çorum	(C.H.P.)	Sungurlu	1917	E-3	Müşteşar	Fra.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
152	Hilmi İşgözar	Sinop	(M.P.)	Yozgat	1929	E-2	Avukat	Fra.
153	Himmet Erdoğan	Kütahya	(C.H.P.)	Kütahya	1923	E-2	Avukat	Yok
154	Hüdaî Oral	Denizli	(C.H.P.)	Buldan	1923	E-3	Avukat	İng.
155	Hüsamettin Atabeyli	Erzincan	(A.P.)	İstanbul	1922	E-2	Avukat	Yok
156	Hüsamettin Gümüşpala	İzmir	(A.P.)	İstanbul	1912	E	Müfettiş	Yok
157	H.Avni Akın (Yüzbaşı)	Antalya	(C.H.P.)	Manavgat	1922	E-2	Asker	Fra.
158	Hüseyin Ataman	İstanbul	(M.P.)	Yanya	1900	E-1	Asker	Fra.
159	Hüseyin Balan	Ankara	(M.P.)	Adana	1917	E-2	Mühendis	Fra.
160	Hüseyin Doğan	Malatya	(A.P.)	Malatya	1902	E-14	Çiftçi	Yok
161	Hüseyin İncioğlu	Gaziantep	(C.H.P.)	Gaziantep	1919	E-3	Tüccar	Yok
162	Hüseyin Hüsnü Oran	Siirt	(A.P.)	Bitlis	1927	E-3	Avukat	Fra.
163	Hüsnü Özkan	Hatay	(C.H.P.)	İstanbul	1917	E-2	General	Alm.
164	Hüseyin Yayıoğlu	Maraş	(M.P.)	Andırın	1926	E-5	Çiftçi	Yok
165	Hüseyin Yılmaz	Gaziantep	(C.H.P.)	Gaziantep	1917	E-2	Asker	Fra.İng.
	İ (34)							
166	İbrahim Aysoy	Mardin	(C.H.P.)	Mardin	1931	E	Ticaret	Yok
167	İbrahim Aytaç	Balıkesir	(A.P.)	Turgutlu	1920	E	Ticaret	İng.
168	İbrahim Boz	Nevşehir	(A.P.)	Ürgüp	1925	E-6	Çiftçi	Fra.
169	İbrahim Sıtkı Hatipoğlu	Ankara	(C.H.P.)	Polatlı	1924	E-3	Müfettiş	Alm.
170	İbrahim Etem Kılıçoğlu	Giresun	(A.P.)	Tirebolu	1922	E-2	Maliyeci	Fra.
171	İbrahim Öktem	Bursa	(C.H.P.)	Karaman	1904	E-4	Tıp	Fra.İng.
172	İbrahim Tekin	Adana	(A.P.)	Adana	1923	B	Avukat	Alm.
173	İhsan Akhun	Çorum	(A.P.)	İstanbul	1903	E-2	Tıp	Alm.Fra.
174	İhsan Ataöv	Antalya	(A.P.)	Gazipaşa	1923	E-3	Gazeteci	Yok
175	İhsan Gürsan	İzmir	(A.P.)	İstanbul	1903	E-3	Maliyeci	Fra.
176	İhsan Kabadayı	Konya	(C.H.P.)	Konya	1920	E-3	Asker	Yok
177	İlhami Erem	Edirne	(A.P.)	Edirne	1918	E-3	İdareci	Fra.
178	İlhami Sancar	İstanbul	(C.H.P.)	Gördes	1909	E	Avukat	Fra.
179	İlhan Tekinalp	Muğla	(A.P.)	Muğla	1926	E-2	Avukat	Yok
180	İlyas Demir	Tekirdağ	(A.P.)	Saray	1922	E-2	Tıp	Alm.
181	İlyas Kılıç	Samsun	(C.H.P.)	Samsun	1921	E-3	Avukat	İng.
182	İlyas Seçkin	Ankara	(C.H.P.)	Ayaş	1918	E-2	Avukat	Yok
183	İrfan Aksu	İsparta	(Y.T.P.)	Yalvaç	1916	E-4	Tıp	Fra.
184	İrfan Solmaz	Tokat	(C.H.P.)	Gönen	1925	E-3	Asker	Fra.İng.
185	İsmail Hakkı Akdoğan	Yozgat	(M.P.)	Yozgat	1919	E-5	Avukat	Fra.
186	İsmail Rüştü Aksal	Ankara	(C.H.P.)	Pamukova	1911	E-1	Avukat	Fra.İng.
187	İsmail Arar	Kocaeli	(C.H.P.)	İstanbul	1921	E-1	Avukat	Fra.İng.
188	İsmail Hakkı Boyacıoğlu	Burdur	(A.P.)	Burdur	1920	E-3	Avukat	Fra.Alm.
189	İsmail Selçuk Çakıroğlu	Bilecik	(C.H.P.)	Bozüyük	1921	E-2	Avukat	Fra.İng.
190	İsmail Çataloğlu	İçel	(C.H.P.)	Tarsus	1912	E-3	Albay	İng.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
191	İsmail Sarıgöz	Rize	(A.P.)	Merzifon	1926	E-4	Avukat	Yok
192	İsmail Hakkı Tekinel	İstanbul	(A.P.)	Babaeski	1925	E-3	Avukat	Alm.
193	İsmail Hakkı Yılanlıoğlu	Kastamonu	(C.K.M.P.)	Kastamonu	1918	E-4	Tüccar	Alm.
194	İsmail Hakkı Yıldırım	Erzurum	(A.P.)	Erzurum	1934	B	Avukat	Fra.
195	İsmail Hakkı Yıldırım	Kütahya	(A.P.)	Sivas	1924	E-2	Ticaret	Yok
196	İsmet İnönü	Malatya	(C.H.P.)	İzmir	1884	E-3	Asker	Alm.Fra.İng.
197	İsmet Kapısız	Konya	(M.P.)	Yozgat	1930	E-2	Öğretmen	Fra.
198	İsmet Sezgin	Aydın	(A.P.)	Aydın	1928	E-2	Ticaret	Fra.
199	İzzet Oktay	Muğla	(A.P.)	Kula	1916	E-2	Asker	Yok
	K (29)							
200	Kadir Çetin	İçel	(A.P.)	Tarsus	1928	E-1	Ticaret	Yok
201	Kadri Eroğan	Sakarya	(A.P.)	Kırşehir	1912	E-2	Avukat	Fra.İng.
202	Kamil Kırıkoğlu	Zonguldak	(M.P.)	Adıyaman	1914	E-2	Tıp	İng.
203	Kamil Ocak	Gaziantep	(A.P.)	Gaziantep	1914	E-4	Belediyeçi	İng.Fra.
204	Kamil Özsarılıdız	Muş	(A.P.)	Kayseri	1920	E-3	Ticaret	Fra.
205	Kamran Evliyaoğlu	Samsun	(C.H.P.)	Malatya	1926	E-2	Gazeteci	Fra.
206	Kasım Gülek	Adana	(C.H.P.)	Adana	1905	B	Politikacı	Fra.İng.Arap.
207	Kasım Küfrevi	Ağrı	(Y.T.P.)	Bitlis	1920	E-1	Edebiyatçı	Alm.
208	Kasım Önadım	Bursa	(A.P.)	Gümölcine	1921	E-4	Sanayici	Fra.
209	Kazım Kangal	Sivas	(C.H.P.)	Kangal	1924	E-3	Avukat	Fra.
210	Kazım Ulusoy	Amasya	(M.P.)	Tokat	1934	E-4	Ticaret	Yok
211	Kaya Özdemir	İstanbul	(A.P.)	Sivas	1931	E-3	Sendikacı	İng.
212	Kemal Ataman	İçel	(M.P.)	Beyşehir	1919	E-3	Veteriner	Alm.
213	Kemal Aytaç	Muş	(C.K.M.P.)	Muş	1927	E-4	Çiftçi	Yok
214	Kemal Bağcıoğlu	Ankara	(A.P.)	Çanakkale	1922	E-2	Avukat	Fra.İng.
215	Kemal Demir	Bolu	(C.H.P.)	Sürmene	1921	E-3	Tıp	İng.
216	Kemal Kaçar	Kütahya	(M.P.)	Eskişehir	1917	E	Ticaret	Yok
217	Kemal Nebioğlu	Tekirdağ	(T.İ.P.)	Pazar	1926	E-3	Sendikacı	Fra.
218	Kemal Ziya Öztürk	Aydın	(A.P.)	Bursa	1925	E-3	Avukat	Yok
219	Kemal Sarıbrahimoğlu	Adana	(C.H.P.)	Kadirli	1923	E-5	Avukat	İng.
220	Kemal Satır	Elazığ	(C.H.P.)	Adana	1911	E-3	Tıp	Fra.
221	Kemal Şensoy	Ordu	(A.P.)	Ordu	1926	E-2	Avukat	Fra.
222	Kemali Bayazit	Maraş	(C.H.P.)	İstanbul	1903	E-1	Tıp	Fra.
223	Kenan Aral	Tunceli	(A.P.)	Pülümür	1928	B	Avukat	Fra.
224	Kenan Doğan Sungun	Zonguldak	(A.P.)	İzmir	1922	E-3	Mühendis	İng.
225	Kenan Esengin	Zonguldak	(C.H.P.)	Zonguldak	1910	E-1	Asker	Fars.Fra.
226	Kevni Nedimoğlu	Elazığ	(A.P.)	Çemişkezek	1915	E-3	Avukat	Fra.İng.
227	Kinyas Kartal	Van	(A.P.)	Kafkas	1900	E-10	Asker	Rusça
228	Kudret Bosuter	Giresun	(M.P.)	Balıkesir	1933	E	Hukukçu	İng.
	L (4)							
229	Latif Aküzüm	Kars	(A.P.)	Kars	1912	E-4	Avukat	Fra.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
230	Lebit Yurdoğlu	İzmir	(C.H.P.)	İstanbul	1915	E-2	Tip	Fra.
231	Lütfi Akdoğan	Konya	(A.P.)	Antakya	1930	E-3	Gazeteci	Fra.İng.Arap.
232	Lütfi Evliyaoğlu	Malatya	(C.H.P.)	Malatya	1925	E-4	Avukat	Yok
	M (63)							
233	M.Arif Atalay	Adiyaman	(A.P.)	Besni	1929	E-5	Avukat	Yok
234	M. Salih Yıldız	Van	(C.H.P.)	Hakkari	1925	E-4	Avukat	Yok
235	M.Kemal Yılmaz	Aydın	(C.H.P.)	Aydın	1921	E-2	Eğitimci	Fra.İng.
236	Mahmut Bozboğan	Adana	(C.H.P.)	Kadirli	1925	E-8	Müfettiş	Alm.
237	Mahmut Çetin	Urfa	(C.H.P.)	Viranşehir	1930	E-5	Çiftçi	Arapça
238	Mahmut Uygur	Gaziantep	(A.P.)	Nizip	1902	E-6	Ticaret	Yok
239	Mazhar Arıkan	İçel	(A.P.)	Mut	1923	E-3	Hakim	Yok
240	Mazhar Basa	Rize	(C.H.P.)	Rize	1909	E-1	Tip	Fra.
241	Mehmet Ali Arsan	Çankırı	(Bağımsız)	İlgaz	1923	E-3	Ticaret	İng.
242	Mehmet Ali Aybar	İstanbul	(T.İ.P.)	İstanbul	1910	E-1	Avukat	Fra.
243	Mehmet Ali Aytaş	İzmir	(A.P.)	İstanbul	1906	E-1	Asker	Fra.
244	Mehmet Altınsoy	Niğde	(C.K.M.P.)	Aksaray	1924	E-2	Avukat	Fra.
245	Mehmet Atagün	Kırklareli	(A.P.)	Balıkesir	1920	E-3	Avukat	Yok
246	Mehmet Ateşoğlu	Kayseri	(A.P.)	Kayseri	1926	B	Eğitimci	Fars.Alm.
247	Mehmet Delikaya	Malatya	(C.H.P.)	Doğanşehir	1924	E-3	Avukat	Fra.
248	Mehmet Emin Erdinç	Van	(C.H.P.)	Erciş	1929	E-3	Eczacı	Fra.
249	Mehmet Emin Gündoğdu	Bingöl	(Y.T.P.)	Bingöl	1919	E-4	Muhasebeci	Yok
250	Mehmet Ersoy	Kütahya	(A.P.)	Gediz	1933	E-1	Stenograf	Yok
251	Mehmet Fahri Uğrasızoğlu	Uşak	(A.P.)	Uşak	1919	E-3	Eğitimci	Fra.
252	Mehmet İsmet Anđı	Eskişehir	(A.P.)	Eskişehir	1925	E-2	Avukat	İng.
253	Mehmet Salih Baydil	Denizli	(A.P.)	Denizli	1917	E-3	Avukat	Yok
254	Mehmet Göbekli	Afyon	(A.P.)	Dinar	1921	E-3	Mühendis	İng.
255	Mehmet Güver	Kırşehir	(A.P.)	Kırşehir	1921	E-2	Eğitimci	İng.
256	Mehmet Ziyaeddin İzerdem	Konya	(A.P.)	Konya	1918	E-5	Hukukçu	İng.
257	Mehmet Necati Kalaycı	Konya	(A.P.)	Seydişehir	1929	E-2	Eğitimci	Yok
258	Mehmet Turgut	Bursa	(A.P.)	Kilis	1929	E	Mühendis	İng.
259	Mehmet Orhan Türkkın	Kırklareli	(A.P.)	Erzincan	1910	E-2	General	Fra.
260	Mehmet Yardımcı	İstanbul	(A.P.)	Doğu-Bayazıt	1915	E-1	Tip	Fra.İng.
261	Mehmet Yüceler	Kayseri	(C.H.P.)	Develi	1923	E-3	Mühendis	İng.
262	Mehmet Zeki Yüçetürk	Balıkesir	(A.P.)	Balıkesir	1928	E-3	Mühendis	Fra.
263	Mekki Keskin	Konya	(A.P.)	Beyşehir	1911	E-2	Avukat	Fra.
264	Melahat Gedik	Samsun	(A.P.)	İstanbul	1915	D-2	Avukat	Fra.Rumca
265	Memduh Erdemir	Kırşehir	(M.P.)	Mucur	1928	E-3	Mühendis	Alm.
266	Mesut Erez	Kütahya	(A.P.)	Kütahya	1922	E-2	Maliyeci	Fra.
267	Mesut Ozansü	Balıkesir	(M.P.)	Erzurum	1927	E-2	Avukat	Yok
268	Metin Cizreli	Diyarbakır	(C.H.P.)	İstanbul	1931	E-2	Mimar	İng.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
269	Mevlüt Yılmaz	Balıkesir	(A.P.)	Sındırgı	1933	E-2	Müftü	İng.Arap.
270	Mithat Şükrü Çavdaroğlu	Tokat	(A.P.)	Sındırgı	1927	B	Avukat	Yok
271	Mithat Dülge	Manisa	(A.P.)	Salihli	1903	E-1	Bankacı	Fra.İng.Alm.
272	Misbah Ongan	Siirt	(Y.T.P.)	Siirt	1925	E-1	Avukat	Fra.
273	Muammer Baykan	Çanakkale	(A.P.)	Çanakkale	1919	E-2	Avukat	Fra.İng.
274	Muammer Dirik	Manisa	(A.P.)	Bİgdan	1933	E-1	Gazeteci	Yok
275	Muammer Erten	Manisa	(C.H.P.)	Atabey	1923	E-3	Avukat	İng.
276	Muhiddin Güven	İstanbul	(A.P.)	Beyrut	1915	E-2	Mimar	Yok
277	Muhlis Görentaş	Van	(Y.T.P.)	Gevaş	1923	B	Ticaret	Yok
278	Muslihiddin Gürer	Sakarya	(A.P.)	Geyve	1926	E-2	Avukat	Fra.
279	Murat Öner	Afyon K.	(C.H.P.)	Sandıklı	1919	E-3	Avukat	Fra.
280	Musa Kazım Coşkun	Ankara	(A.P.)	Bala	1919	E-6	Ticaret	Yok
281	Mustafa Akalın	Afyon K.	(M.P.)	Şuhut(Efeköy)	1920	E-4	Avukat	Alm.
282	Mustafa Kemal Çilesiz	Giresun	(C.H.P.)	Giresun	1920	E-3	Yarbay	Fra.
283	Mustafa Ertuğrul	İstanbul	(A.P.)	Tomarza	1924	E-5	Sendikacı	Yok
284	Mustafa Kaptan	Sinop	(A.P.)	Gerze	1926	E-1	Avukat	Fra.
285	Mustafa Şükrü Koç	Aydın	(C.H.P.)	Aydın	1925	E-2	Gazeteci	İng.
286	Mustafa Ok	Manisa	(C.H.P.)	Manisa	1925	E-3	Yarbay	İng.
287	Mustafa Kemal Palaçoğlu	Sivas	(C.H.P.)	Gürün	1929	E-2	Avukat	Fra.
288	Mustafa Rona	Artvin	(A.P.)	Yusufeli	1924	E-3	Öğretmen	Fra.İng.
289	Mustafa Tayyar	Bursa	(A.P.)	Gemlik	1914	E-2	Albay	İng.Alm.
290	Mustafa Uyar	İzmir	(C.H.P.)	Ödemiş	1919	E-3	Avukat	Yok
291	Mustafa Kemal Yılmaz	Ankara	(A.P.)	Niğde	1923	E-3	Kaymakam	İng.
292	Muzaffer Döşemeci	İzmir	(A.P.)	Söke	1922	E-2	Tıp	Alm.
293	Muzaffer Karan	Denizli	(T.İ.P.)	İstanbul	1917	E-4	Binbaşı	İng.
294	Muzaffer Özdağ	Afyon.K.	(C.K.M.P.)	Pınarbaşı	1933	E-2	Yüzbaşı	Fra.
295	Muzaffer Şamiloğlu	Kars	(C.H.P.)	Kars	1924	E-4	Avukat	Yok
	N (33)							
296	Nafiz Giray	Erzincan	(Y.T.P.)	Bitlis	1927	E-4	Muhasebeci	Yok
297	Nahit Menteşe	Aydın	(A.P.)	Milas	1932	E-2	Avukat	Fra.
298	Nahit Yenişenerlioğlu	Manisa	(A.P.)	Akhisar	1911	D-1	Çiftçi	İng.
299	Namık Kemal Tülezoğlu	Samsun	(A.P.)	Çarşamba	1924	E-2	Tıp	İng.Fra.
300	Nasuh Nazif Arslan	Sivas	(C.H.P.)	Divriği	1923	E-2	Avukat	Fra.
301	Naşit Sarıca	Gaziantep	(A.P.)	Kilis	1907	E-4	Öğretmen	İng.
302	Nazım Bayıllıoğlu	Adıyaman	(C.H.P.)	Adıyaman	1919	E-3	Bankacı	İng.Alm.
303	Nazif Kurucu	Konya	(C.H.P.)	Yalvaç	1931	E-3	Avukat	Fra.
304	Nazmi Özoğul	Edirne	(A.P.)	Edirne	1918	E-3	Binbaşı	Alm.
305	Necati Akagün	Gümüşhane	(C.H.P.)	Torul	1913	E-3	Avukat	Fra.
306	Necati Güven	Erzurum	(M.P.)	Pasinler	1923	E-4	Avukat	Yok
307	Necmettin Cevheri	Urfa	(A.P.)	Urfa	1930	E-2	Avukat	Fra.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
308	Nejdet Yüceer	Çorum	(C.H.P.)	Malatya	1897	E-2	Müşavir	Alm.Fra.
309	Neriman Ağaoglu	Manisa	(A.P.)	İzmir	1914	E-3	Ev hanımı	Fra.
310	Nermin Neftçi	Muş	(C.H.P.)	İstanbul	1924	E-2	Avukat	Fra.İng.
311	Neşet Tanrıdağ	Yozgat	(A.P.)	Yozgat	1922	E-3	Sendikacı	Fra.Alm.
312	Nevzat Güngör	Ağrı	(A.P.)	Eleşkirt	1925	E-4	Tüccar	Yok
313	Nevzat Şener	Amasya	(A.P.)	Vakfikebir	1928	E-3	Avukat	Yok
314	Nihat Kürşat	İzmir	(A.P.)	Kandiya	1918	E-2	Gazeteci	Yok
315	Nihat Diler	Erzurum	(Y.T.P.)	Hınıs	1926	E-3	Hakim	Fra.
316	Nihat Doğan	Sivas	(Y.T.P.)	Divriği	1928	E3	Gazeteci	Yok
317	Nihat Erim	Kocaeli	(C.H.P.)	Kandıra	1912	E-2	Hukukçu	Fra.İng.
318	Nihat Pasinli	Erzurum	(A.P.)	Pasinler	1912	E-2	Asker	İng.
319	Nilüfer Gürsoy	Bursa	(A.P.)	Bursa	1921	E-3	Edebiyatçı	Fra.İng.Latin.
320	Niyazi Özgüç	Sinop	(C.H.P.)	Sinop	1910	E-3	Albay	Fra.İng.
321	Nizamettin Erkmen	Giresun	(A.P.)	Giresun	1919	E-2	Avukat	Yok
322	Nurettin Arıdoğan	Elazığ	(C.H.P.)	Harput	1913	E-1	Avukat	Fra.Alm.
323	Nurettin Bilgac	İstanbul	(A.P.)	Fındıklı	1914	E-2	Tüccar	Fra.
324	Nurettin Ok	Çankırı	(A.P.)	Çankırı	1928	B	Gazeteci	Fra.
325	Nuri Bayar	Sakarya	(A.P.)	Sakarya	1927	E-2	Tip	Fra.
326	Nuri Eroğan	İstanbul	(A.P.)	İzmir	1919	E-2	Avukat	Fra.İng.
327	Nuri Kodamanoglu	Yozgat	(C.H.P.)	Ulukışla	1923	E	Müsteşar	Fra.
	O (22)							
328	Oğuzdemir Tüzün	Niğde	(M.P.)	Aksaray	1911	E-7	Çiftçi	Yok
329	Orhan Alp	Ankara	(A.P.)	Isparta	1919	E-3	Mühendis	İng.Fra.Alm.
330	Orhan Birgit	İstanbul	(C.H.P.)	Kars	1927	E	Gazeteci	Alm.
331	Orhan Dengiz	Uşak	(A.P.)	Uşak	1918	E-2	Öğretmen	Fra.
332	Orhan Eren	Ankara	(A.P.)	Nallıhan	1922	E-2	Avukat	Alm.
333	Orhan Erkanlı	İstanbul	(C.H.P.)	Kırşehir	1924	E-2	İdareci	İng.
334	Orhan Eyüboğlu	İstanbul	(C.H.P.)	Samsun	1918	E	Avukat	Fra.İng.
335	Orhan Kabibay	Sivas	(C.H.P.)	Üsküdar	1918	E	Albay	İng.Fra.
336	Orhan Seyfi Orhon	İstanbul	(A.P.)	İstanbul	1890	E-1	Avukat	Fra.
337	Orhan Öztrak	Tekirdağ	(C.H.P.)	Malkara	1914	E-2	Avukat	Fra.
338	Osman Atilla	Afyon K.	(A.P.)	Afyon K.Hisar	1922	B	Gazeteci	Fra.
339	Osman Bölükbaşı	Ankara	(M.P.)	Hacıbektaş	1913	E-3	Öğretmen	Fra.
340	Osman Zeki Efeoğlu	İzmir	(A.P.)	Bıgdan	1933	B	Gazeteci	İng.Alm.
341	Osman Hacıbaloglu	Tokat	(A.P.)	Zile	1916	E-1	Avukat	Yok
342	Osman Zeki Oktay	Kastamonu	(A.P.)	Kastamonu	1922	E-2	Belediyeçi	Yok
343	Osman Özer	İstanbul	(A.P.)	İstanbul	1926	E-3	Tüccar	Yok
344	Osman Saraç	Tokat	(A.P.)	Erbaa	1934	E-1	İlahiyatçı	İng.Fars.Arap.
345	Osman Şahinoğlu	Samsun	(A.P.)	Çarşamba	1927	E-3	Avukat	Yok
346	Osman Turan	Trabzon	(A.P.)	Çaykara	1914	E	Tarihçi	Fra.İng.Fars.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
347	Osman Nuri Ulusay	İstanbul	(A.P.)	Kırşehir	1914	B	Avukat	Fra.İng.
348	Osman Yeltekin	Kars	(C.H.P.)	Kars	1921	E-3	Avukat	Alm.
349	Osman Zeki Yüksel	Antalya	(A.P.)	Akseki	1917	E	Gazeteci	Fars.
	Ö (4)							
350	Ömer Eken	Elazığ	(A.P.)	Korkuteli	1922	E-3	Tüccar	Alm.
351	Ömer Doğan Öztürkmen	Bursa	(A.P.)	İstanbul	1929	E-2	Muhabir	İng.Arapça
352	Önol Şakar	Manisa	(A.P.)	Manisa	1935	B	Avukat	Yok
353	Ömer Usta	Trabzon	(A.P.)	Trabzon	1925	E-3	Belediyesi	Fra.
	R (13)							
354	Rafet Eker	Antalya	(C.H.P.)	Finike	1928	E-3	Tüccar	Alm.
355	Raif Aybar	Ordu	(Y.T.P.)	Karacabey	1915	E-2	Avukat	Fra.
356	Ramazan Tekeli	Urfa	(A.P.)	Şarkikaraağaç		E-3	Mühendis	Fra.İng.
357	Recai Ergüder	Ankara	(A.P.)	İstanbul	1909	E-2	Tıp	Alm.İng.Fra.
358	Recai İskenderoğlu	Diyarbakır	(Y.T.P.)	Diyarbakır	1926	E-1	Avukat	Yok
359	Refet Sezgin	Çanakkale	(A.P.)	Bitlis	1925	E-4	Avukat	Fra.
360	Remzi Şenel	Denizli	(A.P.)	Yatağan	1924	E-3	Öğretmen	Fra.
361	Reşat Mursaloğlu	Hatay	(C.H.P.)	Reyhanlı	1915	E-3	Avukat	Fra.
362	Reşat Özarda	Aydın	(A.P.)	Larnaka	1909	E-2	Avukat	İng.
363	Reşit Ülker	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1919	D-1	Avukat	Alm.İng.
364	Rıza Kuas	Ankara	(T.İ.P.)	Kocaeli	1926	B	Sendikacı	Yok
365	Rifat Baykal	Mardin	(C.K.M.P.)	İzmir	1925	B	Binbaşı	İng.
366	Ruhi Soyer	Niğde	(C.H.P.)	Niğde	1900	E	Tıp	Alm.Fra.
	S (38)							
367	Sabahattin Adalı	Hatay	(A.P.)	Antalya	1920	E	Avukat	Fra.İng.Arap.
368	Sabit Osman Avcı	Artvin	(A.P.)	Artvin	1921	E-2	Mühendis	Fra.
369	Sabahattin Baybura	Adana	(A.P.)	Üsküdar	1911	E	Hakim	Yok
370	S.Ekmeç Çetiner	Zonguldak	(A.P.)	Bılgın	1919	E-2	Avukat	Fra.
371	Sabahattin Savacı	Gümüşane	(A.P.)	Bayburt	1926	E-2	Avukat	Fra.İng.
372	Sabri Keskin	Kastamonu	(A.P.)	Daday	1926	E-2	Avukat	Alm.
373	Sabri Özcan San	Gümüşane	(A.P.)	Gümüşane	1910	E-3	Öğretmen	Yok
374	Sadettin Bilgiç	İstanbul	(A.P.)	Şarkikaraağaç	1921	E-4	Tıp	Yok
375	Sadık Tekin Müftüoğlu	Zonguldak	(A.P.)	Çaycuma	1927	E-2	Avukat	Fra.
376	Sadık Perinçek	Erzincan	(A.P.)	Kemaliye	1915	E-3	Avukat	Fra.
377	Sadrettin Çanga	Bursa	(C.H.P.)	İskilip	1922	E-2	Avukat	İng.
378	Sadun Aren	İstanbul	(T.İ.P.)	Erzurum	1922	E-2	İktisatçı	İng.Fra.
379	Sait Sina Yücesoy	Konya	(A.P.)	Konya	1915	E-2	Tıp	Fra.
380	Salahattin Hakkı Esatoğlu	Nevşehir	(C.H.P.)	Ürgüp	1925	B	Avukat	Fra.
381	Salahattin Kılıç	Samsun	(C.H.P.)	Osmaniye	1921	E-4	Mühendis	İng.Fra.
382	Samet Güldoğan	Elazığ	(A.P.)	Elazığ	1929	E-3	Gazeteci	Yok
383	Sami Binicioğlu	Manisa	(M.P.)	Soma	1927	E-5	Avukat	Fra.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	Đ.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
384	Sedat Akay	Kocaeli	(A.P.)	Kandıra	1925	E-3	Müfettiş	Fra.
385	Selahattin Güven	Trabzon	(A.P.)	Sürmene	1923	E-1	Mühendis	Alm.
386	Selçuk Aytan	Konya	(A.P.)	Konya	1928	E-2	Avukat	Fra.
387	Selim Sarper	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1899	E-2	Avukat	Fra.İng.Alm.
388	Settar İksel	İzmir	(A.P.)	İstanbul	1908	E-2	Avukat	Fra.İng.
389	Sevinç Düşünsel	Kars	(Y.T.P.)	İstanbul	1926	D-1	Avukat	İng.
390	Seyfi Güneşan	Mardin	(Y.T.P.)	Midyat	1919	E	Ziraatçı	Yok
391	Seyfi Kurtbek	Sivas	(A.P.)	Gelibolu	1905	B	Asker	Alm.Fra.İng.
392	Seyfi Öztürk	Eskişehir	(A.P.)	Eskişehir	1927	E-2	Avukat	Fra.
393	Seyfi Sadi Pencap	Muğla	(C.H.P.)	Ankara	1923	E-2	Tip	Yok
394	Seyit Faruk Önder	Konya	(M.P.)	Konya	1916	E-4	İdareci	Fra.Fars.
395	Sinan Bosna	Aydın	(A.P.)	Adana	1925	E-2	Sanayici	İng.
396	Suphi Baykam	İstanbul	(C.H.P.)	Adana	1924	E-2	Tip	İng.
397	Süleyman Çağlar	Manisa	(A.P.)	Alaşehir	1920	E-5	Çiftçi	Yok
398	Süleyman Demirel	Isparta	(A.P.)	Isparta	1924	E	Mühendis	İng.
399	Süleyman Arif Emre	Adıyaman	(Y.T.P.)	Besni	1914	E-4	Avukat	Fra.
400	Süleyman Onan	Kırşehir	(C.H.P.)	Mucur	1921	E-3	Ziraatçı	Alm.İng.
401	Süleyman Ünlü	Gaziantep	(A.P.)	İslahiye	1931	E-4	Çiftçi	Yok
402	Süreyya Koç	Balıkesir	(C.H.P.)	Manyas	1917	E-2	Yarbay	İng.Fra.
403	Süreyya Sofuoğlu	Kocaeli	(A.P.)	İzmit	1924	E-2	Gazeteci	Yok
404	Süreyya Uluçay	Samsun	(A.P.)	Vezirköprü	1925	E	Ziraatçı	Yok
	Ş (15)							
405	Şaban Erik	Malatya	(T.İ.P.)	Yelliburgaz	1926	E-2	Sendikacı	İng.
406	Şadi Binay	Bilecik	(A.P.)	Bozüyük	1924	E-1	Ormançılık	Fra.İng.
407	Şadi Pehlivanoğlu	Ordu	(A.P.)	Fındıklı	1927	E-2	Avukat	İng.
408	Şefik İnan	Çanakkale	(C.H.P.)	Simav	1913	E-2	Avukat	Fra.İng.
409	Şerafettin Paker	Sakarya	(A.P.)	Adapazarı	1924	E-4	Mühendis	İng.
410	Şeref Bakşık	İzmir	(C.H.P.)	İzmir	1927	E-2	Gazeteci	Yok
411	Şevket Adalan	İzmir	(C.H.P.)	İzmir	1901	E-1	Maliyeci	Fra.
412	Şevket Asbuoğlu	Eskişehir	(C.H.P.)	Niğde	1916	E-2	Avukat	Fra.
413	Şevket Raşit Hatipoğlu	Manisa	(C.H.P.)	Menemen	1898	E-2	İktisat	Fra.Alm.
414	Şevket Ustaoğlu	Kocaeli	(A.P.)	Kocaeli	1918	E-2	Ticaret	Yok
415	Şevki Güler	Afyon K.	(A.P.)	Emirdağ	1924	E-5	Müfettiş	İng.
416	Şevki Yücel	Samsun	(A.P.)	Samsun	1929	E-3	Avukat	Alm.
417	Şinasi Osma	İzmir	(A.P.)	İzmir	1912	E-2	Yarbay	Fra.İng.
418	Şükrü Akkan	İzmir	(A.P.)	Çal	1918	E-1	Ziraatçı	Yok
419	Şükrü Nihat Bayramoğlu	Bolu	(A.P.)	Düzce	1917	E-4	Ticaret	Fra.İng.
	T (17)							
420	Tahir Akman	Çankırı	(A.P.)	Kurşunlu	1916	E-2	Bankacı	Yok
421	Tahir Yücekök	Adana	(A.P.)	Adana	1921	B	Çiftçi	Yok
422	Tahsin Argun	Isparta	(C.H.P.)	Isparta	1912	E-4	Avukat	Yok

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
423	Tahsin Türkay	Sivas	(A.P.P)	Sivas	1922	E	Avukat	Alm.
424	Talat Asal	Zonguldak	(A.P.)	Çankırı	1922	E-2	Avukat	Alm.
425	Talat Köseoğlu	Hatay	(A.P.)	Kırıkhan	1923	E-1	Avukat	Fra.
426	Tarık Ziya Ekinci	Diyarbakır	(T.İ.P.)	Lice	1925	E-2	Tıp	Fra.
427	Tekin Erer	İstanbul	(A.P.)	Artvin	1921	E-3	Gazeteci	Fra.
428	Tevfik Koraltan	Sivas	(A.P.)	Kangal	1930	E-1	Avukat	Fra.
429	Turan Şahin	Muğla	(C.H.P.)	Muğla	1926	E-2	Mühendis	İng.
430	Turhan Bilgin	Erzurum	(A.P.)	İstanbul	1920	E-4	Gazeteci	Fra.
431	Turhan Dilligil	Adana	(A.P.)	Kafkas	1921	E-3	Gazeteci	Alm.
432	Turhan Feyzioğlu	Kayseri	(C.H.P.)	Kayseri	1922	E-1	Avukat	Alm.Fra.İng.
433	Turgut Altunkaya	Artvin	(C.H.P.)	Artvin	1930	B	Avukat	İng.
434	Turgut Göle	Kars	(C.H.P.)	Göle	1913	E-2	Avukat	İng.
435	Turgut Nizamoglu	Yozgat	(A.P.)	Yozgat	1922	E-1	Mühendis	Fra.
436	Türkan Seçkin	Edirne	(C.H.P.)	Malkara	1926	E-2	Öğretmen	Alm.
	V (4)							
437	Vedat Ali Özkan	Kayseri	(A.P.)	Devrek	1923	E-4	Tıp	İng.
438	Vefa Tanır	Konya	(C.H.P.)	Ilgın	1927	E	Tıp	Fra.
439	Vefik Pirinçcioğlu	Maraş	(C.H.P.)	Diyarbakır	1909	B	Avukat	Fra.
440	Veysi Kadroğlu	Maraş	(A.P.)	Maraş	1911	E-1	Maliyeci	Yok
	Y (7)							
441	Yahya Kanbolat	Hatay	(T.İ.P.)	Reyhanlı	1928	E-1	Avukat	Fra.
442	Yaşar Akal	Samsun	(C.H.P.)	Kavak	1931	E-2	Avukat	İng.
443	Yaşar Arıbaş	Niğde	(A.P.)	Aksaray	1924	E-4	Avukat	Yok
444	Yusuf Azizoglu	Diyarbakır	(Y.T.P.)	Silvan	1917	E	Tıp	Fra.İng.
445	Yusuf Ziya Bahadınlı	Yozgat	(T.İ.P.)	Yozgat	1927	E-2	Öğretmen	Yok
446	Yunus Koçak	Konya	(T.İ.P.)	Hatay	1918	E-2	Avukat	Fra.İng.
447	Yüksel Menderes	Aydın	(A.P.)	Çankaya	1930	E-1	Avukat	Fra.
	Z (3)							
448	Zafer Nihat Özel	Denizli	(A.P.)	Denizli	1923	E-1	Bankacı	İng.
449	Zarife Koçak	Bitlis	(C.H.P.)	Kayseri	1914	E-1	Öğretmen	İng.
450	Zöhtü Pehlivanlı	Ankara	(A.P.)	Keskin	1920	E-5	Ticaret	Alm.

EK-B

XIII. DÖNEM TBMM CUMHURİYET SENATOSU ALFABETİK ÜYE LİSTESİ¹

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
	A (20)							
1	Abbas Cilara	Gümüşhane	(A.P.)	Bayburt	1919	D-4	Orman Müh.	Alm
2	Abdurrahman Bayar	Mardin	(A.P.)	Mardin	1916	E-4	Hukuk	Yok
3	Abdurrahman Kavak	Siirt	(A.P.)	Bilvanis	1918	E-7	Hukuk	Yok
4	Abdülkerim Saraçoğlu	Mardin	(G.P.)	Mardin	1921	E-3	Tıp	Fra.Arp.
5	Adil Allay	Sivas	(C.H.P.)	zara	1923	E-5	Hukuk	Fra.
6	Adil Ünlü	Cumhurbaşkanıca S.Ü.		Ankara	1920	E-2	Hukuk	Yok
7	Adnan Karaküçük	Maras	(A.P.)	Maras	1927	E-2	Hukuk	Fra.
8	Ahmat Karayığit	Afyon K.	(A.P.)	Afyon	1923	E-3	Tıp	Fra.
9	Ahmet Demir Yüce	Zonguldak	(A.P.)	Kayseri	1922	E	İdare	İng.
10	Ahmet Nusret Tuna	Kastamonu	(A.P.)	Mucur	1916	E-3	Hukuk	Fra.
11	Ahmet Yıldız	Tabii Üye		Sürmene	1921	E-3	E.Kur.Alb.	İng.Rumca
12	A.Orhan Akça	Kütahya	(A.P.)	İstanbul	1918	D-3	Hukuk	İng.,Fra.
13	Alaeddin Yılmaztürk	Bolu	(A.P.)	Düzce	1927	E-3	Tıp	Yok
14	Ali Alkan	Kırklareli	(A.P.)	Lüleburgaz	1925	E-4	Tıp	Yok
15	Ali Altuntaş	Tokat	(A.P.)	Batum	1923	E-2	Kaymakam	Fra.
16	Ali Kemal Turgut	Denizli	(A.P.)	Senirkent	1918	E-3	Hukuk	Yok
17	Ali Şakir Ağanoglu	Trabzon	(C.H.P.)	Akçaabat	1915	B	Eğitim	İng.
18	Arif Hikmet Yurtsever	Bingöl	(A.P.)	Bingöl	1925	E-3	Tıp	Fra.
19	Arslan Bora	Tunceli	(C.H.P.)	Mazgirt	1914	E-2	Subay	Alm.
20	Azmi Erdogan	Diyarbakır	(Y.T.P.)	Lice	1919	E-5	Hukuk	Fra.
	B (2)							
21	Bekir Sıtkı Baykal	Ordu	(A.P.)	Ulubey	1910	E-3	Bankacı	Fra.,Alm.
22	Belig Beler	İzmir	(A.P.)	Milas	1925	D-1	Ticaret	Fra.
	C (7)							
23	Cahit Ortaç	Bursa	(A.P.)	Selanik	1910	E	Hukuk	Yok
24	Celal Ertuğ	Elazığ	(A.P.)	Erzincan	1913	E-2	Tıp	İng.,Fra.
25	Celalettin Coşkun	Aydın	(A.P.)	Nazilli	1916	E-2	Vali	Fra.
26	Cemal Madanoğlu	Cumhurbaşkanıca S.Ü.		Eşme	1907	E	E.Korg.	Yok
27	Cemal Tarlan	Tekirdağ	(A.P.)	İstanbul	1913	E-2	E.Vali	Yok
28	Cemal Yıldırım	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1909	E	E.Kur.Alb.	Fra.
29	Celalettin İnkaya	Balıkesir	(A.P.)	İvrindi	1927	E-2	İnş.Müh.	Fra.
	D (1)							
30	Doğan Barutçuoğlu	Manisa	(C.H.P.)	Akhisar	1922	E-3	Hukuk	Fra.
	E (3)							
31	Ekrem Acuner	Tabii Üye		Sivas	1916	E-4	E.Kur.Alb.	Yok

¹ Cumhuriyet Senatosu Albümü, 10 Haziran 1968; Tam üye sayısı 183, İller 150, Cumhurbaşkanlığıınca Seçilen Üye 15, Tabii Üye 18.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
32	Ekrem Özden	İstanbul	(C.H.P.)	İstanbul	1909	E-1	Hukuk	Fra.
33	Emanullah Çelebi	Tabii Üye		Yalova	1925	E-4	E.Kur.Yb.	İng.Rus.
	F (9)							
34	Fahri Korutürk	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		İstanbul	1903	E-3	E.Oramiral	Alm.İng.İtl.
35	Fahri Özdilek	Tabii Üye		Bursa	1898	E-3	E.Org.	Alm.
36	Fakih Özlen	Konya	(C.H.P.)	Taşkent	1915	E-4	Mühendis	Yok
37	Fehmi Alpaslan	Artvin	(G.P.)	Artvin	1918	E-2	Hukuk	Fra.
38	Fehmi Baysoy	Erzincan	(G.P.)	Erzincan	1916	E-5	Veteriner	Fra.,Alm.
39	Ferit Melen	Van	(G.P.)	Van	1906	E-2	Maliye	Fra.
40	Fetih Tevetoğlu	Samsun	(A.P.)	İstanbul	1916	E-5	Tıp	İng.,Alm.
41	Feyzi Halıcı	Konya	(A.P.)	Şarık	1924	E-2	Kimya Müh.	Alm.
42	Fikret Gündoğan	İstanbul	(C.H.P.)	Silivri	1920	E-2	Hukuk	Fra.
	G (2)							
43	Gavsi Uçagök	Eskişehir	(A.P.)	İstanbul	1904	E-2	E.Tümg.	İng.,İtal.
44	Gürhan Titrek	Çarkırı	(A.P.)	Beyazıt	1927	E-2	Hukuk	Yok
	H (18)							
45	Halil Menteşoğlu	Muğla	(A.P.)	Köyceğiz	1916	E-2	İdareci	Fra.
45	Halil Goral	Aydın	(C.H.P.)	Urfa	1922	E-2	Asker	Yok
46	Halil Özmen	Kırşehir	(M.P.)	Kırşehir	1922	E-2	Hukuk	Fra.
47	Hamdi Özer	Malatya	(A.P.)	Malatya	1918	E-7	E.Alb.	Fra.
48	Hasan Oral	Urfa	(A.P.)	Siverek	1906	E-2	Tıp	Fra.
49	Haydar Tunçkanat	Tabii Üye		Bandırma	1921	E-2	E.Kur.Alb.	İng
50	Hayri Dener	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Filibe	1898	E-2	Eğitimci	Fra.İng.Alm.
51	Hayri Mumcuoğlu	Tekirdağ	(C.H.P.)	İstanbul	1914	E-2	Hukuk	İng.
52	Hivzi Oğuz Bekata	Ankara	(C.H.P.)	Ankara	1911	E-4	Hukuk	İng.,Fra.
53	Hidayet Aydınır	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Hadım	1900	E-2	Hukuk	Yok
54	Hikmet İşmen	Kocaeli	(T.İ.P.)	Yanya	1918	B	Ziraat Müh.	Alm.İng.Fra.
55	Hilmi Soydan	Maraş	(C.H.P.)	Elbistan	1920	E-5	Hukuk	Fra.
56	Hüseyin Atmaca	Denizli	(C.H.P.)	Çal	1919	E-2	Eğitim	Yok
57	Hüseyin Kalpaklıoğlu	Kayseri	(A.P.)	Kayseri	1919	E-3	Hukuk	Yok
58	Hüseyin Öztürk	Sivas	(C.H.P.)	Gemerek	1923	E-2	Eğitim	İng
59	Hüseyin Avni Göktürk	Niğde	(A.P.)	Niğde	1901	E-3	Hukuk	Fra.Alm.İng.
60	Hüseyin Enver Işıklar	Samsun	(A.P.)	Afyon	1914	E	E.Kur.Alb.	İng.
61	Hüsnü Dikeşligil	Kayseri	(A.P.)	Maraş	1918	E-3	Eğitim	Yok
	İ (10)							
62	İbrahim Ethem Erdinç	Kütahya	(A.P.)	Kütahya	1913	E-3	İnşaat Müh.	Fra.
63	İbrahim Karakapıcı	Urfa	(G.P.)	Urfa	1917	E-3	Tıp	Fra.
64	İbrahim Ş. Atasagun	Nevşehir	(A.P.)	İstanbul	1899	E	Tıp	Alm.,Fra.
65	İbrahim T. Kutlar	Gaziantep	(A.P.)	Gaziantep	1911	E-3	E.Vali	Fra.
66	İhsan s. Çağlayangil	Bursa	(A.P.)	İstanbul	1908	E-1	E.Vali	İng.,Fra.,Rus.

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
67	İlyaz Karaöz	Muğla	(A.P.)	Yatağan	1919	E-2	E.Mülk.İdr.	İng.
68	İsa Hisan Bingöl	Muş	(A.P.)	Muş	1919	E-4	Orman Müh.	Fra.
69	İskender Cenap Ege	Aydın	(A.P.)	İstanbul	1918	E-3	Basın	Yok
70	İsmail Yeşilyurt	Yozgat	(A.P.)	Şefaathı	1924	E-3	Hukuk	Fra.
71	İsmail Yetiş	Ankara	(A.P.)	Haymana	1925	E-2	Hukuk	Alm.
	K (3)							
72	Kadri Kaplan	Tabii Üye		İstanbul	1921	E-2	E.Kur.Alb.	İng.
73	Kamil Karavelioğlu	Tabii Üye		Akseki	1927	E-2	Asker	Alm
74	Kudret Bayhan	Niğde	(C.K.M.P.)	İnebolu	1913	E-5	Hukuk	Yok
	L (3)							
75	Lütfi Akadlı	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		İstanbul	1902	E-3	Hukuk	Yok
76	Lütfi Tokoğlu	Kocaeli	(A.P.)	İzmit	1917	E-2	Hukuk	İng.
77	Lütfi Bilgen	İçel	(C.H.P.)	Silifke	1926	E-4	Tıp	İng.,Fra
	M (36)							
78	Macit Zeren	Amasya	(A.P.)	Amasya	1921	E-1	Mali Müşavir	İng.
79	Mahmut Vural	Ankara	(A.P.)	Divriği	1926	E-2	Hukuk	İng.
80	Muhmut Ş.Özçetin	Çorum	(A.P.)	Mecitözü	1917	E-3	Hukuk	Fra.
81	Mansur Ulusoy	Ankara	(A.P.)	Elazığ	1910	E-4	E.Albay	Fra.
82	Mebrure Aksoley	İstanbul	(C.H.P.)	Selanik	1902	E	Ev Kadını	Alm.,Fra.
83	Mehmet Çamlıca	Kastamonu	(A.P.)	Çerkeş	1921	E-2	Eğitim	Fra.
84	Mehmet Güler	Balıkesir	(A.P.)	Balya	1924	E-3	Mak.Müh	Alm.
85	Mehmet Hazer	Kars	(C.H.P.)	Kars	1917	E-1	Hukuk	Fra.
86	Mehmet İzmen	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Giresun	1909	E-2	Maliye	Fra.
87	Mehmet Özgüneş	Tabii Üye		Kayseri	1921	E-5	E.Kur.Yb.	İng.
88	Mehmet Pırılı	Antalya	(G.P.)	Antalya	1924	E-2	Hukuk	Yok
89	Mehmet Ünalı	Adana	(A.P.)	Adana	1919	E-4	Maliye	Alm.
90	Mehmet Varışlı	Konya	(A.P.)	Konya	1925	E-2	Eğitim	Fra.
91	M.Akif Tokin	Antalya	(A.P.)	Serik	1922	E	E.Kur.Yb.	Yok
92	Mehmet Ali Pestilci	Zonguldak	(C.H.P.)	Zonguldak	1926	E-2	Hukuk	Fra.
93	M.Enver Bağadrılı	Hatay	(G.P.)	Reyhanlı	1920	E-2	Hukuk	Fra
94	Mehmet E. Adalı	İstanbul	(A.P.)	Heybeli Ada	1924	E-2	Hukuk	İng.
95	M.Faik Atayurt	Uşak	(A.P.)	Uşak	1918	E-2	Orman Müh.	İng.
96	M.Haluk Berkol	İstanbul	(A.P.)	Kadıköy	1921	E-2	Tıp	Fra.,İng.
97	M.İhsan Topaloğlu	Giresun	(C.H.P.)	Kilis	1915	E-3	Mühendis	İng.,Fra.,Alm
98	Mehmet N.Ergeneli	Edirne	(A.P.)	Uzunköprü	1901	E-2	Bankacı	Fra.
99	Mehmet N.Ademoğlu	Adana	(A.P.)	Adana	1913	E-2	Tıp	Fra.,İng.
100	M.Orhan Tuğral	Bilecik	(A.P.)	Söğüt	1916	E	Hukuk	Fra.
101	Mehmet S. Turanlı	Adıyaman	(A.P.)	Adıyaman	1921	E-3	Hukuk	İng.
102	M.Şükran Özkaya	Tabii Üye		Antalya	1925	E-1	E.Kur.Alb.	İng.
103	M.Tekin Arıburun	İstanbul	(A.P.)	İstip	1905	E-2	E.Org.	İng.,Fra.,Alm

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
104	Mucip Ataklı	Tabii Üye		Erzurum	1919	E-2	E.Tugg.	İng
105	Mukadder Öztekin	Adana	(C.H.P.)	Niğde	1919	E-2	Vali	Fra.,İng.
106	M.Kazım Karaağaçlıoğlu	Afyon	(A.P.)	Afyon	1925	E-2	İnşaat Mdh.	Fra.,İng.
107	Muslihittin Y. Mete	Adana	(C.H.P.)	Ceyhan	1920	E-3	Hukuk	Fra.,İng.
108	Mustafa Bozoklar	İzmir	(A.P.)	İzmir	1915	E-3	Tıp	Alm.,Rumca
109	Mustafa Deliveli	Hatay	(A.P.)	İskenderun	1919	E-3	Hukuk	Yok
110	Mustafa Gülcügil	Isparta	(A.P.)	Isparta	1917	E-3	Tıp	Fra
111	Mustafa Tıgılı	Sakarya	(A.P.)	Eğirdir	1914	E-3	Hukuk	İng.
112	Muzaffer Yurdakuler	Tabii Üye		İstanbul	1915	E-2	E.Kur.Alb.	Alm.İng
113	Mümin Kırtlı	İzmir	(A.P.)	demiş	1928	E-3	Tıp	İng.
	N (11)							
114	Nadir Nadi	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Fethiye	1908	E	Gazeteci	Fra.,Alm.
115	Nahit Altan	Çanakkale	(A.P.)	Adana	1924	E-2	Hukuk	İng.
116	Nazım İnebeyli	Sinop	(A.P.)	Boyabat	1922	E-3	Tıp	Fra.
117	Nazif Çağatay	İzmir	(C.H.P.)	Eskişehir	1906	E-2	Hukuk	Yok
118	Necip Mirkelamoğlu	İzmir	(C.H.P.)	Birecik	1922	E-3	Ticaret	Yok
119	Necip Seyhan	hakkari	(G.P.)	Divriği	1917	E-3	Müfettiş	Fra
120	Nejat Sarlıcalı	Balıkesir	(C.H.P.)	Midilli	1918	E	Fabrikatör	Yok
121	N.Zerin Tüzün	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		İstanbul	1917	E-1	Eğitim	Fra.
122	Nurettin Akyurt	Malatya	(C.H.P.)	Malatya	1922	E-3	Hukuk	Fra.
123	Nurettin Ertürk	Sivas	(A.P.)	Zara	1911	E-4	Hukuk	Yok
124	Nuri Demirel	Balıkesir	(A.P.)	Avanos	1922	E-2	Hukuk	Yok
	O (11)							
125	Oral Karaosmanoğlu	Manisa	(A.P.)	Manisa	1927	E	Mülk.Müf.	İng.
126	Orhan Kor	İzmir	(A.P.)	Germencik	1922	E-2	E.Kur.Alb.	İng.,Fra.
127	Orhan Kürümoğlu	Bitlis	(A.P.)	Adilcevaz	1927	E-2	Hukuk	Yok
128	Orhan Süersan	Manisa	(A.P.)	İstanbul	1916	E-1	E.Kur.Alb.	Alm.İng
129	Osman Alihocagil	Erzurum	(A.P.)	Tortum	1922	E-3	Hukuk	Alm.
130	Osman Köksal	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Selanik	1916	E-2	E.Kur.Alb.	Yok
131	Osman Salihoglu	Sakarya	(A.P.)	Rize	1924	E-3	İnşaat Mdh.	Alm.
132	O.Edip Somunoğlu	Erzurum	(A.P.)	Erzurum	1904	E-3	Tıp	Fra.
133	Osman M.Agun	Rize	(A.P.)	Rize	1918	E-4	Hukuk	Yok
134	Osman N.Canpolat	Konya	(A.P.)	Beyşehir	1927	E-2	Hukuk	Yok
135	Osman Zeki Gümüşoğlu	İstanbul	(A.P.)	Fındıklı	1924	E-2	Hukuk	Fra
	Ö (3)							
136	Ömer Ucuzal	Eskişehir	(A.P.)	Malatya	1922	E	Hukuk	Fra.
137	Ömer Faruk Kınaytürk	Burdur	(A.P.)	Burdur	1913	E-1	Tıp	Fra
138	Ömer L.Hocaoğlu	Trabzon	(A.P.)	Vakfikebir	1924	E-2	Tıp	İng.
	R (8)							
139	Ragıp Üner	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Nevşehir	1914	E-4	Tıp	Fra.,İng.
141	Rafet Aksoyoğlu	Tabii Üye		Kütahya	1920	E-1	E.Kur.Alb.	İng.
142	Rafet Rendeci	Samsun	(A.P.)	Of	1923	E-3	Hukuk	Yok

S. NO	ADI SOYADI	SEÇİM BLG.	PARTİSİ	MEMLEKETİ	D.YILI	M. HAL	MESLEĞİ	YAB. DİLİ
143	Reşat Zaloğlu	Trabzon	(A.P.)	Eğridir	1912	E-3	Tıp	Fra.
144	Rıfat Öçten	Sivas	(A.P.)	Sivas	1913	E-4	Hukuk	Yok
145	Rıfat Öztürkçine	İstanbul	(A.P.)	Çine	1917	E-2	Hukuk	Yok
146	Rıza Işıtan	Samsun	(C.H.P.)	Samsun	1906	E-3	Hukuk	İng.Fra.
147	Ruhi Tunakan	Manisa	(A.P.)	Ziştevi	1915	E-3	Ziraat Müh.	Fra.İng.Bul.
	S (20)							
148	Sabahattin Orhan	Giresun	(A.P.)	Bursa	1916	E-2	İktisat	Fra.
149	Sadık Artukmaç	Yozgat	(C.H.P.)	Yozgat	1910	E-3	İdare	Fra.
150	Sadi Koçaş	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Ermenek	1919	E-2	E.Kur.Alb.	İng.
151	Safa Yalçuk	Çorum	(A.P.)	İstanbul	1913	E-4	İdareci	Yok
152	Sakıp Altunoğlu	Erzurum	(G.P.)	Erzurum	1921	E-3	Mühendis	Alm.
153	Saffet Ural	Bursa	(C.H.P.)	İnegöl	1923	E-2	E.General	İng.Sırp.Alm
154	Salih Tanyeri	Gaziantep	(C.H.P.)	Üsküdar	1915	E-1	Vali	Alm.,Fra.
155	Salih Türkmen	Ağrı	(C.H.P.)	D.Bayazıt	1912	E	Hukuk	Fra.,Alm.
156	Salım Hazardağlı	Elazığ	(C.H.P.)	Elazığ	1917	E-4	Hukuk	Fra.
157	Sami Küçük	Tabii Üye		Drama	1916	E-4	E.Kur.Alb.	İng.Alm
158	Sami Turan	Kayseri	(G.P.)	Bünyan	1911	E-2	Tıp	Fra
159	Sedat Çumralı	Konya	(G.P.)	Çumra	1904	E-1	Hukuk	Fra.
160	Selahaddin Acar	Ordu	(A.P.)	Ordu	1925	E	Hukuk	Yok
161	Selahattin Cizrelioğlu	Diyarbakır	(A.P.)	Diyarbakır	1924	E	Hukuk	Fra.
162	Selahattin Özgür	Tabii Üye		İstanbul	1925	E-2	E.Kur.Yrb.	İng
163	Sezai Okan	Tabii Üye		Bursa	1917	E-2	E.Kur.Alb.	Yok
164	Sırrı Atalay	Kars	(C.H.P.)	Pasinler	1919	E-1	Hukuk	İng.
165	Suad Hayri Ürgüplü	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Ürgüp	1903	E-1	Hukuk	Al.Fra.İng.
166	Suphi Gürsoytrak	Tabii Üye		Alaşehir	1925	E-3	E.Kur.Yrb.	İng.,Rus.
167	Suphi Karaman	Tabii Üye		Bayburt	1922	E-2	E.Kur.Alb.	İng.Fr
	Ş (3)							
168	Şeref Kayalar	Bursa	(A.P.)	Kayalar	1915	E-2	Hukuk	Yok
169	Şevket Akyürek	İstanbul	(A.P.)	İstanbul	1914	E-3	Fabrikatör	Alm.,Fra.
170	Şevket Köksal	Ordu	(C.H.P.)	Ordu	1920	E-2	Tıp	Fra.
	T (6)							
171	Talip Özdolay	İçel	(A.P.)	Tarsus	1911	E-1	Tıp	Fra.,İng.
172	Tarık Remzi Baltan	Zonguldak	(A.P.)	İzmit	1918	E	Tıp	Fra.
173	Tuyfur Sökmen	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Gaziantep	1892	E-4	Politikacı	Alm.
174	Turgut Cebe	Ankara	(A.P.)	Çorum	1922	E-2	Eğitim	İng.
175	Turgut Yaşar Gülez	Bolu	(A.P.)	Bolu	1925	B	Petrol Müh.	İng.,Fra.,İsp.
176	Turhan Kapanlı	Ankara	(A.P.)	İstanbul	1916	E-2	Hukuk	Yok
	V (2)							
177	Vahap Güvenç	Cumhurbaşkanınca S.Ü.		Yeşilyurt	1926	E-3	Sendikacı	İng.
178	Vehbi Ersü	Tabii Üye		Erzincan	1918	E-3	E.Kur.Alb.	Yok
	Y (3)							
179	Yiğit Köker	Ankara	(A.P.)	Ankara	1925	E	Gazeteci	Yok
180	Yusuf K.Şenocak	Afyon	(A.P.)	Dazkırı	1921	E-2	E.Subay	İng.
181	Yusuf Ziya Ayrım	Kars	(A.P.)	Tuzluca	1920	E-3	Ziraat Müh.	İng
	Z (2)							
182	Zihni Betil	Tokat	(C.H.P.)	Niğsar	1910	E-1	Hukuk	Fra.
183	Ziya Termen	Çanakkale	(A.P.)	Çankırı	1917	E-3	Eğitim	İng.